

המכון הישראלי לדמוקרטיה

גברים בשחור

מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית:
גברים חרדים בתנועת הליכוד

יוחאי חקק בהנחיית תמר רפופורט ואביעזר רביצקי

מחקר
מדיניות / 66

ירושלים, אדר התשס"ו, מרס 2006

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא גוף עצמאי, המסייע לכנסת ולוועדותיה, למשרדים ולמוסדות ממשלתיים, לגופי השלטון המקומי ולמפלגות, באמצעות הגשת מחקרים והצעות לביצוע שינויים ורפורמות בדפוסי פעילותם.

נוסף על כך, המכון הישראלי לדמוקרטיה מממש את שליחותו על-ידי מידע משווה בנושאי החקיקה ובדרכי התפקוד של משטרים דמוקרטיים שונים. כמו כן הוא שואף להעשיר את השיח הציבורי ולעודד דרכי חשיבה חדשות על-ידי ייזום דיונים בנושאים שעל סדר היום הפוליטי, החברתי והכלכלי, בהשתתפות מחוקקים, בעלי תפקידי ביצוע ואנשי אקדמיה ועל-ידי פרסום מחקריו.

עורך ראשי: אורי דרומי
מנהלת ההוצאה לאור: עדנה גרניט
עורכת הספרייה: יעל מושיוב
עריכת לשון: מירי הורביץ
רכז הפקה: נדב שטכמן
עיצוב גרפי: רון הרן
סדר: 'ארט פלוסי'
דפוס: 'מאור וולך', התשס"ו ירושלים

מסת"ב 965-519-016-1 ISBN

להזמנת ספרים:

המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים, 91044

טלפון: 1-800-202222, 02-5392888; פקס: 03-5488640

orders@idi.org.il

www.idi.org.il

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה

Copyright by The Israel Democracy Institute

Printed in Israel 2006

פרופ' אביעזר רביצקי הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה; ראש החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים.

יוחאי חקק הוא פוסט דוקטורנט מטעם קרן קרייטמן במרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות ובמחלקה לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

הדברים המתפרסמים במחקרי המדיניות אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

4	תודות
5	תמצית
7	מבוא
11	פרק ראשון: חרדיות, ציונות ומדינת ישראל
19	פרק שני: היחלשות ה'אחדות' ותהליכי דמוקרטיזציה בחברה החרדית
49	פרק שלישי: מן המרחב המוגן אל המרחב הפרוץ
75	פרק רביעי: בין קידוש ה' ב'פרלמנט' ובין קידוש הפרלמנט והמדינה
107	פרק חמישי: אנשי הרוח ואנשי המעשה
115	סיכום
118	מקורות
132	English Summary

תודות

ברצוני להודות למרואיינים הרבים הפעילים בתנועת הליכוד על שנתנו בי אמון, שיתפו אותי בחוויותיהם ובעולמם ואפשרו לי להתלוות אליהם במעשיהם. ללא סיועם, כנותם ונדיבותם, עבודה זו לא הייתה נכתבת. תודה מיוחדת לרפי בר־חן, סמנכ"ל הליכוד, על שפתח לפניי את שערי המטה החרדי במהלך תקופת הבחירות 2001, אפשר את קיום המחקר וסייע לי ככל שהיה יכול לאורך הדרך. עוד ברצוני לשלוח תודה מיוחדת לפרופ' אביעזר רביצקי, לפרופ' תמר רפופורט, לד"ר נרי הורוביץ, לאהרון רוז ולכמה מהפעילים החרדים בליכוד. כולם קראו טיוטות של העבודה, העירו עליה הערות מועילות ומנעו טעויות מביכות. עוד ברצוני להודות לגופים שסייעו לי במימון המחקר ובהם: המכון הישראלי לדמוקרטיה, קרן הזיכרון לתרבות יהודית ו־Hadassah International Research Institute on Jewish Women.

תמצית

מחקר זה עוסק בקבוצת הפעילים החרדים בתנועת הליכוד. המחקר נפתח בבחינתם של כמה תהליכים חברתיים המהותיים להבנת ההצטרפות אל תנועת הליכוד, ובראשם תהליך התערערות ה'אחדות' החרדית המאפשרת את הבלטתן של זהויותיהן הנבדלות של תת־הקבוצות החרדיות. תהליך זה הביא להחלשת מוקדי הכוח המסורתיים בחברה החרדית, כמו גם להחלשת מעמד 'דעת התורה' של הרבנים. מוקדי הכוח המסורתיים נחלשו גם בשל התחזקותו בשנים האחרונות של השיח הביקורתי הפנימי בתוך חברה זו. עקרון אמונה נוסף במתקפה הוא 'ירידת הדורות', וערעורו תורם להחלשת הלגיטימציה של חלוקת הכוח המסורתית.

ערעור מוקדי הכוח המסורתיים והופעתם של מוקדי כוח חדשים מביאים ליצירתה של חברה חרדית שהיא קצת יותר שוויונית ודמוקרטית משהייתה. גם הכניסה אל תנועת הליכוד משתלבת במהלך זה. המצטרפים אל הליכוד מזוהים לרוב עם השוליים החברתיים של החברה החרדית, בניגוד למצטרפים אל המפלגות החרדיות, הנמנים לרוב עם האליטה. בכך תורמת ההצטרפות אל הליכוד לחלוקה שוויונית יותר של הכוח החברתי בתוך החברה החרדית. אל התהליכים שתוארו עד כה והמהווים רקע להצטרפות אל תנועת הליכוד מצטרף גם תהליך היציאה מן המרחב החרדי המוגן אל המרחב הישראלי. לתהליך זה מספר גורמים, וביניהם גורמים כלכליים ודמוגרפיים. בהמשך העבודה יוכח כי על אף שבכמה וכמה מובנים הפעילים החרדים בליכוד חורגים מדרישות המודל התרבותי החרדי, במובנים רבים אחרים הוא ממשיך לעצב את התנהגותם, את פרשנויותיהם ואת תפיסותיהם. כך למשל אראה כיצד התפיסה שהפרט מייצג את דבר האל ואת הקהילה מחייבת את הפעילים לנהוג על פי סדרה של כללים תובעניים ומעצבת את תודעתם ואת תחומי התעניינותם. מרכזיות הקהילה והקשרים הענפים עמה מתגלים כמשאב חשוב בדרך אל הפעילות הפוליטית. חרדיותם של הפעילים מתגלה כמשאב גם משום שהיא מאפשרת להם לשמש מגשרים אל תוך הציבור החרדי, שבתנועת הליכוד נתפס כמאגר פוטנציאלי של מצביעים. בהמשך העבודה אבחן כיצד מתמודדים הפעילים מן החוגים השונים (ליטאים, ספרדים וחסידים) עם הסכנות השונות העומדות לפניהם עם כניסתם אל הזירה הפוליטית שמחוץ למרחב החרדי המוגן.

הפעילים החרדים מדווחים על קשת סיבות ומניעים לפעילותם. רבים מהם מדגישים מניעים תועלתניים אישיים. יש המדגישים את מחויבותם לצרכיו החומריים של הציבור החרדי, אך יש ביניהם גם המתארים את פעילותם הפוליטית כבעלת מניע רוחני. לעתים מדובר ברצון להגן על עולם התורה החרדי, ולעתים ברצון לשפר את מעמדה של הדת במדינה כולה. אמנם לעת עתה הפעילות החרדית בליכוד אינה זוכה לגיבוי רבני רשמי, אך מובאות כאן עדויות להתפתחותן של תפיסות בחברה החרדית על אודות קידוש המדינה ומוסדותיה, כולל הזירה הפוליטית.

על פי התפיסה החרדית המסורתית, את המנהיגים הפוליטיים הלא חרדים מניעים אינטרסים אישיים. בניגוד לכך נתפסים הפוליטיקאים במפלגות החרדיות כמי ששעבדו את רצונם לרצונו של האל. הפעילים החרדים בליכוד כופרים על פי רוב בתיאור זה של הפוליטיקאים החרדים, והם מלאים ביקורת ביחס אליהם. יחד עם זאת, רבים מהם משמרים מידה מסוימת של אמביוולנטיות מטעמי דת והשקפה לפעילותם של פוליטיקאים אלה. השפעותיו של המודל התרבותי החרדי וההבחנה ההיררכית בין העולם הרוחני לבין העולם הגשמי מולבשות גם על הזירה הפוליטית, והן עולות מדברי המרואיינים המבחינים בין עבודת הכנסת המתמקדת בחקיקה, כלומר בקביעת עקרונות, לבין עבודת הממשלה, המתמקדת בשינוי ובפעולה במציאות הגשמית. אחרים מפרשים את העשייה הפוליטית כימלוכלכת, ועל כן הם מעדיפים תפקידים כיועצים, מאחורי הקלעים, ללא הצורך 'להתלכלך', על תפקידים בקדמת הבמה הפוליטית.

לקראת סוף העבודה אטען כי המעורבות הפוליטית חושפת את הפעילים למודל גברי חדש: הגבר הפועל והמשנה את המציאות הגשמית שמחוץ לכותלי בית המדרש. חלק מן הפעילים תיארו את המפגש עם מודל זה כגילוי מהמם, ונראה שלפחות חלקם מאמצים אותו בהתלהבות. שינוי נוסף שעליו דיווחו כמה מן הפעילים הוא הרגשת אבדן התמימות במפגש עם החברה הלא חרדית והתחרותית, הפועלת על פי נורמות אחרות. הצעירים החרדים המשתתפים בפעילות הליכוד נחשפים להשפעות חדשות. הפעילות בליכוד מהווה גם עמדת כוח, והיא מאפשרת למי ששייכים מבחינות רבות לשוליים החברתיים, לחזור אל המרחב החרדי כשהם חזקים יותר מתוקף קרבתם לעמדות כוח והשפעה. עובדה זו מאפשרת להם לעמוד ביתר תוקף על זכויותיהם, לקבל לגיטימציה לאורח חייהם, והיא מחוללת באופן זה גם את השתנותו של המרחב החרדי עצמו.

מבוא

במסגרת תפקידו כרכז ארגון מטות הליכוד באזור ירושלים היה על דוד רוזנפלד¹ לבקר אחת לכמה ימים בכל אחד ואחד ממטות הליכוד בעיר וביישובים המקיפים אותה. כשנפגשנו במוצאי שבת שלפני הבחירות (3.2.01), הוא היה בשובו מן המטה בבית שמש. מחלונותיו הקדמיים של רכבו השתרבו שני רמקולים, ומהם בקעו צליליו של הזמריר (הגינגל) החדש של הליכוד. תפקידי היה להפוך את הקלטת כשהגיעה לסופה ולהחזיק את הרמקול כדי שלא ייפול החוצה. בצומת גן סאקר ובית המשפט העליון חלפנו על פני קבוצה של אנשי 'שלום עכשיו' שעשו את דרכם לעבר משרד ראש הממשלה, ודוד הגביר את עצמת הקול. משם עשינו את דרכנו אל הסניפים במעלה אדומים, במחנה יהודה ובמרכז העיר, ולבסוף הגענו אל הסניף המרכזי באזור תלפיות. תומכי אריאל שרון צפרו לנו צפירות עידוד, ותומכי אהוד ברק הביטו בנו במיאוס. בשעת לילה מאוחרת בדרך חזרה מן המטה המרכזי חלפנו בצומת כיכר פריז שליד בית ראש הממשלה. הצומת היה עמוס בשלטי תמיכה בברק. דוד עלה עם הרכב על המדרכה מול היכל שלמה. 'יש לי איזה עניין לטפל בו', אמר כשהוא מסיר את הכיפה השחורה מעל ראשו, תוחב אותה אל תא הכפפות ושולף משם סכין יפנית. 'תישאר ברכב כדי שנוכל לזוז במהירות', הורה. מעברו השני של הרחוב עמדו מספר צעירים ושוחחו ביניהם. דוד התקרב אל השלט הראשון וחתך את החבלים שחיברו אותו. הרוח משכה אותו, והשלט החליק על הארץ. הוא התקרב אל השלט השני (רק ברק יביא שלום!), אך לפתע נשמעה שריקה. אחד הצעירים מצדו השני של הרחוב הבחין בנעשה. שניים נוספים התקרבו בריצה אל שפת הכביש וחיכו שהמכוניות יעברו. דוד החל שועט בחזרה כשהוא מנפנף בידיו לעברי. 'תיכנס לאוטו', צרח מרחוק. השניים חצו בריצה את הכביש והחלו שועטים לעברנו, אבל דוד כבר נכנס פנימה ולחץ על הגז מתנשף כולו. המסע האסרטיבי וההפגנתי של דוד לאורכה ולרוחבה של ירושלים חורג לגמרי מן המרחב הגאוגרפי החרדי המצומצם והמוגן שבו היה אמור להסתגר על פי דרישת המודל האידיאלי של הגבר החרדי, מודל שמנסים לבנות במוסדות 'עולם התורה' החרדי. מעצם בחירתו בתנועת הליכוד חורג

1 שמות המרואיינים ושאר פרטים מזהים שונו כדי להגן על פרטיותם.

דוד גם מגבולות הזירה הפוליטית שבה היה אמור לפעול על פי הוראותיהם של הרבנים החרדים.²

כמו חבריו למטה החרדי גם דוד הוא בוגר עולם הישיבות החרדיות. פעילותו חורגת מן המודל החרדי הגברי האידאלי גם משום שהיא מזוהה עם העולם הגשמי והנחות. לימוד התורה הרוחני והנעלה אינו רק המצווה המרכזית ביותר בעבור הגבר החרדי, אלא היא גם הדרך לחיזוק דתיותו ואמונתו, ואלה בתורם נחשבים לאמצעים המרכזיים שיביאו בסופו של דבר לשיפור האמתי במצבו של עם ישראל. אותו שיפור מיוחל יתרחש רק עם בוא הגאולה האמתית וכחלק ממהלך משיחי ונסי. בהתאם לכך, אמור הגבר החרדי לשים מבטחו בה' ולמעט ככל האפשר בעיסוקים בממד הגשמי, והפוליטיקה בכללם.

על פי מודל זה, לפרט, ובמיוחד לגבר החרדי, יש תפקיד מרכזי: באמצעות לימוד התורה שלו הוא מנכיח את האל במציאות ומכבד אותו. האל הוא המצוי במוקד התמונה, והן חייו של הפרט הן הגוף המדיני – אם הוא קיים – אמורים להירתם כדי 'להרבות כבוד שמים'. קיומם של הפרטים, העם והלאום אינו תכלית כשלעצמה, אלא הם כולם רתומים לאותה מטרה נעלה. על פי תפיסת רובם המכריע של הרבנים החרדים, החיים במדינת ישראל משולים לחיים בגלות, תחת עולם של שלטונות זרים. הרבנים החרדים מכירים בקיומה של המדינה בדיעבד ולא מלכתחילה, ותפקיד נציגיהם בכנסת הוא להבטיח את אפשרות קיומם של חיים יהודיים במרחב החרדי המוגן, ממש כמו לאורך כל שנות הקיום היהודי בגלות. על פי אותה תפיסה, פעילות חברי הכנסת אינה באה להפוך את החברה החרדית לחלק אינטגרלי ומשולב במדינת ישראל, אלא היא שואפת לקיום אוטונומי ככל האפשר המובחן מהשפעות חיצוניות. חברי הכנסת עצמם כפופים לדעת התורה של גדולי התורה ואינם אוטונומיים בהחלטותיהם.

בבסיס הזירה הפוליטית הדמוקרטית בגרסתה הישראלית הנוכחית, שאליה נכנסים דוד וחבריו, ניצב מודל תרבותי שהוא במובנים רבים שונה לגמרי מן המודל החרדי. מודל זה מדגיש את מרכזיותו של האדם היחיד, האינדיבידואל (ולא של האל), כמו גם את האוטונומיות שלו ואת יכולתו ותפקידו לעצב את מציאות חייו ואף את מציאות חייהם של בני החברה שלו, באמצעות התנהגות אקטיבית ורציונלית. מעבר לכך, בבסיס 'הליכוד'

2 מחקר זה הוא חלק ממחקר גדול יותר הבוחן הבניה של זהויות בקרב צעירים חרדים בכמה זירות מפתח שהן אלטרנטיבה לעולם הישיבה.

כתנועה לאומית עומדת התפיסה שמדינת הלאום היא האמצעי הטוב ביותר לפרטים לשמר את זהותם הלאומית, קרי את תרבותם, את שפתם ואת מורשתם. הרצון לאפשר ליחיד לשמר ואף 'לחגוג' את עצמיותו ואת זהותו התרבותית והלאומית הוא נקודת המרכז שלה.

במחקר זה אבחן את התהליכים החברתיים המניעים את ההצטרפות החרדית לתנועת הליכוד. אראה כיצד כניסתם של צעירים חרדים רבים אל תנועת הליכוד קשורה לתהליך ערעורם של מרכזי הכוח המסורתיים בחברה החרדית, וכיצד היא מהווה המשך לתהליך התחזקותן של זהויות פרטיקולריות (כלומר התחזקותן של תת-הקבוצות החרדיות והזדהות הפרטים עמן) על חשבון ה'אחדות' החרדית. עוד אראה את הקשרים בין פעילותם הפוליטית של מאות חרדים, הנעשית בניגוד לדעת רובם המכריע של הרבנים, לבין התערעור מעמד 'דעת תורה' של הרבנים החרדים ככלל. גילם הצעיר יחסית של פעילים אלה יוסבר לנוכח הערעור על תפיסת 'ירידת הדורות', עקרון אמונה מרכזי בחברה החרדית, ולפיו בני הדור המבוגר הם בעלי רמה מוסרית ואינטלקטואלית גבוהה יותר מרמתם של הצעירים.

בשנים האחרונות נידונה רבות, בעיקר באמצעי התקשורת, התחזקות העמדות הימניות בציבורי החרדי. במקביל למגמה זו, התרבה בשנים האחרונות מספרם של הפעילים החרדים המבקשים לפעול מחוץ למפלגות החרדיות. ביטוי מרכזי לשני תהליכים חברתיים אלה הוא המספר הרב של מתפקדים חרדים לתנועת הליכוד המבקשים לפעול במסגרתה, להשפיע על דרכה ולעצב. לאחר הקמת ממשלת ליכוד-שינוי, ובעקבות 'גזרות נתניהו' (2003), שפגעו קשות גם בציבור החרדי, התמתנו ממדי התופעה רק במעט. למרות חריגתם של דוד וחבריו ממאפיינים מרכזיים של המודל הגברי החרדי, בו בזמן ובמובנים רבים אחרים הם ממשיכים לפעול על פיו; הוא מעצב את האינטראקציה בינם לבין תנועת הליכוד והמודלים התרבותיים הגבריים החדשים שהם פוגשים שם. נושאים אלו יעמדו במוקד המחקר. עוד אשאל מי הם החרדים המגיעים לפעילות בתוך הליכוד, מהם הסבריהם לפעילותם, וכיצד הם מגיבים לביקורת המופנית לעברם מתוך החברה החרדית, כולל מפייהם של בכירי הרבנים ופוסקי ההלכה. אבחן גם כיצד הם מבינים ומפרשים את הזירה הפוליטית והדמוקרטית, על כלליה ומוסכמותיה, וכיצד הם מגיבים לדרישותיה, כמו גם מנסים לעצב מחדש בנוכחותם. מה אפוא משמעותה של כניסתם אל הליכוד בנוגע לשאלת היחס אל המדינה, והאם יש לפעילותם מאפיינים ייחודיים? חוקרים רבים דנו בנקודות המתח והקרבה בין יהדות לדמוקרטיה.

רובם המכריע של המחקרים בתחום נכתבו מנקודת המבט 'מלמעלה' ובניתוח ספרות רבנית ותורנית. בחלק ניכר מן המקרים מגבשים החוקרים הכללות גדולות על אודות היחס בין היהדות ובין הדמוקרטיה, ומהכללות אלה משתמעת יהדות קבועה ויציבה; אך בכך מתעלמים מרב-גוניותה של היהדות ומן ההשתנות שלה בהתאם לנסיבות חברתיות ותרבותיות.

בניגוד לכתובה הענפה על אודות המתח בין יהדות ובין דמוקרטיה, רק מעט מחקרים נערכו על הפוליטיקה החרדית, וזאת למרות מרכזיותן של המפלגות החרדיות (הורוביץ, 2002: 11). מעבר למילוי החסר במחקר על הפוליטיקה החרדית, ייחודו של מחקר זה ותרומתו הם נקודת המבט 'מלמטה' דווקא וההקשבה לקולותיהם של הפעילים הפוליטיים עצמם בדרגות השונות של הסולם הפוליטי ובהקשר חברתי ותרבותי מוגדר ומובחן.

ההקשבה לקולותיהם של הפעילים הפוליטיים החרדים ובחינת ההיבטים התרבותיים בפעילותם יאפשרו לברר גם את דפוסי הפעילות הפוליטית שלהם ומאפייניה. כך לדוגמה, אפשר יהיה לבחון כיצד משפיעים מקומה המרכזי של הקהילה ומקומו של כלל ישראל במודל התרבותי החרדי על אופייה של הפעילות הפוליטית שהם יוזמים; האם הדבר בא לידי ביטוי באופני התארגנותם, באופני השגת התומכים, ביצירת הבריתות ובשאר היבטי הפעילות? וכיצד עשויים דפוסי פעולה אלה להשפיע על תנועת הליכוד ועל הדמוקרטיה הישראלית?

בשנים האחרונות יש ביטויים מגוונים לנוכחות חרדית מוגברת במרחב הציבורי הישראלי, וזאת במקביל להמשך מאמצי ההסתגרות מפני החברה הסובבת והשפעותיה. מה מקומה של הפעילות בליכוד במסגרת אותה יציאה חרדית אל המרחב הציבורי, וכיצד היא משתלבת עם נסיגתן מן המרחב הציבורי של קבוצות שלמות אחרות באוכלוסייה, נסיגה המאפיינת רבות מארצות המערב? מורכבות זו תיבחן לאור התפיסה שמרחב ציבורי חי ותוסס הוא מאפיין חשוב בדמוקרטיה בריאה.

1 חרדיות, ציונות ומדינת ישראל

שאלת היחס אל המדינה והציונות היא שאלה מרכזית בחברה החרדית, וסביבה מתגבשת במידה רבה זהותה העצמית (רביצקי, 1993). בשל מרכזיותה של הסוגיה יש גם חשיבות רבה לבחינה ההיסטורית של אופן ההתפתחות של מערכת יחסים זו. עוד מראשיתה של תנועת 'חיבת ציון' התנהלו בה חילוקי דעות סוערים בין חוגים חרדיים ומשכיליים (גולדשטיין, תשמ"ה). החוגים החרדים חששו מהשפעתם של המשכילים, מתהליכי החילון ומרעיונות הלאומיות שעיצבו את התנועה, וניסו להיאבק על אופייה ממנה פנימה. הרציונליזם ובייחוד האקטיביזם המדיני, שבהם דגלו רבים מראשי תנועה זו, עמדו גם הם בניגוד לדרכן של היהדות המסורתית ושל החברה החרדית שהתפתחה ממנה.³

בקונגרס הציוני העשירי, שנערך ב-1911, הוחלט לקיים פעולות חינוך ותרבות לאומיות ולא דתיות בקהילות היהודיות בתפוצות. הדבר הוביל לפרישתם של רבים מן האורתודוקסים מן ההסתדרות הציונית העולמית ולהקמתה של אגודת ישראל בקטוביץ' ב-1912 כהסתדרות עולמית של יהודים אורתודוקסיים. כבר בשנת 1918 החל פיצולה של החברה החרדית בישראל ביחסה למדינה לשני גושים מרכזיים, והוא המשיך להתחדד בהדרגה עד שהגיע לעיצובו הברור עם קום המדינה. הגוש הראשון היה מאוגד במסגרת אגודת ישראל, הכיר במדינה בדיעבד ובחר לקחת חלק בחייה הפוליטיים מתוך רצון להבטיח את המשך קיומה של הקהילה החרדית. הגוש השני כלל את החוגים האנטי ציוניים שהתאגדו במסגרת 'ועד העיר האשכנזי', שהפך לאחר מספר שנים לעדה החרדית. אנשיו סירבו להכיר במדינה ונמנעו מכל מגע עם רשויותיה (פרידמן, 1991).

פרידמן (1990) דן בשורשי ההתנגדות לתנועה הציונית, שנתפסה ככופרת בתקוות הגאולה המשיחית וכמבוססת על שלילת הייחוד הדתי של עם ישראל. גם הסתמכותה על פוליטיקה ריאלית, שהפכה אותה לטענת מתנגדיה לתקוות שווא ולאשליה מסוכנת שאין סיכוי להתגשמותה במציאות הפוליטית והכלכלית דאז, עוררה הסתייגות. פרידמן מראה את המבוכה

3 הרחבה בעניין המורכבות והאמביוולנטיות העצומה ביחסה של היהדות המסורתית על זרמיה וגוניה אל תנועת חיבת ציון והציונות ראו פרידמן (1990), גולדשטיין (תשמ"ה) והורוביץ (2001).

לנוכח הצהרת בלפור והחלטת האו"ם אחריה. על רקע תפיסת יחסי ישראל והגויים כקבועים וכטבועים בחותם של יְעִשׂו שונא ליעקב' נתפסה הצהרת בלפור אצל רבים כהוכחה ליחסד אלוהי השורה על המעשה הציוני, מה שחייב הסברים נפתלים כדי ליישב זאת עם התנגדותם הנמשכת של הרבנים. קושי דומה עוררה בהמשך הצהרת האו"ם על הקמת מדינת ישראל. גם ב'כנסיה הגדולה' (1937) (כך כונו כינוסי אגודת ישראל) נחלקה אגודת ישראל לשתי קבוצות: תומכי הרעיון של הקמת מדינה יהודית מכאן ומתנגדיו מטעמים עקרוניים ומעשיים מכאן. אנשי היישוב הישן (האשכנזי) בארץ ישראל נמנו עם מתנגדי הרעיון. במסגרת החלטות אגודת ישראל בארץ ישראל כתבו אנשי היישוב הישן:

אגודת ישראל בארץ ישראל מצהירה שהיהדות החרדית יכולה להסכים למדינה יהודית בארץ ישראל כולה, אם הייתה אפשרות שהחוקה היסודית של מדינה זו תבטיח את שלטון התורה בחיי הכלל, הציבור והעם (פרידמן, 1990: 34).

סמוך להקמת המדינה, השתדלו ראשי אגו"י לא להצהיר שהם בעד המדינה, אבל גם נמנעו מלומר שהם נגדה. המשא ומתן בין אגודת ישראל לבין הסוכנות היה בעיקרו קונקרטי ופרקטי: הבטחת תנאי מינימום שיאפשרו ליהודי חרדי לחיות במדינה יהודית חילונית: שבת, כשרות, חוקי אישות וחינוך (שם: 44).

עם הקמת המדינה עמדו בפני היהדות החרדית שלוש דרכי התייחסות אליה: ההתבדלות המוחלטת, ההתבצרות החינוכית-תרבותית והכעין שותפות (בראון, 2002). את הדרך הראשונה הוביל האדמו"ר מסטמאר, הרב יואל טייטלבוים.⁴ את הדרך השנייה הוביל החזון איש, הרב אברהם ישעיהו קרליץ, ואת השלישית הובילו אנשי תנועת 'פועלי אגודת ישראל'. אגודת ישראל, שבמסגרתה התאגדו רוב הזרמים החרדיים, אימצה בסופו של דבר את דרכו של החזון איש, שהדגישה את חשיבות המהלכים בתחום התרבותי, החינוכי והדתי כמהלכים שיקבעו את גורל היהדות בארץ ישראל, ולא המהלכים הפוליטיים.⁵

4 הרחבה בעניין שורשיה המוקדמים יותר של גישת ההתבדלות המוחלטת ראו אצל בראון (2002: 279).

5 תיאור מקיף על אודות הזרמים השונים שהרכיבו את אגודת ישראל בשנות הקמתה וכן את עמדותיהם השונות ביחס לציונות ולמדינת ישראל על השניונים שעברו עמדות אלו, ראו פונד (תשנ"ט).

פרידמן (1990) מתאר את התקופה שלאחר הקמת המדינה כתקופה סוחפת ומבלבלת מבחינת אגודת ישראל (להלן: אגו"י); תקופה שעוררה סימני שאלה ותהיות רבים שמא אילו הייתה אגו"י פעילה יותר במפעל הצינוני למן תחילתו, לא הייתה קמה המדינה במתכונתה החילונית. פרידמן דן (בעמ' 48) בשימושים השונים שעשו החוגים השונים ביהדות החרדית במונח 'אתחלתא דגאולה'. לפי עמדה אחת, שהיו שותפים לה גם כמה רבנים חרדים, הקמת המדינה מסמלת את השינוי של המציאות ההיסטורית, והיא המגדירה את המשמעות הדתית של מציאות זו. לפי עמדה שנייה, יש להתעלם כביכול מן הסמליות הדתית שבהקמת המדינה, כאילו אין כאן אלא אירוע שולי, ולמעשה עיקר חשיבותה הדתית של המציאות הפוליטית החדשה טמון בקיבוץ הגלויות מחד גיסא ובהצלתם של היהודים מיד אויביהם במלחמת השחרור מאידך גיסא. רבנים אלה העדיפו לראות בקום המדינה חלק מ'עקבתא דמשיחא' דווקא, אותה תקופה הקרובה לסוף הגלות, אך מתאפיינת גם בהתדרדרות מוסרית גדולה.

עם שוך ההתלהבות הראשונית שנלוותה להקמת המדינה⁶ ועם התגבשותה החילונית, הצטנן מאוד גם היחס אליה בקרב החוגים החרדיים שהביעו התלהבות עם הקמתה. שנות הקמת המדינה היו גם התקופה היחידה שבמהלכה הפכה אגודת ישראל לרכיב אינטגרלי במערכת הפוליטית הכללית, מה שבא לידי ביטוי בין היתר במינויו של חבר אגו"י לתפקיד שר, כחלק מן ההסכמה לשאת באחריות קולקטיבית בממשלת ישראל הריבונית. תקופה זו הסתיימה בפרישת אגו"י ב-1952 בגלל חילוקי דעות בנושאי דת.

מלחמת ששת הימים, שבה זכתה ישראל בשליטה על כל המקומות הקדושים ליהדות ושבה הפכה מדינת ישראל זהה לארץ ישראל, עוררה מחדש לבטים וקשיים בקרב החוגים החרדיים. היו שראו במלחמת ששת הימים אירוע נסי, אולם על פי רוב היו אלה דעות שוליים שלא סחפו רבים אחריהן (פרידמן, 1991).⁷

6 בעניין התגובות הנלהבות להקמת המדינה, כולל מצד בכירים באגו"י, ראו פונד (תשנ"ט: 215), פרידמן (1990) ובראון (2002: 283).

7 הורוביץ (2001: 56) מתאר את התגובות החרדיות למלחמת ששת הימים, כולל הגל המשיחי-לאומני. בראון (2002: 301) מביא את דברי הרב שך, שאמר לאחר מלחמת ששת הימים: 'אנחנו יודעים שאין כאן "גאולה" ולא אתחלתא דגאולה'. הוא חזר ואמר כי עם ישראל נמצא בגלות גם בהיותו על אדמתו בארץ ישראל. הוא דבק בעמדת החזון איש שקום המדינה אינו תחילת הגאולה אלא סוף הגלות. את ההידרדרות המוסרית והדתית של הדור האחרון רואה הרב שך, כמו אישים חרדים אחרים במאתיים השנים האחרונות, כ'עקבתא דמשיחא'.

שינויים ביחס אל המדינה וביכולת לקיים את עקרון ה'התבדלות' מן הציונים החילוניים התרחשו כפועל יוצא דווקא של ההצלחה בהקמתה של 'חברת הלומדים' החרדית. ככל שהתרחבה והתפתחה חברת הלומדים, העמיקה תלותה בתקציבי המדינה, והפוליטיקה החרדית כולה הפכה משועבדת כמעט לחלוטין למטרה אחת: הבטחת התמיכה הכלכלית מצד המדינה. 'לשם כך ננטש עקרון ההתבדלות והופרו מחוייבויות לעמדות בסיסיות שניקבעו על ידי מועצת גדולי התורה בראשית שנות החמישים, בדבר החובה שלא להצטרף לקואליציה ולא לשאת באחריות למעשיה ומחדליה של המדינה היהודית החילונית' (פרידמן, 1991: 189).⁸

בעוד שפרידמן (1991) מסביר את הצטרפות אגודת ישראל לקואליציה בראשות מנחם בגין (1977) כפועל יוצא של אילוצים כלכליים, ליבמן (1993) טוען כי מעבר לשיקולים אלו ולהסתייגות החריפה מן השמאל יש גורמים נוספים. הבחירה להצטרף לקואליציה היוותה חריגה מן הדפוס שאפיין מפלגה זו מאז הפרישה בשנת 1952. לפי ליבמן, אירועי מלחמת יום הכיפורים סיפקו לקהילה החרדית הזדמנות לגבש מחדש את יחסה כלפי החברה הישראלית והמדינה. בעקבות המלחמה התחזקה לאין שיעור מידת התפיסה של חברה זו את עצמה כחלק מן החברה הישראלית וכנושאת באחריות המוסרית, ולו באופן חלקי, להנהגתה (שם: 385). ליבמן מסביר כי במלחמת יום הכיפורים הלם לראשונה המיתוס החרדי (החל בחטא של העם ועונש מידי האל, דרך שישוי הגויים, וכלה בהכאה על חטא וחזרה בתשובה) אל המציאות. כך השתלבה מדינת ישראל במקצב ההיסטוריה היהודית, כפי שהחרדים מבינים אותה. בנוסף לכך, בעקבות המלחמה התגבר גם גל החזרה בתשובה, שכלל גם בני שכבות גבוהות, והדבר גרר שינוי ביחס הישראלים אל החברה החרדית כולה. עובדות אלה הביאו להפחתת חששה של החברה החרדית מחיזוק הקשר עם החילונים, שנתפסו עתה כמאיימים פחות מבעבר. התגברו הקריאות לפעולות הפצת היהדות והחזרה בתשובה, בין היתר באמצעות המשאבים והאמצעים של המדינה. תפיסות אלו הובילו גם למעורבות גדולה הרבה יותר במשחק הפוליטי בישראל (הורוביץ, 2001).

לאחר כניסתה של אגו"י לקואליציה בשנת 1977 היא המשיכה להימנע מקבלת תפקידי שרים, כדי להימנע כביכול מן האחריות הקולקטיבית על הנהגת המדינה. אולם נוהג זה לא נשמר על ידי אנשי ש"ס, שמצביעה וחלק

8 דיון נוסף ביחסה של המחשבה החרדית למדינת ישראל ובשינויים שחלו במסגרתה ראו אצל נאור (1998).

מרבניה נטו להזדהות גדולה יותר עם המדינה ועם סמליה בהשוואה למצביעי המפלגות החרדיות-אשכנזיות.⁹ אנשי ש"ס שואפים ליטול חלק פעיל ומרכזי בהנהגת המדינה, והישגיהם היו גורם נוסף שהאיץ את נכונותן של יתר המפלגות החרדיות לקחת חלק מלא יותר בחיים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים במדינה, מתוך רצון להשפיע על צביונם (באום-בנאי, 2001: 122). בהדרגה, ממערכת בחירות אחת לבאה, הפכו החרדיות האשכנזית והחרדיות הספרדית כאחת מגורם סביל, המתמקד בעיקר בהגנה על האינטרסים הצרים של הקהילה החרדית, לגורם פעיל, המעורב בשאלות פוליטיות ולאומיות מרכזיות.

אותותיו של המשבר הכלכלי שהחברה החרדית נקלעה אליו ושאותו חזה פרידמן (1991) ניכרו כבר בראשית שנות התשעים. בעקבות משבר זה מתחילה החברה החרדית להתעצב מחדש (הורוביץ, 2002: 19). אל הלחצים הכלכליים הפנימיים נוספו הלחצים הכלכליים החיצוניים, משום שיחברת הלומדים הפכה למעמסה מקרו-כלכלית, ומשום שגדל והלך חוסר הנחת של הציבור הישראלי מהישענות החרדים על תקציבי המדינה, בשעה שחלקים גדולים בהם מצויים מחוץ למעגל העבודה. כל אלה הקשו עוד יותר את המשך ההסתגרות מפני החברה הישראלית. עקרון ההתבדלות נשחק גם בגלל הזמן שחלף, שהקהה את הוויכוחים ההיסטוריים עם הציונות. גם הפיכתן של עמדות לאומניות הדוגלות ביכוח יהודי לעמדות שכיחות בקרב ציבור זה, למורת רוחם של הרבנים,¹⁰ מיתנה את הפערים ביחס לשאר חלקי החברה הישראלית.

התגייסות הציבור החרדי למאבק בהסכמי אוסלו סימנה שלב נוסף במעורבותה הגוברת של החברה החרדית בפוליטיקה הישראלית (שם: 11), וכזו הייתה גם ההתגייסות למען בחירתו של בנימין נתניהו (1996). לדברי הורוביץ, זהו במידה רבה שינוי הנובע 'מלמטה', אך כוחו רב: 'הציבור החרדי מחזיק בעמדות ימניות לאומניות, המבוטאות בחריפות בעיתונות החרדית הפופולארית, ומכתוב תחומי תמרון מוגבלים למנהיגות הדתית ולמועצת גדולי התורה. שינוי שיטת הבחירות וההצבעה לראשות הממשלה חידדו תהליך זה, כיוון שהוא אילץ הכרעה ברורה של המנהיגות הדתית במסגרת

9 בעניין זה והמורכבות ביחסה של תנועת ש"ס, על רכיביה, לציונות ראו את מאמרו של הורוביץ (2000) וכן את מאמרה של באום-בנאי (2001).

10 הרבנים עצמם, על פי רוב, מסויגים מאוד מעמדות אלו הנתפסות כהתרסה כלפי האל ברוח של יכוחי ועוצם ידי.

”דעת תורה” או למצער שתיקה השוחקת את סמכותם של ה”גדוילים” בטווח הארוך’ (שם: 11).

בניגוד גמור לכוחות הפועלים ‘מלמטה’, כאשר הרבנים החרדים פונים אל הציבור החרדי בניסיון להמריצו אל הקלפי, הם אינם מנסים לשווק תכנית מדינית, כלכלית, צבאית או חברתית, אלא מציגים את הבחירות כמאבק על מעמדה של הדת היהודית במדינת ישראל ועל כבודו של הקב”ה. הן מפלגות השמאל הן מפלגות הימין נתפסות כמי שמציעות פתרונות מדיניים שאין בהם ממש, אולם הן (ובמיוחד החילוניות שבהן) עוסקות ביהדות מתוך ניסיון ‘לעקור את הכל: לנתק את כל המשכים, לקרוע את שרשרת הדורות ולפרוס את חוליותיה’.¹¹ כך משומרת התפיסה, הפסיבית מבחינה מדינית, ששינוי אמתי במצבו המדיני של עם ישראל יחול רק עם ביאת המשיח. במקביל נקראים המאמינים לאקטיביזם בכל הנוגע למאבק על הצביון היהודי של החיים במדינה.

דווקא האקטיביזם השיפוטי מצד בית המשפט העליון, שהורגש במיוחד מראשית שנות התשעים, עורר כעס רב, הרגשת איום ורצון להסתגר מפני השפעותיה וסמכותה של מערכת המשפט הישראלית. תגובות דומות עוררה גם חקיקת חוקי היסוד באביב 1992 (הורוביץ, 2001: 62-64). הרגשות דומות ביחס לבית המשפט העליון נותרו מרכזיות גם בתקופתנו.

היחלשות מדינת הרווחה והפגיעה בתמיכות המדינה שהועברו לשיבות ולאברכי הכוללים, כמו גם הקיצוץ בקצבאות הילדים (שכונו לא פעם בעיתונות החרדית בשם ‘גזרות נתניהו’ או ‘גזרות 2003’) החריפו את העוני בחברה החרדית. מצד אחד, פעולות אלה התפרשו כניסיון להחריב את עולם התורה החרדי מתוך דחף אנטי דתי, וגורמים שמרניים ראו בהן הוכחה כי יש צורך בהסתגרות רבה יותר ובביטול ההסתמכות על כספי המדינה. מצד אחר, הן דחפו רבים אל עולם העבודה ולעבר השתלבות מלאה יותר בכלכלה ובחברה הישראלית.

הימין הפוליטי והחרדים

שורשיו של הקשר בין מפלגות הימין כיום לבין הציבור החרדי מתחילים עוד בתנועה הרוויזיוניסטית ובאצ”ל. כבר באצ”ל לקחו חלק חרדים רבים,

11 (עשיק פרשת יתרו, תשס”ג) מאמר מערכת, מוסף שבת קודש, **יתד נאמן**, עמ’ 2-3.

בניגוד למחתרות אחרות, כמו ההגנה, שהיו מושכות פחות מבחינת הציבור הדתי. אנשי פא"י (פועלי אגודת ישראל), למשל, נהגו להצטרף אל ההגנה דווקא (פרנקל, 1994: 252-253). בניגוד לזרמים של הציונות הסוציאליסטית שרצו לעצב 'יהודי חדש', התבטאויותיהם וגישתם של אנשי התנועה הרוויזיוניסטית, וזיבוטינסקי בראשם, היו מעודנות הרבה יותר. הם נמנעו מלהציג עצמם כאנטיתזה ליהדות המסורתית-גלותית וכללו בנאומיהם ובכתביהם ניסוחים שהיו בהם גם רמיזות דתיות. על רקע זה אישים כמו ח"כ אברהם רביץ הרגישו נוח לקחת חלק בפעילותן. נראה כי עם הקמת המדינה והשתלבותם של רבים מחברי האצ"ל בזירה הפוליטית התמעט מספרם של החרדים, גם נוכח התגברות התביעה להתבדלות מצדם של הרבנים החרדים. יחד עם זאת, אישים כמו הרב אריה לויך נהגו להגיע לכינוסים של לוחמי האצ"ל לשעבר, כמו גם לכינוסים של תנועת 'חירות'. על הקשר המיוחד של תנועת חירות אל הדת היהודית העידו גם רשת בתי הכנסת 'אחדות ישראל', שהיו מזוהים עם התנועה, כמו גם תנועת הנוער 'ברית החשמונאים'.

בהמשך, דמויות כמו מנחם בגין ידעו לפנות באופן מיוחד אל הציבור החרדי. גם מנחם בגין לא עבר דרך חילונית מופגנת ומוצהרת כפי שעשו מנהיגים חילונים אחרים (הרצל, זיבוטינסקי, נורדאו, בן-גוריון). דיבורו וגישתו נתפסו כ'יהודיים', והוא נחווה אצל דתיים וחרדים רבים כמדבר עמם ב'גובה העיניים' ובאופן שוויוני ומכבד. גם ההקלות שהעניק לבחורי ישיבות בהשגת דחיית השירות תרמו לאהדה אליו.¹² בחירות 1977 אפשרו לחרדים, כמו למזרחים, להצביע הצבעת מחאה נגד מפלגת העבודה, ממשיכתה של מפא"י השנואה. אישיותו של בגין הקלה את ההצטרפות לקואליציה בראשותו לאחר בחירות אלה. מחקרים על דפוסי ההצבעה החרדיים בבחירות השונות

12 מעניין לציין כי זיקה זו התמידה על אף כמה התבטאויות בעייתיות למדי של מנחם בגין ובמיוחד של זאב זיבוטינסקי. וינמן (2001: 39) מצטט את בגין, שאמר בנאום הניצחון שלו בבחירות 1977: 'אזכיר את דברי זיבוטינסקי [כי] לפני בואנו לארץ ישראל לא היינו קיימים. על אדמת ארץ ישראל נוצר משברי עמים שונים העם העברי'. ומוסיף וינמן: 'כלומר, אנו לא בני אברהם יצחק ויעקב שגובשו לעם בעת מתן תורה כפי הכתוב "היום הזה נהיית לעם"', אלא נוצרנו משברי עמים שונים בארץ ישראל. עוד מצטט וינמן מפי זיבוטינסקי כי 'יש לאחוז באמצעים כדי לשלול מהיהדות החרדית הבלתי פרודוקטיבית כל אפשרות להשתתף בבניין ארץ ישראל [...] לא מפני שאינם די טובים אלא מפני שחסר להם הניסיון האזרחי [...] איזה ניסיון אזרחי או פוליטי, תרבותי או מסחרי יש לילדים בעלי הזקן והפאות העומדים לפנינו'.

מלמדים כי החברה החרדית עברה מעמדה א־ציונית לעמדה לאומית (Peres, 1992). מגמות דומות תוארו גם אצל שלג (2000) וגרינפילד (2001).¹³ בסוף שנות השמונים, בתגובה לגידולה של תנועת ש״ס, שנגסה במידה רבה במאגר המצביעים המסורתיים של הליכוד, ניסו גם אנשי הליכוד להגביר את יכולת הפנייה שלהם אל הציבור החרדי. אישים כמו רפי בר חן היו בין פעילי הליכוד המרכזיים בירושלים שניסו למצוא מענה לקושי זה, וכחלק מכך הוקם מטה חרדי בסניף הליכוד בירושלים. אמנם גם קודם לכן אפשר היה למצוא חרדים בליכוד, כגון פעילים חרדים דוגמת יהודה פלאי ואהרון גרינשטיין, אולם מאז גדל מספרם באופן ניכר, וכיום כשבעה אחוזים מבין שלושת אלפים חברי מרכז הליכוד הם חרדים. אלה מחולקים לשתי קבוצות מרכזיות, שבראשיהן עומדים איציק קויפמן, המשמש כיו״ר סניף הליכוד בירושלים, ורפי בר חן, המשמש גם כסמנכ״ל הליכוד. קויפמן, הנמנה עם מחנהו של אריאל שרון, נחשב לאיש החזק במועצה הדתית בירושלים ולמי שמושך בחוטים מאחורי הקלעים ואחראי למינויים לתפקידים שונים במועצה זו. פעיל נוסף שריכז בידיו עצמה רבה הוא חזי שיינלזון, יועצה של שרת החינוך לימור לבנת, שהשפעתו מכרעת בכל הנוגע לחינוך במגזר החרדי. פעילים חרדים הצטרפו גם אל מפלגות נוספות, בעיקר מימין המפה הפוליטית, ובהן מולדת, האיחוד הלאומי, ובבחירות 2003 גם אל מפלגתו של ברוך מרזל, שלא עברה את אחוז החסימה.

בהינתן סקירה זו אנסה במחקר זה לברר כיצד משתלבת ההצטרפות אל תנועת הליכוד ברצף ההיסטורי שתואר כאן. האם היא תופעה שניתן לבטל את חשיבותה בטענה כי היא שייכת רק לשוליים החברתיים הזניחים של החברה החרדית, והיא אינה מלמדת על הכלל, או שמא היא מהווה ביטוי נוסף להתחזקות העמדות הימניות והלאומיות בקרב ציבור זה? מה אפשר ללמוד ממנה על יחסה של החברה החרדית אל המדינה ואל רשויותיה?

13 עוד בעניין ההצבעה החרדית למועמדי הימין ראו אצל הורוביץ (2002: 15).

היחלשות ה'אחדות' ותהליכי דמוקרטיזציה בחברה החרדית

פרק זה יתאר כמה תהליכים חברתיים מרכזיים המתרחשים בחברה החרדית והחיוניים להבנת הרקע להצטרפות החרדית אל תנועת הליכוד. תהליכים אלה מביאים לערעור מוקדי הכוח המסורתיים בחברה החרדית ומאפשרים את התהוותם של מוקדי כוח חדשים.

העידן המודרני, על השינויים הטכנולוגיים והזעזועים הפוליטיים שנלוו אליו, חולל גם שינויים דמוגרפיים בחברה היהודית-מסורתית, ובראשם עיור (מעבר המוני מן העיירות אל הערים הגדולות) ומעבר ממזרח אירופה למערבה, לארצות הברית ולשאר ארצות ההגירה. בעקבות השינויים הללו התערערה הנאמנות למסורת, ובמיוחד נחלשה הזיקה למסורות הפרטיקולריות של החברה הדתית-מסורתית בכלל ושל המגזר החסידי בפרט. על פי רוב, בני הדור השני למהגרים כבר ביטאו את המגמה האקומנית, כלומר התאחדו סביב הזהות החרדית המשותפת. דרך זו הייתה פתרון לכל אלה שביקשו להישאר נאמנים לדת ולמסורת המזרח-אירופית הכוללת ושקיבלה ביטוי כה ברור בתנועת אגודת ישראל (פרידמן, 1991: 146).

חשיבותה של הזהות החרדית המאוחדת והמשותפת רק התחזקה נוכח המפגש המאיים עם הציונות, ועוד יותר מכך נוכח החורבן שלאחר השואה, דהיינו לאחר השמדת רובה של יהדות מזרח אירופה וחורבנו של עולם התורה. בראש אגודת ישראל, שאיחדה את רוב חלקיה של היהדות החרדית, ניצבה 'מועצת גדולי התורה', שחבריה היו אמורים לבטא את 'דעת התורה'. המושג 'דעת תורה' משקף את התפיסה שעל 'הגדולים' 'שורה השכינה', והם נהנים מתכונה אישית סגולית (כריזמה), המקנה לדעותיהם ולהוראותיהם תוקף מעבר לכל שיקול הגיוני של בני תמותה רגילים (שם: 105). אמנם, מציין פרידמן, הנחות אלה אינן זרות לגמרי לחברה היהודית המסורתית, והוא מסייג:

אך אין ספק כי מדובר בתופעה חברתית-דתית חדשה, שהתפתחה על רקע תהליכי החילון והמודרניזציה במזרח אירופה בסוף המאה ה-19. תהליכים אלה העמידו את היהודים לראשונה בפני הצורך לקבל הכרעות חברתיות-פוליטיות בשאלות קיומיות, הקשורות למכלול יחסיהם עם החברה הלא-יהודית בתוכה חיו. התשובות המסורתיות נראו כבלתי

רלוונטיות למציאות החדשה. הפוליטיקה היהודית, במובן הרחב של מושג זה, הפכה איפוא לתחום אוטונומי שאינו קשור בהכרח לנקודות המוצא של הפוליטיקה המסורתית – הגלות והגאולה. שינויים אלה הביאו לעלייתה של עילית חברתית-פוליטית חדשה – 'המשכילים' – שדחקה את הרבנות המסורתית מן הפוליטיקה. נקודת המוצא של ההתארגנות החרדית הייתה החזרת הרבנים לפוליטיקה. ואולם, הסתגרותם בתחומי התרבות היהודית המסורתית והתעסקותם בלימוד תורה, חייבה את הפתרון הפרדוקסאלי: לא רק שאין הדבר פוגם ביכולת של הרבנים להנהיג את העם, אלא להיפך, עיסוקם זה הוא שמעניק להם דעת יתירה – 'דעת תורה' המאפשרת להם 'להבין' ו'לראות' עמוק ורחוק יותר מבני תמותה רגילים. (שם: 106)¹⁴

ההתלכדות וההתאחדות, אך במיוחד ההסתגרות מאחורי חומות 'עולם התורה', אפשרו את הקמתה ושגשוגה של 'חברת הלומדים' החרדית (שם).¹⁵ כחלק מאותה הסתגרות והתבצרות התחזקו בעולם התורה החרדי מגמות של קונפורמיזם וקולקטיביזם אינטלקטואלי וחברתי שהותירו 'מקום מועט לפתיחות המחשבה ולמקוריות, בניגוד בולט לשיבות ליטא שלפני השואה' (ברויאר, תשס"ד: 485-486). בעוד שהשפעותיה של הליטאיות על החרדיות הישראלית ברורות, ובראשן טביעת דמותן של רובן המכריע של הישיבות, נראה כי כאן יש דוגמה להשפעה שכיוונה הפוך: מן החסידות אל החרדיות כולה. החברה החרדית כולה הפכה לקונפורמית יותר, וגדולי הדור הפכו במובנים רבים לראשי חצרות חסידיות התובעים ציות מלא. כחלק מכך הובלטה 'האחדות' כערך מרכזי שיבטיח את הישרדות החרדיות.

14 עוד על אודות הגורמים להתפתחותה של 'דעת התורה' על שלל משמעויותיה ראו פרידמן (1991: 104-107), וכן ראו כ"ץ (תשנ"ב: 19) ובראון (תשנ"ו). בשיחה עם הרב אבישי שטוקהמר, מי ששימש עד לפני כתשע שנים כמוזכיר מועצת גדולי התורה, הוא סיפר כי הרב זלמן סורוצקין, היו"ר המיתולוגי של מועצת גדולי התורה בראשית שנות המדינה, נהג להסביר את ייחודה של מועצת גדולי התורה ולומר 'אנחנו מאמינים שיש זכות אבות, "זוכר חסדי אבות" (מתוך תפילת העמידה, תפילת שמונה עשרה), אנחנו מאמינים שיש זכות הרבים (האדמו"רים להם חסידים רבים), ויש זכות עצמו – מי שיש לו דעת תורה, שהוא תלמיד חכם גדול, לומד כל השנים [...] ובמועצת גדולי התורה מתאחדים כל השלושה ביחד. כלומר, מי שיש להם אבות גדולים, האדמו"רים שיש להם זכות הרבים, וראשי הישיבות שיש להם את זכות התורה, וכשכל הדעות האלה נמצאות סביב שולחן אחד אז יש סיעתא דשמיא ויש דעת תורה אמיתית'.

15 תיאור התחזקות ההתבדלות החרדית לאחר הקמת 'חברת הלומדים' החרדית ופרישת אגו"י מן הקואליציה הראשונה ראו אצל הורוביץ (2001: 48-53).

אולם, כפי שכבר ציינת, מאז אותן שנים גדלה החברה החרדית מבחינה דמוגרפית והתחזקה מבחינה פוליטית, ועולם התורה הגיע לממדים גדולים מאי פעם בהיסטוריה היהודית. גם ביטחונם העצמי של הפרטים בקהילה גדל. תהליכים אלה הפחיתו בהדרגה את הצורך בשמירה על לכידות ואיחוד מקסימליים מול חברת הרוב הלא חרדית ואפשרו לתת-הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית לחפש דרכים לבטא את זהותן הייחודית ולענות על צורכיהן השונים (פרידמן, 1991). כך למשל הובלטו בהדרגה ומחדש הזהויות הפרטיקולריות של החצרות החסידיות השונות ושל הזרמים הליטאיים. מוסדות 'בית יעקב' התפצלו לכמה זרמים, כגון 'בית יעקב', 'גורי' ו'בית יעקב חסידי'. כך התפצלו והתרבו גם מערכות הכשרות ובתי הדין התורניים. ביטויים לתהליכי פיצול אלה היו גם בזירה הפוליטית: הקמת תנועת ש"ס בשנת 1983 (ש"ס התמודדה לראשונה בבחירות הארציות לכנסת ה-11 בשנת 1984) והקמתה של דגל התורה (1988) על רקע של סכסוכים פנימיים באגודת ישראל, בין הליטאים ובין החסידים (בראון, 2002).¹⁶ להקמת שתי המפלגות החרדיות החדשות נלוותה גם הקמת שתי מועצות נוספות: גדולי תורה (דגל התורה) וחכמי תורה (ש"ס), וכתוצאה מכך – גם ריבוי 'דעות התורה'. עובדה זו הצטרפה לגורמים נוספים שהחלישו עוד יותר את מעמדה של מועצת גדולי התורה¹⁷ של אגודת ישראל ושל 'דעת התורה' שהשמיעה,¹⁸

16 אירוע זה הוזכר בפי מרואיינים רבים כנקודת מפתח בזמן, כי בעקבותיו פיתחו תודעה פוליטית. מלחמת החורמה בין החסידים לליטאים פיצלה משפחות וזעזעה את החברה החרדית כולה. האחדות החרדית, שסייעה כל כך לשמר את המחנה החרדי-אשכנזי מלוכד ומגובש, התפוררה, וההבדלים בין 'שלנו' ובין 'לא שלנו' או 'בתוך המחנה' ומחוצה לו הפכו למעורפלים יותר. המחלוקת ערערה גם את מעמדם של הרבנים וחשפה את מאבקי הכוח היצריים והעזים. עד אז הצליחו הרבנים לשמור על חזות 'ירוחנית' יותר.

17 לדיון בגורמים נוספים שהביאו להיחלשותה ולהתפוררותה של מועצת גדולי התורה ראו אצל פרידמן (1991: 107-112).

18 צבי וינמן טוען בספרו 'מקטוביך עד ה' באייר' (1995) כי גורלה של אגודת ישראל נחרץ כבר בה' באייר תש"ט, כאשר התנועה הצטרפה לממשלה, וזאת על פי דעת העסקנים ובניגוד גמור להנחייתיה של מועצת גדולי התורה ו'דעת התורה' שלהם. בחוברת נוספת שפרסם המחבר בתש"ד, 'דעת תורה ואמונת חכמים', הוא מסביר את הסיבות לסטייתו של אגודת ישראל מן הקו שהתוותה מועצת גדולי התורה. לשם כך הוא מצטט דברים שאמר הרב יעקב רוזנהיים בוועידת אגודת ישראל בציריך (פברואר 1919): 'הקו האופייני של אגודת ישראל הוא המעמד המכריע אשר מועצת גדולי התורה תופסת בתוכה. על מועצת חכמי התורה להיות המוסד העליון של הארגון, המוסד המנהיג והמדריך את אגודת ישראל. מאידך אין לנו להתעלם שבעיקר זה, שאין לזו ממנו, טמון אף קושי

ובהדרגה הצטמצמו מאוד דיוניה.¹⁹

לפיצולה של אגודת ישראל לשלוש מפלגות חרדיות נלוותה גם הופעתם של שני עיתונים: 'יתד נאמן', המזוהה עם דגל התורה, ו'יום ליום', המזוהה עם תנועת ש"ס. עובדה זו היוותה שלב נוסף בהתפלגותה של החברה החרדית ובחלוקת מוקדי הכוח שבה. שנים ספורות לאחר מכן החלה להופיע בשבועונים ובמקומונים החרדיים, שמידת הפיקוח הרבני עליהם הייתה קטנה יותר, ביקורת חברתית פנימית, כולל על הפוליטיקאים ועל הממסד החרדי. ריבוי 'דעות התורה', כמו גם פריסה גדולה יותר של הכוח במוקדים נוספים מחוץ לממסד הרבני, מהווים חלק מתהליך ההופך את החברה החרדית לפלורליסטית ודמוקרטית יותר מבעבר. גם הפורומים החרדיים באינטרנט פועלים בכיוון זה. במסגרתם מתאפשרת התארגנות חרדית שאינה קשורה בממסד הרבני, ובמובן זה היא חותרת תחתיו ומחלישה אותו. עדות למרכזיותו של האינטרנט בעבור הצעירים החרדים אפשר למצוא בשגשוגם יוצא הדופן של הפורומים החרדיים ב'הייד פארק – מרכז הפורומים הישראליים', ובראשם 'בחדרי חרדים' על אגפיו השונים.

כאמור, על פי התפיסה החרדית, על גדולי התורה 'שורה השכינה', ועקב כך הם מסוגלים 'לראות למרחוק' הרבה מעבר ליכולתם של בני תמותה רגילים. על פי תפיסה זו, גדולי התורה הם אנשים בעלי מדרגה רוחנית גבוהה בהרבה מבני תמותה רגילים. שימור הרושם הרוחני והעל-אנושי מחייב הסתרה של המאפיינים האנושיים, הנעלים פחות. שימור רושם שכזה הופך לקשה יותר כאשר צורכיהן החומריים והכלכליים של הקהילות גדלים.

רציני. אגודת ישראל תוכל להתקיים, אך אם כל תאי הארגון יהיו חדורים בחזות החיים והיצירה, ואם הכלל כולו ישאב רוח חיים מתוך **ריכוז דמוקרטי** של כל הכוחות ופעולות היצירה של כל חלקיו. על אגודת ישראל להיות ארגון דמוקרטי ומאידך – לקבל מרצון את מרות הנהלת גדולי התורה' (וינמן, תשס"ד: 23-24). בהמשך קובע ויינמן כי 'במאבק בין "חדוות החיים והיצירה" שביטויים דמוקרטיה, עפ"י רוזנהיים, לבין מרות מועצת גדולי התורה, נצחה הרוח הדמוקרטית – רוח שהציפה את העולם המודרני במאה הנוכחית, עם הרוח הלאומנית שגם היא דבקה בחלקים מאגודת ישראל'. ניצחונה הגדול של הדמוקרטיה במקרה זה בא לידי ביטוי בהצטרפותה של אגודת ישראל לממשלה בתש"ט, על פי החלטת העסקנים שהם נבחרו הציבור, ובניגוד לעמדת הרבנים נציגי השכינה ובעלי 'דעת התורה'.

19 לפי הרב אבישי שטוקהמר, בעקבות הקמת מועצת גדולי התורה של דגל התורה גברו הקולות מבין חברי המועצה ומחוצה לה שהמעטו בערכם של כינוסי המועצה. 'ממילא כל אחד הולך ושואל את "דעת התורה" שמתאימה לו', התריסו אותם מבקרים. ואמנם בכל תשע השנים האחרונות התכנסה מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל רק כשלוש פעמים, בעוד שבשנים עברו נהגה להתכנס כשלוש פעמים מדי שנה בשנה.

הרבנים, בעלי 'דעת התורה' העומדים בראש קהילות שונות, מוצאים עצמם נאלצים להגן על האינטרסים המגוונים של קהילותיהם ולהיכנס למאבק כוח יצריים, שבהם נחשפות תכונותיהם שאינן כה רוחניות ונעלות.²⁰ גורם נוסף לקושי בשימור מעמדם של הרבנים כנעלים מבחינה רוחנית הוא האינטרנט, שכן שם יכולים גולשים רבים לחלוק את חוויותיהם ואת היכרותם את הרבנים בלי להסתכן בחשיפה ובהוקעה חברתית. כך יוצא שלבטיהם, קשייהם והצדדים הפחות מוכרים בחיי הרבנים מופצים ברבים וחושפים את המתח בין היומרה הרוחנית נטולת הפניות לבין המציאות האנושית המונעת לא פעם באמצעות אינטרסים, דחפים וחולשות אנוש. כל אלה מוסיפים לערעור מעמדם של הרבנים בעלי 'דעת התורה'.

ביקורת פנימית

מדי יום שיש, ובמיוחד בתקופת בחירות, נוהגת קבוצת פעילים חרדים בליכוד להתאסף ל'פרלמנט', כפי שהם מכנים זאת, המתקיים במסעדת 'שטיסל' שברחוב מלכי ישראל בירושלים. מעל צלחת קוגל ובמחיצת כמה מפורסמים חרדים הם מחליפים חוויות מן השבוע החולף. באחת השיחות מספר יואל בוסקילה לאחד מחבריו (שאביו הוא מוותיקי הפעילים החרדים בליכוד), על מפגש שהיה לו ולכמה מחבריו עם צוות של הטלוויזיה היפנית:

יהם רצו לעשות כתבה על הבחירות, מספר יואל, 'וחיפשו שלוש דמויות: מתלבט, תומך בשרון ומתנגד לשרון. אותי הם לקחו בתור תומך בשרון. אז הלכנו אל אבא שלך. הוא היה אמור להיות הרבי שלי. הוא ישב בחנות, והם חשבו שהוא אדמו"ר, בגלל הזקן. אבא שלך לא הבין מה אנחנו רוצים ממנו והתחיל להתעצבן, אבל אמרתי לו, "דובליה, אל תעשה לי בעיות עכשיו, תתנהג כאילו אתה רבי שמסביר לנו שצריך להצביע לשרון". אבל אבא שלך רצה להעיף אותי, אז הזכרתי לו שהוא חייב לי טובה על הפעם שבה הוא נתקע בלי מפתח, ואני השתחלתי אליו הביתה ופתחתי. אז הוא הסכים, ועשה כאילו הוא מסביר לנו,

20 פרידמן (1991: 112) מתאר מהלך שכזה כגורם שהביא להתפוררותה של מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל.

ואנחנו מתפקעים מצחוק. בסוף כל אחד התקרב אליו ונישקנו לו את כף היד כאילו שהוא רבי, והם מצלמים, ואנחנו נחנקים!.

יהם לא הבינו שאתם צוחקים?!, שאל הצעיר כשעל פניו חיוך רחב.
'איזה הבינו? יפנים... לא הבינו כלום!.

מעבר להנאה מן היכולת לסדר את הגוי, ההצגה של יואל ושאר הצעירים מלמדת משהו גם על יחסם לידעת תורה' ולהוראות הרבנים בתקופות של בחירות. כוחה הקומי של הסיטואציה שגורם ליואל ולחבריו להתפקע מצחוק, מקורו בפער העצום בין ההתנהגות המוצגת כלפי המצלמה, שמשמעה צינת מוחלט לידעת תורה', לבין התנהגותם בפועל. הדברים מתחדדים מדבריו של שמעון אזולאי, מן הפעילים המרכזיים והבוגרים יותר, המתאר את הרקע להשתתפות בני הדור הצעיר בפעילות הליכוד:

זו הרגשת נקמה בממסד הקיים [...] כשהחינוך הוא שאתה צריך לעשות מה שאומרת לך התורה, והשליח של התורה הוא הרב, והרב מנותק מהאינטריגות הקטנות, ואין לך במה לדון אותו, זו אופרה אחרת. אבל לך תסביר לבחור צעיר בן 19 שבא משכבה סוציו-אקונומית נמוכה והצליח להגיע לרמת לימוד שנותנת לו סיפוק והרגשה טובה, למה הוא לא יכול לצפות למה שמצפה הנכד של הרב [...] או האחיין של האדמו"ר [...] זה כשל [...] בגלל שהם לא ידעו לפתוח את זה [...] לחלק את זה [...] והכול נשאר במסגרת של חונטות וקבוצות [...] כבר כמה חבריה צעירים יכולים להשתלב במפלגה של חמישה מנדטים [יהדות התורה]! לכן יהיו יותר תלונות על מפלגה חרדית שהיא לא דמוקרטית, ויש ועדה מסדרת [...] פר-אקסלנס [...] רבנים שמחליטים [...] העוזרים שלהם [...] אבל לדעתי [...] נגמר העידן של השליטה הבלעדית של בעל בית אחד [רב אחד] [...] וזה חלק מההתקוממות, ההתנערות [...] של חבריה צעירים מהמפלגות החרדיות [...] חבריה שאומרים 'הרבנים שייתנו את פסקי ההלכה [...] אבל שלא יקבעו לי איפה לגור ואיך לחיות [...]! זה תהליך שקורה בציבור החרדי [...] כמה היום חבריה צעירים מחזיקים מחשב בבית למרות שרוב גדולי הדור אומרים ש[זה] לא בריא. שלא לדבר כמה כרטיסי טלוויזיה יש במחשבים האלה, ולכמה יש וידאו [...] אז [...] למרות שהרב אומר שזה אסור, טבעי שתמצא לך תירוצים איך להיות חבר במפלגה חילונית.

את דבריו של שמעון ראוי להבין כעדות למתח הרב בין הניסיון לברוא את עולם התורה כמרחב אוטופי ורוחני, שבו המשאבים אינם מוגבלים, לבין העולם הגשמי, עולם המשרות והכיבודים בעלי המשמעות הכלכלית, עולם שהמשאבים החומריים בו מוגבלים.²¹ בעולם רוחני ואוטופי כל בחורי הישיבות ואברכי הכוללים לומדים בהתאם ליכולותיהם וזוכים לסיפוק רוחני מלא, אולם כפי שכבר הראיתי במקום אחר (חקק, 2005), יישומו של אידאל זה פוגש קשיים רבים במציאות. כאן מתברר כי בנוסף לחלוקה הפנימית בעולם הישיבות בין בעלי כישרון לימודי רב ובין פחותי כישרון, מתקיימת חלוקה נוספת: בין המקורבים לבעלי הכוח ובין מי שאינם מקורבים להם. מעמדם של הרבנים ושל 'דעת התורה' שלהם מתערער כאשר מתברר שמצד אחד הם מעודדים את הציבור לחיות חיי רוח שאליהם נלווים צנע ופשטות, ומצד שני הם שומרים למקורביהם את המשאבים ואת המינויים הפוליטיים ששכר גבוה בצדם.

זוהי גם עדות נוספת להתחזקותו של השיח הפנימי הביקורתי בחברה החרדית. נראה כי ביקורת מסוג זה שהושמעה כאן הפכה מוכרת יותר בשנים האחרונות גם בשיח הציבורי החרדי. במשך שנים ארוכות היו כלי התקשורת בחברה החרדית מוגבלים לעיתונות המפלגתית החרדית, המאופיינת עד עצם היום הזה כעיתונות ה'מדווחת על החיים כפי שהם צריכים להיות, ולא כפי שהם' (לוי, 1988).²² סיבה מרכזית לאופן כתיבה זה היא תפיסתם של אותם עיתונים את עצמם כשופרה של היהדות החרדית, המופנה במידה לא מעטה אל הציבור הלא חרדי, ועל כן כמחויב לייצג את החרדיות בכבוד מול חברת הרוב. בנוסף לכך המתח בין המציאות הנשאפת, האידאלית, לבין המציאות בפועל הוא מאפיין מרכזי של החברה החרדית המשמרת מתח אידאולוגי דתי גבוה, והוא חוזר על עצמו ברבדים וברמות שונות של חיי היום-יום אצל כל חרדי וחרדי מן השורה.

אמנם לא ערכתי השוואה מסודרת, אך ממעקב מתמשך אחר העיתונות החרדית מאז ראשית שנות התשעים התרשמתי שעיתונות זו השתנתה במידה לא מבוטלת. נראה כי אחד השינויים הגלויים יותר לעין הוא הדיון הגלוי יחסית בשאלות חברתיות פנימיות, כגון נוער השוליים החרדי ואלימות כלפי נשים. אל שינוי זה מתלווה גם יבוא של השיח הפסיכולוגי, גם אם עבר 'גיור כהלכה', מה שמרחיב את אפשרויות הדיון הגלוי והפתוח בקיומן של בעיות

21 ראו גם חקק (2005).

22 ראו גם אצל קפלן (2001: 23).

חברתיות פנימיות. גורם נוסף הוא הפריחה בשוק השבועונים החרדיים שהחלה באמצע שנות התשעים והנמשכת עד ימינו. אמנם גם רוב השבועונים נשמעים לוועדות רבנים, אולם נראה כי מתקיים בהם חופש כתיבה רב יותר המאפשר לעמדות ביקורתיות להישמע.²³ אל השבועונים מצטרפות גם תחנות הרדיו החרדיות, ובראשן 'רדיו קול חי', והפורומים החרדיים באינטרנט,²⁴ שהרבו לתאר את האינטריגות בחצרות הרבנים ובמוקדי הכוח החרדיים, כמו גם את הסתירות בין פסיקותיהם או קריאותיהם של רבנים מסוימים לבין התנהגותם בפועל.²⁵ בעקבות הופעתם הפכה מציאות זו ידועה ומוכרת יותר בציבור החרדי. נוכח ריבוי כלי התקשורת והאמצעים השונים להפצת מידע, כל ניסיון של הרבנים לאסור את הפצתו של ספר או את הבעתה של עמדה רק מגביר את ההתעניינות הציבורית ביחס אליהם, כמו גם את תפוצתם.

גם תהליכי קבלת ההחלטות של הרבנים הבולטים ושל צמרת המפלגות החרדיות הפכו שקופים יותר, מה שערער את מעמד 'דעת התורה' של הרבנים ואת תפיסתם כעל-אנושיים וכנטולי פניות אישיות.²⁶ הביקורת על הרבנים נקשרה בדברי שמעון שהובאו קודם, עם מגמה רחבה יותר המבקשת להגביל את כוחם ואת תחומי השפעתם ולהחזירם לממדים צנועים ומתוחמים יותר. דברים ברוח זו נשמעו גם מפי מרואיינים רבים נוספים. אפשר לפרש ניסיון זה גם כמאמץ להפרדת המרחב הפרטי מהשפעתם של הרבנים ולהרחבת

23 ראו את כתבתה של תמר רותם, **הארץ** (20.1.2003): 'פעם העיתונאי פחד מהרב, היום הרב פוחד מהעיתונאי החרדי'. אחד העיתונאים החרדים המזוהה במיוחד עם העמדה הביקורתית היא דודי זילברשלג, לשעבר עורך 'בקהילה' וכיום כותב את הטור הפותח של העיתון. אחת לכמה שבועות דן זילברשלג בסוגיה פנימית לחברה החרדית מעמדה ביקורתית: פעם זו סוגיית האבטלה הסמויה בקרב אברכי הכוללים, פעם סוגיית האלימות במשפחה, ופעם אלו מאבקי הכוח והכבוד בין זרמים שונים בחברה החרדית. לצד הביקורת הרבה שאליה נחשף זילברשלג בשל כתיבתו מצד חוגים שמרניים, הוא זוכה גם להערכה רבה.

24 לדוגמה ראו את כתבתה של תמר רותם, **הארץ** (25.12.2002): 'השיטה החינוכית שלנו, כתב הגולש זיקית, פשטה את הרגל. אנשים מעדיפים לחזר על הפתחים ולא לעבוד'. וראו עוד את כתבתו של יובל דרוך, **הארץ** (27.8.03): 'הקהילות החרדיות החדשות פועלות באינטרנט, ואין להן רבנים'.

25 בעניין זה ראו למשל דיון בפורום החרדי 'עצור כאן חושבים':

http://www.hydepark.co.il/hydepark/topic.asp?topic_id=1330676

26 עוד על ביקורת פנימית בחברה החרדית ראו גם קפלן (2000).

גבולות הבחירה האישית שם.²⁷ ביקורת זו חשובה במיוחד נוכח היות 'דעת תורה' עיקר אמונה מרכזי בחברה החרדית. דוברים שונים הצביעו על מקורביהם ועל עוזריהם של הרבנים כמי שמעצבים בפועל את עמדותיהם, וכפי שהסביר לי אחד מהם:

אני לא חושב שזה כל כך הידעת תורה' שעושה את זה [...] לדוגמה, אתה חושב שהרב אלישיב מבין משהו בפוליטיקה? יש לו אחד אפרתי שהוא חצי פוליטיקאי וחצי רב, והוא לוחש לו באוזן, ומה שהוא אומר זה נהיה קדוש, וזה הופך לידעת תורה'.

טענה זו מתייחסת למכניזם שבאמצעותו מתגבשת 'דעת התורה'.²⁸ כאמור, על פי התפיסה החרדית, התבדלותם של הרבנים מהשפעות החברה הסובבת והסתגרותם בעולם שכולו תורה אינן מקסימות מיכולתם לגבש עמדות בנושאים פוליטיים ומדיניים שונים ומגוונים, אלא להפך: הן דווקא מגדילות ומעצימות אותה. הדובר כאן מערער על טענות אלה. בעוד שידעת התורה' אמורה להיות פועל יוצא של קרבת 'הגדולים' אל הקב"ה, שממנו הם יונקים את סמכותם ויכולותיהם, הדובר מדגיש את קרבתו של הרב לעוזרו דווקא. קשר זה מהווה בעבור הרב מקור מידע חיוני אל העולם שבחוץ, וראייתו של העוזר, כמו גם האינטרסים האישיים שלו, עשויים לעצב יותר מכול את 'דעת התורה' של רבו.²⁹

קולות ביקורתיים וספקניים אלה מהווים איום ומטרד במיוחד בתקופות בחירות, כאשר הציבור נקרא להצביע בהתאם לידעת התורה' של הרבנים, ועל כן הם מחייבים אז התייחסות מיוחדת. כך למשל במאמר³⁰ שכתב פי חובב, אחד הפובליציסטים הבכירים ב**יתד נאמן**, ערב הבחירות תשס"ג,

27 ראוי לציין שחשיבה רפלקסיבית העומדת ביסודה של כל חשיבה ביקורתית היא מאפיין מרכזי של העידן המודרני. בעניין זה ראוי למשל Gole (2000).

28 טענות חריפות מאוד על אודות הלחצים הקשים שמפעילים בעלי אינטרס על גדולי התורה כדי שיספקו את 'דעת התורה' הרצויה, עולות גם מספרו של הרב דוד קסל (תשנ"ב).

29 דוברים חרדים יטענו בתגובה כי ההשגחה שזוכה לה הרב הגדול היא זו שהביאה למינויו של עוזר פלוני, ועצותיו הם רק התגשמות רצונות האל. עוד על הקשרים הדו-כיווניים בין 'גדולי התורה', לבין עוזריהם, העסקנים והפוליטיקאים החרדים, ראו הורביץ (2002: 7). ובנוגע להתערעורתה מעמדה של 'דעת התורה', במיוחד במסגרת מועצת גדולי התורה, ראו שם: 40.

30 פי חובב (24.1.03), 'הבוחר בעמו ישראל', מוסף יתד השבוע, **יתד נאמן**, עמ' 6.

הוא מתחיל בתיאור שיאו של המעבר שעושה חוזר בתשובה ואשר הופך אותו לחרדי במלוא מובן המילה:

הרגע הגדול בחייו הוא רגע המעבר ממצב של 'מתקרב' למצב של יהודי חרדי – כלומר, יהודי שחרד ומשועבד כל כולו ל'אנכי ה' אלוקיך' [...] ברגע שה'אנכי ה' אלוקיך' חודר לליבו, הוא מבין כי ההבדל בין יהודי 'מתקרב' או 'מסורתי' הנוטה לקיים בעיקר את המצוות המשרות על האדם תחושה נעימה ומתוקה, לבין יהודי חרדי השומר תורה ותר"ג מצוות, אינו במספר המצוות שהם מקיימים. ההבדל הוא במהות: האם אתה מקיים מצוות מפני שכך מתחשק לך או מפני שיש עליך עול מלכות שמים.

אז מגיע הכותב אל עיקר דבריו:

בימים אלו של ערב בחירות מתברר פתאום כי נוסף על שתי הקבוצות הללו של מקיימי מצוות בגלל טעמן הערב ומקיימי מצוות מפני שזוהי חובתו של האדם בעולמו – צצה לה קבוצה חדשה. המשתייכים לקבוצה החדשה הם בדרך כלל יהודים טובים. יהודים חרדים לכל דבר. מקפידים על קלה כבחמורה [...] אין להם בכלל לבטים אם כדאי או לא כדאי להתאמץ ככל האפשר בקיום המצוות. מה השאלה בכלל? הרי זהו תפקידו של האדם בעולמו [...] הכל טוב ויפה עד שמגיעה תקופת הבחירות, ועמה המצווה לשמוע בקול חכמים. פתאום הם משנים את עורם ומתחילים להתנהג כמו יהודי 'מתקרב'. פתאום הם צריכים שימשכו אותם בפיתויים שיקיימו את המצווה. עד שהם לא ממש מרגישים שזה ממש מתוק וטעים, זה לא נוגע אליהם [...] כל עוד לא השתכנעו שהצבעה ליהדות התורה' כדאית ומשתלמת, הם עומדים מהצד ומביטים איך אחרים נרתמים לקיים את המצווה, כמו שאדם מסורתי מביט ביהודי חרדי הבודק בזכוכית מגדלת את הקצה של ראש הלולב [...] מדוע הם אינם מבינים שלא יתכן להיות יהודי 'חרדי' בתר"ב מצוות ו'מתקרב' במצווה אחת.

כפי שעולה ממאמרו של חובב, הבחירה הממשית היחידה שאדם חרדי אמתי אמור לבחור היא הבחירה לשעבד את רצונו לרצונו של הקב"ה, שדעת התורה של 'גדולי הדור' היא התגלמותו העכשווית. על כן חופש הבחירה שנוטלים לעצמם אותם חרדים 'חדשים' מדאיגה ומקוממת במיוחד. הכותב מתעלם מהעובדה כי יש תחומים רבים נוספים שבהם גדל חופש הבחירה

שנוטלים לעצמם חרדים רבים, אך נראה שהסיבה לכך היא רטורית. אופן הצגת הדברים מאפשר לו להדגיש את חומרתו ואת חריגותו של המעשה.³¹ כחלק מן הביקורת הפנימית על אודות מינוים של הנציגים החרדים בידי קובץ רבנים נבחר נשמעים גם קולות הקוראים לעריכת בחירות פנימיות במפלגות החרדיות (בדגל התורה ובש"ס טרם נערכו בחירות פנימיות, ובאגודת ישראל הם נערכו לאחרונה בשנת תשל"ו). כך אפשר לפרש את הפריימריס שערך השבועון החרדי 'בקהילה' לקראת סוף שנת 2002. בקמפיין שנמשך כחודשיים ועורר עניין עצום זכה בסופו של דבר הרב מרדכי נויגרשל, למרות שאינו מזוהה עם שום מפלגה חרדית. בחירות פנימיות אלו זכו גם למענה תקיף מצד 'יתד נאמן', ביטאון 'דגל התורה'. במאמר מערכת מיום ט"ו בכסלו תשס"ג, בעיצומו של הקמפיין של עיתון 'בקהילה', מתאר חובב את כשליהם של הפריימריס שנערכו זמן קצר קודם לכן ב'ליכוד' ו'בעבודה' וקובע כי 'הפריימריס הוא חולי רע'. משם הוא פונה להתקיף את אותם חרדים המציעים דווקא לחקות דפוס בחירות זה (עמ' 13):

כדי להיראות יפי נפש, הם מוסיפים ומציינים כי אינם באים חלילה לכפות את דעתם על גדולי ישראל. כל כוונתם היא בסך הכל לדאוג לכך שגדולי ישראל יקבלו את החלטתם רק אחרי שיודיעו להם מי המועמדים שניצחו בפריימריס. זה הכל [...]. אבל למעשה רעיון הנפל של הפריימריס החרדי הוא חלק משיטה הנהוגה בשולי הציבור החרדי מזה זמן רב. השיטה הזו גורסת, כי אפשר 'להלביש כיפה' על התרבות החילונית

31 שבועיים קודם לכן כותב פ' חובב מאמר נוסף (6.12.02), 'חליפה וקפלוש', מוסף יתד השבוע, **יתד נאמן**, עמ' 4, והפעם בלשון סטירית, ובו הוא מתאר את אירוע ההכרזה הרשמית על הקמתה של 'החרדיות החדשה'. ביחס אליה הוא מציין כי 'בימים אלה כשהמפלגות השונות מתארגנות לקראת הבחירות, אנו יכולים לראות את אנשי "החרדיות החדשה" גודשים בהמוניהם את מרכזי הפעילות של הליכוד, אביגדור ליברמן, ושל שאר המפלגות שזכינו בס"ד לתת להן את האופי החרדי המיוחד המאפיין את דרכה של היהדות החרדית החדשה [...] היום יש בכל מקום יהודים חרדים, התומכים בגישה שלנו לפיה החרדיות נבחנת בשני דברים. הדבר הראשון הוא ההשתדלות שלא לעבור על האיסורים הכתובים במפורש בשולחן ערוך. הדבר השני והחשוב יותר בשביל להיקרא חרדי הוא לבוש חרדי [...] ובהזדמנות זו, הרשו לי להביע מחאה על אותם עיתוננים חרדיים קיצוניים כמו "יתד נאמן", המשווים אותנו לתנועת המזרחי. לא ולא רבותיי [...] איך אפשר להשוות בין יהודי החובש כיפה סרוגה או לובש חולצת טריקו קצרה או נועל סנדלי אצבע בלי גרביים וכדו' לבין יהודי הלובש חליפה וחובש קפלוש? [...] אבל רבותיי, לא נתכנסנו כאן כדי להתפלמס עם אף אחד משום שאיננו חייבים דו"ח לאף אחד. זה הרי אחד הדברים המאפיינים את דרכה של החרדיות החדשה, שכל אחד ירגיש את עצמו חופשי לעשות כהבנתו'. בדברים אלה ישנו המשך למאמץ ליצור דה־לגיטימציה לאותה 'חרדיות חדשה'.

ולאמץ אותה. אם זה מה שטוב לחילונים, למה שלא נאמץ את זה אלינו?... זו שיטה שכבר נוהגת למרבה הצער, במגוון תחומים. אמרגנים וסוחרים ממולחים כבר הצליחו להחדיר לשולי הציבור החרדי תרבות חילונית עם כיפה, כמו: אפנת לבוש חילונית שעברה שיפוץ צניעות בסיסיים; סגנון דיבור רחובי משולב בסלנגים חרדיים; תרבות של הערצת זמרים, עיתונאים ופוליטיקאים; בילוי וזלילה במועדוני אוכל כשר למהדרין; מופעים 'חסידיים' עם מקומות נפרדים; דיסקים עם 'סרטים חסידיים כשרים'; רדיו חרדי עם 'שדרנים בכירים' חובשי כיפה וכוכבי זמר חובשי כיפה וחובשי כיפה שמחלקים ברכות להמונים, עם תוכניות שידוכים במתכונת צנועה למהדרין, עם מצעד זמר חסידי ובחירת זמר השנה, מלחין השנה, איש השנה וסוף שבוע זוגי באילת למאזין השנה, במלון גלאט כושר למהדרין עם חסלט ושמיטה לחומרה, לא שרויה. נכון, אין סעיף מיוחד בשולחן ערוך נגד השיטה של 'להלביש כיפה' על התרבות החילונית הקלוקלת. אבל אין גם סעיף מיוחד בשולחן ערוך שאוסר קריאת עיתונים המפיצים נורמות והשקפות פסולות – ובכל זאת, כולם יודעים שזה אסור.

כפי שניתן ללמוד ממאמרו של חובב, רעיון הבחירות הפנימיות מעורר התנגדות רבה. יחד עם זאת בשנים האחרונות מתרחב הנוהג לעשות שימוש בבחירות פנימיות מסודרות למגוון עצום של מוסדות וארגונים בקהילה החרדית. כך הדבר בבתי כנסת, בבחירת גבאים, הנהלות של קהילות, ועדי שכונות ועוד. הבחירות הפנימיות הפכו דפוס מועדף גם על סיעת 'שלומי אמונים' של מאיר פרוש באגודת ישראל. סיעה זו מורכבת ממספר רב של קבוצות חסידיות קטנות. בחירת מועמדים מוסכמים על כלל הזרמים המרכיבים אותה, בעיקר לקראת הבחירות המקומיות, היא קושי שאינו עומד בפני חלקים אחרים באגודת ישראל או במפלגות החרדיות. כך למשל אירע בבחירות לעיר בית"ר. הזרמים השונים לא הצליחו להסכים ביניהם על המקום הראשון והשני, מה שלטענת גורמים שונים היה חלק מן הסיבות להפסד בבחירות האחרונות. לפני כשנתיים, בסמוך לבחירות לרשויות המקומיות (אוקטובר 2003) בבית שמש ובפתח תקווה ונוכח עימות עם חסידי גור ועם נציגי זרמים אחרים על המיקום של אנשי 'שלומי אמונים', דרש פרוש לערוך בחירות פנימיות בין כל הזרמים המרכיבים את אגודת ישראל. נוכח הדרישה והנתונים המספריים שנלוו אליה קיבלו אנשי סיעת 'שלומי אמונים' את המקום שתבעו, והבחירות לא נערכו. בסמוך לבחירות

האחרונות באלעד ובמודיעין עלית נערכו בפועל ולראשונה בחירות פנימיות בין כל הזרמים המרכיבים את 'שלומי אמונים'. נראה שגם בהשפעת לחצים אלה שבאים מבני הדור הצעיר, יזם יצחק פינדרוס, ראש עיריית בית"ר עלית ואיש דגל התורה, מהלך שתכליתו בחינת האפשרות של ארגון מחדש במנגנון התנועה ושל ריענון פעיליה. הנהלת מועצת דגל התורה קיימה כבר מספר דיונים ביזמה החדשה. השינוי המרכזי המוצע הוא עריכת מפקד חברים פנימי ביישובים שבהם פועלת התנועה. נציגי היישובים שייבחרו יהיו בעצמם מרכז ארצי של התנועה שממנו תיבחר הנהלה מצומצמת עוד יותר. 'האם ההנהלה המצומצמת היא שתבחר את חברי הכנסת?', שואל יעקב ריבלין בכתבה החושפת את היזמה החדשה בשבועון **בקהילה** (ז' בתמוז תשס"ה, עמ' 6) ומשיב:

לא צריך להיסחף יותר מידי. דמוקרטיה זה דבר טוב. אבל כשמגיעים לקודש הקודשים של בחירת חברי הכנסת זה כבר עניינם הבלעדי של מרנן ורבנן שליט"א שבודאי אינם עומדים לבחירה.

העסקנים והממסד החרדי

אל הביקורת כלפי הרבנים נלווית גם ביקורת כלפי העסקנים והממסד החרדי. שמעון אזולאי:

התעסקותו של הממסד החרדי הרשמי עד היום הייתה במה? בתקציב לשיבות ובניית בתי כנסת [...] לא ברווחה הנוספת [...] מי מהעסקנים התעסק בזה שאיכות החיים בהר־נוף תהיה כזאת שיהיו גני ילדים, דשא, עצים, מדרכות, שיפנו זבל, שיהיו תחנות אסתטיות, ששירותי קופ"ח לא יהיו פיראטיים, שבתאי הכנסת לא יהיו פיראטיים? אני רוצה שהילד שלי שהולך לגן יקבל את אותו מטריז פֶר ילד כמו ברחביה [...] יש מושג יכך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל ועל הארץ תישן ומים במשורה תשתה וחיי צער תחיה [...], (אבל) זה לא משהו שאתה חייב [...] זה רק בא ואומר: אם אין בררה, גם בזה אני צריך ל[המשיך לקיים אורח חיים דתי] [...] אבל אני צריך לשאוף כמו כל בן אדם נורמלי לחיי רווחה ושגשוג כלכלי ולקיים מצוות מתוך זה [...] באיזה שהוא מקום זה השתבש [...] העסקנים אמרו תחיו בצער [...] גם אם לא במילים, אבל תחיו בצער [...] תראה איך נראית מאה שערים [...] למה?

מה קרה? [...] ובאמת החבריה הצעירים האלה באו חשבון עם ההנהגה שלהם [...] בדברים האלה.

מדבריו של שמעון עולה כי איכות החיים בציבור החרדי היא אחת הסוגיות המרכזיות שבעטיין נמתחת ביקורת חריפה נגד חברי הכנסת החרדים. נראה כי בהשראת הרבנים החרדים ניסו חברי הכנסת החרדים במשך שנים לשמר את הרגשת הגלות בקרב הציבור החרדי. מאחר שכבר בראשית שנות המדינה התברר כי האמצעי המרכזי להבטחת הישרדותה ואף לצמיחתה של החברה החרדית הוא עולם הישיבות והכוללים, המגנים על החברה החרדית מחשיפה לעולם החיצוני, הושקעו רוב המאמצים בכיוון עולם זה. בנוסף לכך, מאז ומתמיד נתפסה חברת השפע החילונית המתירנית והנהנתנית כאיום על אורח החיים החרדי, ובהתאם לכך, כל סימן למותרות בחברה החרדית זכה לגינוי.

אולם בתהליך הדרגתי, שבא לידי ביטוי מיוחד בעשור האחרון, עברה תרבות הצריכה והפנאי החרדית סדרת שינויים, והשאפה להבטיח איכות חיים ורמת חיים הפכה ללגיטימית יותר. שינויים אלה הם תוצאתם של תהליכים מגוונים, וביניהם הגירתם ארצה של חרדים רבים מחו"ל והצטרפותם של חוזרים בתשובה שהביאו עמם אורחות חיים וסטנדרטים גבוהים מאלה המקובלים בחברה החרדית.

אולם שינויים אלה באופיו של המרחב החרדי התרחשו בניגוד לרצונם של מנהיגי הציבור, והיו תוצאה של לחץ שהגיע מן הרחוב החרדי, לחץ שלהנהגה לא הייתה דרך להתנגד לו. מתחים אלה הם עילה לביקורת קשה, אבל הם גם הביאו חברי כנסת חרדים להרחיב את תחומי עיסוקם. כך למשל החל חבר הכנסת משה גפני לעסוק בקביעות בתחום איכות הסביבה, וחה"כ ישראל אייכלר מטפל במגוון בעיות אזרחיות הנוגעות לכלל האוכלוסייה.

אולם כאמור, הביקורת שהושמעה כאן ביחס לשיקולים האינטרסנטיים הלוחקים חלק במינוי הנציגים החרדים והערעור שנלווה על המושג 'דעת תורה', כמו גם על אודות תפקודם של הנציגים החרדים, הם חלק מביקורת חברתית פנימית רחבה יותר שהחלה להישמע יותר ויותר בשנים האחרונות. כדוגמה לביקורת זו אביא דברים ממאמר שכתב יו"ר הארגון החרדי 'התנועה להגיונות שלטוניתי', מרדכי אייזנברג,³² במוסף 'קהילה פלוס' של עיתון

32 מרדכי אייזנברג הוא תלמיד השנה השלישית בחוג למשפטים של הקמפוס החרדי הפועל במסגרת הקריה האקדמית קריית אונו. יחד עמו עתידים לסיים את הכשרתם כעורכי דין בשנים הקרובות מאות עורכי דין חרדים. יש להניח שהשפעתם על המרחב החרדי תהיה מרכזית.

'בקהילה'. הדברים נכתבו כתגובה על שני מאמרי ביקורת נגד התנועה שכתב צביקה יעקובזון, מנהל סיעת ש"ס בכנסת ובעל טור שבועי בעיתון. בשני המאמרים תוקף יעקובזון את התערבותה של התנועה בפעילות הרבנות הראשית בעקבות בקשות שהגישה לקבלת נתונים על אודות סדרת תחומים ברבנות הראשית. יעקובזון מפנה שלל האשמות נגד ראשי התנועה, וביניהם האשמה ב'מסירה', חילול השם וניסיונות לשאת חן בעיני שופטי בית המשפט העליון, והוא מציע לפתור סוגיות כאלה 'בלי להידרש לשלטונות'. במכתב שכתב יעקובזון לראש התנועה הוא מוסיף:

ברי לי שלו שאלת 'גדולי' [בתורה] היה מאיר את עינך שלא זו דרכה של תורה. חייב כבודו לידע שמעתה אין לך זכות לעתור בשם 'הציבור החרדי'.

וכך כותב אייזנברג בתגובה (**בקהילה**, כ"ט באדר א, תשס"ה, עמ' 12):

ידועה האמרה כי כוח משחית, אך כוח אבסולוטי משחית אבסולוטית. התרופה היחידה לכוח המשחית של הממסד היא חשיפת פעולותיו לאור השמש והביקורת הציבורית. כך בציבור הכללי תרוסן השחיתות השלטונית במידת מה, באמצעות ביקורת ציבורית וגלויה. לא כך במחננו. מחמת סיבות ידועות, אין בקרבנו עיתונות חוקרת ובעיקר אין לגיטימציה לביקורת ציבורית פומבית על המעוולים בתוכנו אשר בפיהם מחויבות לכלל ישראל ובידיהם דאגה למאווייהם האישיים והסקטוריאליים בלבד ללא מורא הציבור. בתחום זה פעלה בין היתר, התנועה להגינות שלטונית, בגלוי וללא משוא פנים בכדי להביא לתיקון עיוותים. כך גרמנו בעיר מסוימת לביטול הבחירות לרב העיר וקיומן של בחירות חוזרות בשל אי סדרים ופגיעה בחשאיות הבחירות בידי נציגו של שר הדתות. כך גרמנו לביטול מינויים של עיתונאים חרדים כנציגי הציבור באסיפה הבוחרת את מועצת הרבנות הראשית אשר מלבד היותם מסקרים את משרד הדתות, היו גם בנים של רבנים שהציגו את מועמדותם לכהונה במועצה. עד כי לא ידענו האם כיבוד אב קודם לכבודו של שר או כבוד שניהם לכבודו של הציבור.

הכותב ממשיך לדון בשורה נוספת של מקרים מן הסוג שתואר, והוא

מוסיף:

סבורים אנו כי התנהלות כוחנית ובלתי תקינה או בלתי ראויה בכל הקשור לשרותי דת, רבנויות וכשרויות חמורה שבעתיים. והעושים כן,

והמסייעים בידם, רודפים את ציבור היראים לדבר ה', מחללים שם שמים ברבים ומצווה להוקיעם [...] האם אפסה התקווה כי ישו בו הימים בהם תואר 'רב בישראל' יהיה תואר של כבוד וקדושה ולחלום כי הרבנות תהא לבעליה עבדות ולא שררה? [...] ידועות הן לשמצה השיטות להשתקת ביקורת במחננו: ראשית, דלגיטימציה והוצאה אל 'מחוז לתחום'. שנית, שימוש סלקטיבי ב'גדולים'. שלישית, שימוש בעיתונאי חצר מהעיתונות המגויסת. ורביעית וחמישית הם הדורון והמלחמה. בכשרונך כי רב, השכלת לכלול במכתבך את כל אלו השיטות, העוברות כולן כחוט השני במכתבך. מזה זמן נקעה נפשם של רבים וטובים מקרב הציבור החרדי לנוכח התנהלות כוחנית ונבזית של מערכות מסויימות, התנהלות אשר הוציאה ומוציאה לנו שם רע ומבזה. סמפטום להתנהלות זו ניתן לראות במכתבך ובעיקר בהלך המחשבה של שולחך כי בשיטה זו יוכלו להמשיך במעלליהם. האם הופקו הלקחים מעליית כוחה של מפלגת שינוי ומהשנאה לכל דבר שבקדושה? האם נמשיך לרמות את עצמינו כי ידינו לא הייתה במעל? האם נעצום עיננו לנוכח ההתנהלות הראוותנית והכוחנית במפלגות ובמועצות הדתיות?

נראה כי הביקורת הפנימית הזו מעוררת חששות עצומים, וכותבים כמו יעקובזון נותנים לה ביטוי. אך למרות החששות ובניגוד לטענת אייזנברג, מאמר ביקורתי זה הופיע בדפוס, והוא מהווה עדות נוספת להתחזקות של השיח הביקורתי הפנימי.

למרות הביקורת החברתית הנוקבת שמשמיעים רבים מהפעילים החרדים בליכוד כלפי הממסד החרדי, כולם רואים עצמם כמייצגי הציבור החרדי וכדואגים לצרכיו. בהינתן עמדה זו תיארו רבים את בחירתם לפעול בליכוד כנובעת מן התפיסה שכך הם תורמים את התרומה הרבה ביותר לחברה החרדית. מני רוטמן:

אני דווקא חושב שמסתכלים עלינו בצורה יפה שמה [בליכוד] [...] אני חושב שצריך להראות את הפן החרדי [...] שהוא מוסתר מעיני הציבור החילוני. אם הם היו רואים שבסך הכול החרדים הם לא כל הזמן רודפי בצע וכסף כמו שהם מצטיירים [...] וגם בשחור יש שחור ואפור ופחות אפור [...] שבאמת אנחנו לא שונים הרבה [...] אני חושב שזה היה עוזר הרבה לקרב בין שני הציבורים [...] אבל זה לא טוב לפוליטיקאים הדתיים ולא למרצ [...] יש להם עניין לחזק את זה [המתח והקיטוב], כי זה מה שבונה אותם. זה הופך את זה למעין מלחמת דת.

כאן שוב מופנית הביקורת אל הפוליטיקאים החרדים, אך אופייה שונה. מני רוטמן טוען כי אלה מקצינים את העימות בין חרדים ובין חילונים, מאחר שהדבר מסייע להם לגבש את קהל תומכיהם ומונע פילוג. הצידוק לכניסתו אל תנועה זו מקורו בדיוק באותה נקודה: בפעילות בתוך מפלגה לא חרדית הוא יכול לשפר את התדמית החרדית ולהפריך חלק מהסטראוטיפים. ביכולתו לגרום לאנשים להבין, כדבריו, שגם ב'שחור' יש גוונים. הטיעון שהמפלגות והפוליטיקאים החרדים מהווים גורם המקצין את המתחים ביחסי חילונים וחרדים, הועלה בשנים האחרונות גם מפי דוברים חרדים בולטים כחלק מדיון רחב בשאלה אם עדיין קיים צורך במפלגות חרדיות. אריה דרעי הוא אחד מאותם דוברים שהציבו סימני שאלה גדולים בעניין זה.³³

הביקורת החברתית נגד מוקדי הכוח המסורתיים בחברה החרדית, המצדיקה מבחינת צעירים חרדים רבים את הצטרפותם אל תנועת הליכוד, מסייעת גם ביצירת לגיטימציה בעבור צעירים חרדים רבים נוספים הבוחרים לעזוב באופן מלא או חלקי את 'עולם התורה' ולצאת לזירות חברתיות אחרות ולעסוק בתחומים שאינם תורניים במוצהר. זירות נוספות כאלה הן המסגרות השונות להכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים שהופיעו לראשונה באמצע שנות התשעים, ומספרן גדל מאז באופן ניכר (לופו, 2003), הנח"ל החרדי וארגונים כמו זק"א (זיהוי קרבנות אסון) ו'הצלה'. עצם היציאה לזירות אלה והפעילות המתמשכת בהן יוצרות מודלים גבריים חלופיים למודל התלמיד החכם. תהליך ההכשרה המקצועית והיציאה ללימודים אקדמיים מייצרים גם קבוצה חדשה של בעלי מקצוע שהם בני סמכא בתחומי חינוך, טיפול וייעוץ לחיי המשפחה, תחומים שהיו עד כה היו נחלתם הבלעדית של הרבנים. מבני סמכא חדשים אלה קשה להתעלם, וגם הם מחלישים את מעמדם של הרבנים.³⁴

33 ראו את כתבתו של אריה דין, **הארץ** (9.12.04): 'בעשרת הדברות לא כתוב שחייבות להיות מפלגות חרדיות'.

34 נראה כי תהליך דומה התרחש בעקבות תנועת התשובה שהביאה אל תוך החברה החרדית גם בעלי מקצועות שונים שהביאו עמם ידע מקצועי בתחומים שונים והפכו במהרה לבעלי סמכא שהיוו גם איום על הרבנים. לתהליך זה מתייחס בהרחבה הרב דוד קסל. במסגרת דיון במגוון השפעותיהם השליליות של החוזרים בתשובה על החברה החרדית ועל 'בני התורה' מציין הרב קסל (תשנ"ב: שטז-ש"ז): 'זבעלי תשובה עם כל הכבוד המגיע להם [...] הם בדרך כלל לא ראויים לחנך ציבור של בני תורה למרות הכישורים שהם רכשו קודם שחזרו בתשובה ולמרות שהם חושבים עצמם ליותר צדיקים

בין צעירים לזקנים

תהליכי דמוקרטיזציה בחברה החרדית הם בעלי ביטויים מגוונים: חלקם גלויים ופומביים, וחלקם עדינים וסמויים. אחד התהליכים הסמויים מן העין הציבורית נוגע ליחסים בין הדורות השונים, ובמיוחד בין ילדים להוריהם, למוריהם ולרבותיהם. יחסים אלה מעוצבים במידה רבה בהשפעת עקרון 'ירידת הדורות', עיקרון מרכזי לתפיסת העולם החרדית המבטא את התפיסה הבסיסית של החברה המסורתית שהדורות הקודמים הם תמיד ברמה מוסרית ואינטלקטואלית גבוהה יותר³⁵ (פרידמן, 1991: 24). במסגרת עיקרון זה נערכת אידאליזציה והעצמה של דמויות עבר תורניות. אולם לתפיסה זו יש השפעה ישירה גם על היחסים בין ילדים לבין הוריהם ומוריהם, והיא אמורה לעצבם כיחסים של הערכה, של הזדהות ואף של חיקוי, שהרי דור ההורים והמורים אמור להיות נישא ברמתו הרוחנית ביחס לדור הילדים-התלמידים. בהתאם לתפיסה חרדית זו תיארו כותבים חרדים שונים את היחסים בין בני הדורות כהרמוניים על פי רוב, ואת הצעירים כנושאים את עיניהם בהערצה אל המבוגרים (חקק, 2005).

וחכמים מאלו שנולדו שומרי תורה ומצוות האמת היא שחלק ניכר מהם די מופרעים [...] וחבל מאד שהם ובעיקר אנחנו לא מכירים את מקומם ועל ידי כל מיני תעמולות תקשורתיות החדירה התנועה [של התשובה] נורמות חדשות ושיטות חדשות ודעות מבולבלות לחיי היום יום של בני תורה [...] ולא רק אלו שעוסקים בקירוב רחוקים נעשו לגדולי הדור על ידי זה אלא גם הבעלי תשובה עצמם נעשו לבעלי דעה לרבים ומורי דרך לציבור של בני תורה. ולא די שאנשים נכנסו לתמונה הזאת אלא גם הנשים נכנסו לתוך התמונה וכל מי שפעם הלכה לאוניברסיטה והוציאה איזה תואר הרי היא מובטחת מראש למקום בין גדולי החכמים והחכמות ויש כבר רשת כזו ולא נרתעים משום דבר ופוסקים ופוסקות הלכה והם הם שיגידו איך לנהל בית יהודי בגלל שהוא או היא תזונאי או פסיכולוג וכדומה. וגם ספרים רבים כותבים למען ציבור של חוזרים בתשובה והם המסכימים על הספרים ואפילו נשים נותנות הסכמות כאלו וכל אחד מסכים זה לזה וזו לזו והציבור של בני תורה בונים את חייהם על הכתוב בדפים ההם כמו שקבלו את זה ממש מפי הגבורה.

35 עוד בעניין זה ראו אצל פרידמן (1991: 15-17) ובראון (תשס"א: 152-154). עקרון 'ירידת הדורות' מופיע בתלמוד במספר מקומות. הציטוט המוכר ביותר הוא ממסכת שבת (ק"ב, ב): 'אם ראשונים בני מלאכים אנו בני אנשים, ואם ראשונים בני אנשים אנו כחמורים'. מוכרים גם דבריו של רבי יוחנן: 'לבן של ראשונים כפתחו של אולם, ושל אחרונים כפתחו של היכל, ואנו כמלוא נקב מחט סידקית' (עירובין נג). עקרון 'ירידת הדורות' משמש דוברים חרדים שונים כדי להסביר את הצורך של הדור הנוכחי בהקדשת עצמו רק ללימוד תורה. בעוד שדורות קודמים יכלו לשלב לימוד תורה עם פרנסה, הדור הנוכחי ירוד יותר מהם, ואם ייאלץ גם להתפרנס, יהיו הישגיו ירודים ביותר.

אולם בעשור האחרון ונוכח ממדי הנשירה הגדולים ממוסדות החינוך החרדיים, החלו להופיע גם תיאורים אחרים של גיל הנעורים ושל האופן שהצעירים החרדים בזמננו רואים את דור המבוגרים. לדוגמה אביא את דבריו של מחבר הספר 'פרקי חינוך לגיל הילדות' (תשס"ב); המחבר איננו ידוע), המתאר את יחס הצעיר של ימינו אל הוריו. בעבור אותו צעיר (עמ' יב) 'עלולים ההורים להפוך למשהו אנכרוניסטי. מיושנים שכאלה. אנשים שעבר זמנם'. כותבים אחרים, דוגמת קלצקין (תשס"ד), עושים שימוש נרחב בשיח הפסיכולוגי כדי להסביר את התופעה החדשה. כחלק מכך מחליף המונח הפסיכולוגי 'גיל ההתבגרות' את המונח 'נעורים'. 'קשוי גיל ההתבגרות' המתוארים בספרות הפסיכולוגית בהרחבה משמשים מעתה הסבר מרכזי למצוקות הפוקדות צעירים חרדים ולערעור מערכת היחסים ההייררכית בין מבוגרים ובין צעירים.

מגוון השלכותיו של השינוי במערכת יחסים זו נידון בהרחבה בספרות החינוכית החרדית החדשה. כך למשל במסגרת הדיון בהלכות כיבוד הורים ובמידה שיש לקיים בדקדקנות סעיפים, כגון קימתו של בן בהיכנס אביו לבית (שולחן ערוך, יור"ד רמ, ז), מציין מחבר הספר 'פרקי חינוך לגיל הילדות' (עמ' שא):

כל הנהגה שכזו חייבת להיות מותאמת גם להתנהלות הכללית של בני אותו דור. היא חייבת להקביל במידה זו או אחרת לאווירה הכללית בבתי חבריו, בתלמוד תורה שהוא גדל ומתחנך בו, וגם במידה מסויימת למקובלות החברתיות הכלליות. אפשר שבביתו של תלמיד חכם מובהק, אדם שהנהגתו האישית מושלמת, והבן רואה כיצד אנשים רבים כל כך טורחים בכבודו [...] לא יהיה לו לבן קושי להדר את אביו בקימה [...] אבל לא בביתו של אברך מן השורה, גם אם הוא אברך חשוב ובר־מעלה. אם תאלץ את בנך לעמוד בפניך – אפשר שאכן יתרגל ויעשה כן. אבל הנהגה זו לא תהא מובנת ולא מקובלת עליו. הוא לא רואה זאת בבתי חבריו. זה ייצור חיץ ודיסטאנס מתוח מדי ובלתי סביר בינך לבינו [...] ובכלל, בימים מקדם היה האב רשאי לשמור מרחק מילדיו. כיום זהו לוקסוס שאיננו יכולים להרשות לעצמנו בשום פנים. האלטרנטיבות זמינות לו בכדי הושטת יד. הן גם קורצות ומפתות מדי. כמו ידך אתה פורש רשת לרגליו.

למרות התפיסה החרדית בדבר נאמנות לעקרונות חינוכיים שהם כביכול יציבים ובלתי משתנים, מבהיר הכותב כי יש צורך להתאים את שיטות

החינוך גם לנסיבות החברתיות בזמננו. מאחר שבזמננו רווחים בחברה הכללית דפוסים פחות סמכותיים והייררכיים ביחסים בין הורים וילדים, ומאחר שדפוסים אלה מחלחלים גם אל החברה החרדית, הצעירים החרדים נחשפים אליהם.

מלבד טיעון זה יש לכתוב טיעון מרכזי נוסף. בשנים עברו היחסים ההייררכיים והמרוחקים בין הורים לילדים היו אפשריים, ואילו היום, בהינתן מגוון הסכנות (הרוחניות), ההשפעות החיצוניות והפיתויים שהילדים חשופים להם מכל עבר, חיוני שההורים יקיימו קשר קרוב אל עולמם הפנימי של ילדיהם כדי שידעו על קשייהם ועל התמודדותיהם וכדי שיוכלו לסייע להם. במידה שלילד לא יהיה קשר קרוב להוריו, ובמידה שאלה לא ישמשו חיץ בינו ובין הסביבה, הוא עשוי בקלות להתפתות אל אותן חלופות שהיא מציעה. קשר שכזה ניתן לפתח רק במידה שההורים מוכנים לוותר על היחס ההייררכי והסמכותני ומסוגלים לפתח דפוסי תקשורת שוויוניים ופתוחים. סוגיה זו עולה שוב ושוב בספרות ההדרכה המופנית להורים מן השנים האחרונות (קלצקין, תשס"ד, חלק א: 160).³⁶ דיון מקביל מתרחש גם ביחס לתביעתם של הורים מסוימים מילדיהם להימנע מלקרוא להם בשמותיהם הפרטיים (עמ' שב).

נושא נוסף שנבחן מחדש לאור שינויים אלה הוא השימוש בהכאה ככלי חינוכי. כך למשל מחבר הספר 'פרקי חינוך לגיל הילדות' (תשס"ב) מצטט

36 ניסיון ליצירת דפוסי תקשורת שוויוניים יותר – הפעם בין חרדים וחילונים – מתקיים בארגון 'גשר', שבמסגרתו נערכים זה שנים קורסי הכשרת מגשרים חרדים. בראש התכנית עומד ד"ר עוז מרטין, חוזר בתשובה שהתמחה בתחום. עד כה הוכשרו למעלה מ-150 גברים ו-40 נשים. לאחר 12 המפגשים של הקורס ממשיכים הבוגרים להיפגש פעם בחודשיים. בריאיון עמו הסביר עוז מרטין: 'ישנן כמה שפות שמאפשרות תקשורת [בין חרדים וחילונים]. יש שפה חברתית, שהיא שפת הכלכלה; יש שפה שהיא שפה של תן וקח – שפה פוליטית – שהיא תקשורת בינונית, אבל גם כן ברורה; ויש שפה של גישור, והיא ברמה גבוהה, והיא מאפשרת לאנשים להתחבר ליכולות גבוהות [...] יש שפה שבה אין חיבור, שזה שפת החינוך, כיוון שזה דיון בעמדות עקרוניות: קיומו של בורא עולם, היעדר קיומו, שמירת שבת [...] יש עוד שפה שזו שפת התרבות, שגם בה אין תקשורת, שפה חווייתית; ועוד שפה שזה שפת הגוף, שפה לא פורמלית; ויש שפת הגישור, שהיא מצוינת: היא מתאימה לאינטלקט, היא מתאימה לצרכים, ואנשים מתחילים לכבד את הצרכים האחד של השני בלי להסכים ברמת העמדות [...] זה מחייב גם לוותר על השאיפות כמו "כל ישראל חברים" או "כל ישראל ערבין זה לזה"'. מרטין שואף ליצור פורומים של מגשרים חרדים וחילוניים בכל רחבי הארץ שיתמודדו עם סכסוכים מקומיים. הוא עצמו מאמין כי יש צורך להפריד דת ומדינה ולהפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה שתעניק שוויון זכויות לכל המגזרים.

מדבריו של אב שאמר לו כי הצליח לחנך את בנו לא לשקר (עמ' רצה): 'כל פעם ששיקר, "הכנסתי בו", כמו שכתב הגר"א³⁷ באגרתו'. בתגובה לדברי האב הוא מבהיר:

מי שסבור שיצליח לחנך את בנו במכות שלא לשקר – פשוט אוטם את אוזניו וסוגר את עיניו מלראות את המתרחש בסביבתו הקרובה. אין מציאות כזו בעולם העכשווי, לחנך לאמת באמצעות מכות! אם תכה אותו, הדבר בדוק ומנוסה שהוא יגדל שקרן גדול יותר. כי מפחדך, הוא ישכלל את השיטות. לכשיגדל, הוא עשוי להפוך שקרן כרוני.

הכותב מתייחס להכאה כאל חלק מהלכות מורא אב המפורטות בשולחן ערוך. אולם הוא מסביר (עמ' שב):

נכון להיום זה לא יתפרש נכון ולא יתקבל. הבה עשוי לראות בזה רודנות לשמה. **אנו חיים בדור דמוקרטי, לטוב ולרע. משהו מזה על כורחנו חודר לתוך בתינו ולחזרי משכיותנו הפנימיים ביותר** [ההדגשה שלי, י"ח] [...] איננו יכולים להתנהל עם ילדינו באותה הדרך בדיוק, בה התנהגו סבינו עם הורינו. על כרחינו להתאים את אופי החינוך למערכת החיים העכשווית [...] ועם זאת, עלינו לדאוג שלא יחולו שינויים ערכיים! הקנקן – הכלים החינוכיים – משתנה בהכרח. היין שבתוכו חייב להשתמר באותו הניחוח עתיק היומין עצמו.

גם כאן הנורמות והתפיסות הנהוגות בחברה הסובבת, המחלחלות אל תוך החברה החרדית,³⁸ מונעות לפי הכותב את המשך השימוש בשיטות החינוך החרדיות המסורתיות, שבמסגרתן היה מקובל השימוש בעונשים גופניים. השינויים במעמד של ילדים ושל תלמידים וההכרה בזכויותיהם

37 הגאון רבי אליהו [מווילנה], הלוא הוא הרב אליהו בן שלמה זלמן קרמר.

38 הכותב מתאר את תהליך החלחול של אותן השפעות (עמ' שד): 'הגישות הללו חודרות אלינו מבעד לדלת האחורית [...] בכל זאת איננו חיים בתוך בועה, ואי-אפשר שלא להיות מושפע מהלכי הרוח של השכבות האליטיסטיות שבחברה. במקרה הטוב, עוברות התפיסות הללו כמה סינונים, והן מגיעות אלינו מדוללות מעט. השכנה המסורתית של הבת דודה השניה הושפעה ונכבשה מאד מחומר קריאה בנושא, או מאי אלו קורסים באוניברסיטה המשודרת. בת הדודה שמעה ממנה, קיבלה וגם אמצה. וממנה אלינו הדרך קצרה למדי. השכן החרדי נאלץ לקחת את בנו לטיפול פסיכולוגי. הפסיכולוג הטיפף לשינוי ערכין חינוכי. הלה שנכשל בחינוך בנו, ברור שהושיט את ידו ליטול את חבל ההצלה המושט לו. בליל שבת בדרך מבית הכנסת הביתה, העביר לנו מעט מרשמיו, חלק מן "מידע המדעי" העדכני הזה.'

מחלחלים אל תוך החברה החרדית ומערערים את מעמדן של גישות סמכותניות וכפייתיות שהיו מקובלות דורות.

טענה מרכזית נוספת בספר מתמקדת באותן גישות חינוך עצמן. לטענת הכותב, כאשר נוקטים גישות אלה, למשל כופים על הבן ללמוד או להתפלל, משניאים זאת עליו. בהמשך (עמ' קעג) מבהיר הכותב כי חינוך ממשי דורש יצירת מסגרת, הפעלת כוח ולעיתים גם כפייה. אולם לדבריו, זהו מקור לטעויות רבות ולכעס ולמתח בין הורים לילדים, בעיקר כאשר הסביבה החיצונית הרבה פחות ממושטרת וממושמת. בשיחה עם מחבר הספר יפרקי חינוך לגיל הילדותי, הוא מבהיר את טענתו:

היום חייבים ליצור אווירה יותר חברית בין הורים לילדים [...] מטבע הדברים שילדים נושמים דמוקרטיה מכל כיוון, בסופו של דבר זה מתבטא [...] תחושת השוויון, התחושה שמגיע לי, הזכויות, התחושה של לא לקבל סמכותיות בצורה עיוורת [...] ילדים חרדים חשופים לכל זה ומרגישים את זה. מספיק ללכת ברחוב, ואתה נחשף לזה.

טענות אלה, המופיעות בשינוי גרסאות גם אצל קלצקין (תשס"ד),³⁹ זוכות לאוזן קשבת גם בעולם הישיבות עצמו, לפחות במסגרת הישיבות המטפלות בנוער השוליים החרדי. דברים בעניין זה כתב גם הרב משה

39 וכך נכתב בספרו של הרב משה קלצקין **בני לבני** בכותרת "ילד – גם הוא בן אדם" (תשס"ד, חלק א, עמ' 130): "יש מספרים על יחידרי מסוים בדור הקודם, בו היה ממונה גברתן, שתפקידו הבלעדי היה להלקות את הילדים הסוררים [...] אכן, מציאות שכזו שוב אינה בנמצא [...] אין אנו באים חס ושלום לזלזל בדורות הקודמים, אולם מוכרחים לציין שבנושא הזה אנו שונים מן הדור הקודם. עלינו להודות בכך כי הם נהגו באופן שונה, ולמרות זאת, עלינו לנהוג בדורנו בדרך אחרת. בכל הנושא של שלטון וקבלת מרות חל מהפך עצום. זה התחיל ממהפכות החירות והשוויון בשלטון המדיני, וחלחל עד למסגרת המשפחתית [...] הכלל יחונך לנער על פי דרכו, אומר לנו גם יחונך לנער על פי תקופתו. חשוב שנהיה מודעים לתהפוכות שחלו בתחום זה, כי אנו נמצאים בעיצומו של התהליך. מחוץ לעולמנו התורני הגיעו הדברים לידי קיצוניות הפוכה: ההורים נעשו עבדים לילדיהם, אולם עלינו לשמור על חלקתנו הטהורה. אנו נהגו במידה המאוזנת, המשאירה את מרותנו בבית יחד עם שמירה על יחס מכובד. בהמשך דבריו (חלק א, עמ' 131) מבהיר קלצקין כי אמנם ילדים צריכים לכבד את הוריהם, אבל ניתן לדרוש כל זאת בצורה מכובדת, כאדם מאדם [...] שכן בימינו הגישה הרודנית והעריצה משיגה דווקא את היפך ההתנהגות הנאותה [...] תוצאה נוספת של הענקת כבוד לילד היא שהילד מתחנך באווירה בריאה הבנויה על יחסים אנושיים מכובדים. אם אנו נוהגים לשמור על כבודו – הוא יגמול לנו בכך שהוא יכבד אותנו כהורים, וכמאמר חז"ל: "איזהו מכובד? המכבד את הבריות! (אבות ד, א) ". על חלחולם של ערכים דמוקרטיים, ובראשם ערך החירות, אל הציונות הדתית כתב גם רביצקי (2004: 31-32).

גולדשטיין, ראש ישיבת 'שערי יושר' המטפלת בנושאים. מאמרו של הרב התפרסם בעיתון **משפחה**, ובו הוא מבהיר כי הבסיס של שיטתו החינוכית לטיפול בנוער הנושר הוא עבודה שיתופית ללא כפייה:

מנסים יחד אתו, בשיתוף פעולה עם הצעיר, לבנות קשר אל התורה ואל קיום המצוות [...] איש לא הצליח להציל ולו נער אחד מן הרחוב על ידי מערכת כפייתית. זה לא עובד היום. הכוחות השולטים ברחוב חזקים לאין ערוך.⁴⁰

אמנם מעקרון 'ירידת הדורות' נגזרות גם ירידה ברמתו המוסרית של הדור ויכולת ירודה יותר לעמוד בתביעות הדתיות, מה שהיה מאפשר לפרש את התנהגותם של בני הנוער בדור הנוכחי כביטוי לאותה ירידה. אולם מה שהופך את התמונה למורכבת יותר הוא העובדה שבמקרה זה נלווית לתביעותיהם של הצעירים גם טענה, כמעט אידאולוגית או השקפתית, המתבססת על שיח הזכויות הדמוקרטי והליברלי-מערבי. אותו שיח חותר תחת השלכותיו הבסיסיות של עקרון 'ירידת הדורות'.⁴¹

המצוקה הכלכלית הקשה שעמה מתמודדת החברה החרדית בשנים האחרונות הייתה אחד הגורמים לגידול במספר היוצאים ממוסדות התורה אל עולם העבודה. תהליך זה מורכב וקשה, ובמהלכו מגלים צעירים רבים כי שנות לימודיהם הרבות לא הכינו אותם אל עולם זה, וכי עליהם להשקיע משאבים רבים בהשלמת הפערים ההשכלתיים והתרבותיים, שתאפשר להם להשתלב בעולם החדש באמצעות משרה מכובדת ומכניסה. אותם צעירים יוצאים אל 'העולם הגדול' ומגלים כי דמויות הסמכות התורניות, דוגמת הרבנים, המשגיחים ואף ההורים, שנתפסו כיודעי כול במרחב החרדי הטהור והמוגן ובעולם התורה, הם במקרים רבים חסרי כל הבנה וידע על אודות עולם המעשה ש'בחוץ'. הגילוי הזה מכה בצעירים רבים ומערער עוד את יחסי הסמכות בין הדורות.

40 עוד בעניין זה ראו את הפורום 'חרדים במבט אקדמי':

http://www.hydepark.co.il/hydepark/topic.asp?topic_id=1047200

כתובת האתר נכונה ליום כתיבת הדברים.

41 פרידמן (1991: 16) מצטט את החזון אי"ש שמסביר את ההתנגדות הגדולה לתנועת המזרחי בכך שבניגוד ליהודים החרדים היחלשים והפשרניים שמספרם גדל מדור לדור עקב 'ירידת הדורות', הרי שאנשי המזרחי לא היו מוכנים להודות בחולשתם, והם ביקשו לתת לגיטימציה מלכתחילה לסטייתם וליצור 'שיטה' שתצדיק את דרכם. נראה כי העקרונות הדמוקרטיים ממלאים כאן תפקיד דומה.

אולם נראה כי לשינויים אלה יש השפעות נרחבות נוספות, כמו הנטייה הגוברת בשנים האחרונות בחברה החרדית למנות לתפקידי מפתח ניהוליים, שבעבר היו שמורים למבוגרים, גברים צעירים בהרבה. הסוגיה עלתה במספר רב של שיחות וראיונות. דוברים שונים הסבירו אותה כנובעת מן ההבנה כי צעירים גמישים יותר בהתנהלותם וביכולתם להתאים את עצמם לדפוסי ניהול חדשים הקיימים היום. דפוסי הניהול הסמכותניים והריכוזיים שהיו מקובלים בעבר אינם מקובלים היום. מרואיינים שונים הצביעו על מינויים בשנים האחרונות של גברים צעירים לראשות כמה מן הערים החרדיות החדשות, כמו גם על מינויים של צעירים לראשותן של ישיבות רבות. נטייה זו הוסברה כנובעת גם משינוי היחס אל מקצועות הטיפול (פסיכולוגיה, עבודה סוציאלית) שהתרחש בחברה החרדית בשנים האחרונות. נוכח שינוי זה יש צורך באנשים פתוחים יותר לגישות הללו, ואלה הם לרוב צעירים. הערעור על עקרון ירידת הדורות מצטרף לגורמים המחלישים את הציות לידיעת תורה' שתואר בעמודים הקודמים.

אך נוכח סדרת עדויות אלה להתחזקותם של רעיונות וערכים דמוקרטיים, ראוי לזכור, כפי שכותב הפנר (Hefner, 1998), כי נפוצותם של רעיונות דמוקרטיים כחלק מתהליכי הגלובליזציה, עדיין אינה אומרת דבר על הסיכויים למימושם בפועל ובאופן מלא. הסתייגות זו רלוונטית במיוחד לחברה החרדית, אשר במובנים רבים ומרכזיים איננה דמוקרטית כלל, וכוחות רבים בתוכה פועלים בכיוונים מנוגדים לכיוון הדמוקרטי.

בנוסף לכך, ראוי לשעות גם לטענה-אזהרה נוספת של הפנר בהתייחס לתהליכי ההתחזקות של מגמות דמוקרטיות, ולפיה תהיה טעות לומר כי מה שקורה כאן זו התמערבות. אמנם יש מחסידי המערב שיתארו זאת כך, כמו שיש שמרנים דתיים מן הצד השני שיציגו זאת באור דומה כדי להלך אימים על דבר סכנותיה של תרבות המערב. אולם לפי הפנר, מה שבאמת עומד על הפרק כאן הוא אינטראקציה מורכבת בהרבה בין המקומי ובין הגלובלי. נראה כי במקרים רבים השיח הגלובלי משמעותי בעבור השחקנים המקומיים, מכיוון שהוא מהדהד כקשור למוטיב הקיים כבר בתרבות המקומית. ואמנם טענה שגורה היא בחברה החרדית כי עקרונות הדמוקרטיה מקורם ביהדות.

מאפייני האוכלוסייה והרקע לכניסה לליכוד

בחינת מאפייני הרקע של הצעירים החרדים המשתתפים בפעילות הליכוד מלמדת גם היא על תהליכים בעלי גוון דמוקרטי: נמצאת כאן עדות ברורה להשתתפותם של צעירים הרחוקים לרוב ממוקדי הכוח המסורתיים של חברה זו, שמהם נשאבה עד כה גם ההנהגה הפוליטית. הצעירים החרדים הפעילים בליכוד, כמו חבריהם הלומדים מקצוע (חקק, 2004) או המתגייסים לצה"ל (חקק, 2003), אינם קבוצה הומוגנית, ולמרות זאת יש להם מספר מאפיינים החוזרים על עצמם. האנשים המרכזיים בהם, המקדישים זמן רב יחסית לפעילות, אינם נמנים עם האליטה הלמדנית, וגם משפחותיהם אינן משתייכות לקבוצה זו. פעילות אינטנסיבית בליכוד אינה מתיישבת עם התמסרות לגמרא. כמו במרכז החרדי להכשרה מקצועית (חקק, 2004: 21), רובם המכריע הם ליטאים אשכנזיים או כאלה שעברו דרך ישיבות ליטאיות אשכנזיות. במהלך עבודת השדה פגשתי מעט צעירים מרקע חסידי ועוד פחות מכך – כאלה ששמרו על ההופעה ועל אורח החיים החסידי.⁴² רובם המכריע של הצעירים הספרדיים שפגשתי בליכוד, ואשר גם הם היוו מיעוט, עברו דרך הישיבות הליטאיות-אשכנזיות. מלבד העובדה שרוב חברי הקבוצה אינם שייכים לאליטה הלמדנית, חלק לא מבוטל מהם שייך מבחינות רבות לשוליה של הקבוצה הליטאית ושל החברה החרדית בכלל. יש ביניהם בנים למשפחות חוזרות בתשובה או בנים למשפחות המזוהות עם זרמים כמו פא"י, שבעצמו מהווה שוליים של החרדיות מבחינות שונות. חלק קטן מגייס מחסידויות כמו קרלין או צאנז, שלה יחס מיוחד אל 'כלל ישראל'.⁴³

בודדים מבין הפעילים החרדים הממשיכים להימנות עם גרעין לומדי התורה בדבקות, ובייחוד הרווקים שבהם, מקפידים לקחת חלק בפעילות המפלגה רק סמוך מאוד למערכות בחירות. השתתפותם אמביוולנטית יותר, והם מדגישים את הסייגים הרבים שבמסגרתם הם פועלים. בתקופת עבודת השדה (ינואר-פברואר 2001) עדיין נהוגה הייתה שיטת ההצבעה הכפולה, וחברי קבוצה זו נהגו להדגיש כי הם פועלים רק למען המועמד לראשות הממשלה ולא למען הליכוד כולו.

42 החסידים הפעילים בליכוד אימצו לעצמם הופעה מודרנית מאוד. איציק קויפמן, למשל, סידר את זקנו וקיצר את פאותיו; הוא לובש חולצת כפתורים צבעונית, ונראה כמו חרדי ליטאי מודרני.

43 לעניין יחסה המיוחד של חסידות צאנז אל כלל ישראל ראו פרידמן (1991: 151-152).

הן המרכז להכשרה מקצועית הן המסלול הצבאי דורשים יכולת להתחייב לפרק זמן ממושך בן מספר שנים. בניגוד לכך, ההשתתפות בפעילויות תנועת הליכוד, בייחוד בתחילת הדרך, דורשת התחייבות מינימלית. חלק מן הצעירים שפגשתי הגיעו כדי לקחת חלק רק במערכת הבחירות הספציפית. הם לא ראו את פעילותם כתחילתה של קריירה פוליטית, וההסברים המגוונים לכניסתם יידונו בהמשך. אחרים החלו באופן דומה את פעילותם כבר לפני שנים, ורק עם הזמן היא הפכה קבועה ומחויבת יותר. ניתן לומר כי בשל אופייה הבלתי מחייב של הפעילות בשלביה הראשונים, היא מהווה מוקד משיכה בעבור צעירים חרדים שהחליטו בשלב מוקדם שאין ברצונם להמשיך ולהתרכז בלימוד הגמרא. רובם גם הביעו הסתייגות מן האפשרות ללמוד מקצוע.

חלק מן הפעילים לומדים או למדו בעבר בישיבות לנוער נושר לאחר שעזבו ישיבות אחרות או הועזבו מהן. ביניהם יש כאלה שעזבו או הועזבו כבר מישיבות רבות מאוד בשל עברות משמעת ואי-התאמה. הישיבות לנוער בסכנת נשירה שונות באופיין מן הישיבות הרגילות, ועומס הלימודים שלהן פחות ומותאם ליכולת ולרצון התלמידים. החופש שהן מאפשרות מקל על התלמידים לקחת חלק בפעילות מחוץ לגבולותיהן, ובין היתר להשתתף בפעילות בליכוד. מני רוטמן (רווק בן 21) עבר במספר ישיבות מסוג זה. כך הוא מתאר אחת מהן:

זו הייתה ישיבה קלילה, נחמדה [...] בדיוק מה שהיינו צריכים. כשרצינו נתנו לנו ללמוד [...] אפילו ברמה, אבל לא הכבידו עלינו [...] אם הייתי יום אחד מרגיש שלא בא לי [...] הייתי הולך, ולא היו מדברים אתי [...] אז היה לי זמן גם בשביל תעסוקות אחרות [...] זה היה כבר שנת 1993 [...] התחיל כל הבלגן עם רבין, 'פרופלורים' וכל זה [...] אני חושב שאז פגשתי את רפי [...] בעיר האוהלים [...] מול משרד ראש הממשלה [...] זו הייתה אחת ההצלחות הגדולות של מועצת יש"ע [...] זה ממש החזיק מעמד [...] שמה התחילו כל החבריה [...] דב, איציק, יואל בוסקילה [...] היו באים יושבים [...] צוחקים כל היום.

גם מרואיינים נוספים סיפרו על עבר עשיר במעברים מישיבה לישיבה ועל קושי בהתמדה בלימוד הגמרא במשך שעות רבות, בהתאם לדרישות בישיבות הליטאיות. צעירים אלה יוצאים מן המרחב החרדי המוגן ומחפשים אפיקים חלופיים לפעילות, והליכוד מהווה פתרון בעבור אחדים מהם. בעוד שבמפלגות החרדיות יש פעילות רק בתקופות הבחירות, במפלגות הלא חרדיות המקיימות בחירות פנימיות, יש פעילות ענפה גם בין תקופות בחירות.

בנוסף לכך, צעירים חרדים המחפשים פעילות שלא במהלך תקופת בחירות, יקוטלגו במפלגות החרדיות מיד כינוער שוליים'. כאשר הם פונים אל מפלגה כמו הליכוד, הם פטורים מתוויית זו.

מישיבות היוקרה אל המפלגות החרדיות

הנסיבות שבמסגרתן צעירים חרדים יכולים להשתלב באחת המפלגות החרדיות שונות לגמרי. מפלגות אלה, ובייחוד הצמרת שלהן, חסומות: הן נעדרות מסלולי גישה בדמותן של בחירות פנימיות, לא ברמה המקומית ולא ברמה הארצית. אותם צעירים המצליחים להתברג אל תפקידי מפתח בהן הם על פי רוב מקורבים. נחמן ברלנד, בנו של אחד מחברי הכנסת החרדים, הצטרף במהלך מערכת הבחירות של 2001 אל המטה החרדי בליכוד, מטעם 'יהדות התורה'. כדמות מוכרת בעולם הישיבות התמקד תפקידו בבניית מערך ההיסעים שהיה אמור לאסוף את תלמידי הישיבות מחלקי הארץ השונים אל הריכוזים החרדיים השונים שבהם הצביע כל אחד ואחד מהם. כך תיאר נחמן את כניסתו אל הפעילות במפלגתו של אביו:

אם לא היה לי את הנסיבות המשפחתיות האלה, אני לא יודע אם הייתי מגיע לפוליטיקה [...] בשנת '88 אבא שלי נכנס לפוליטיקה [...]. כבר אז הייתי הולך עם אבא שלי לכנסי בחירות [...] וככה החוש הפוליטי הולך וגדל [...] אתה שומע שיחות טלפון. זה מרתק [...] גם היום [...] אני מגיע עם אבא שלי לפגישות, יודע על המהלכים שהוא עושה, מייעץ לו. הרבה אנשים מגיעים אליי [...] רוצים טובות, בקשות, פגישות.

יומה לגבי העתיד?!, אני שואל.

יש לי יצר פוליטי, משיב נחמן ברלנד. אבל אני לא יודע אם בתור חרדי יש לי במה להיכנס לפוליטיקה [...] הרי מה יכול להיות? ללכת להיות מזכיר במשרד של דגל התורה בירושלים? זה לא מושך אותי. אם היה מרכז דגל התורה, והיו מתמודדים, או היה מפקד, אז הייתי מעורה בזה. אבל אין [...] אז בקטע הפוליטי אמשיך להיות שייך [...] בזה שאני עם אבא שלי.

נחמן ברלנד יודע שהנסיבות המשפחתיות המיוחדות שלו אפשרו לו להתקרב ביתר קלות אל הזירה הפוליטית. בסביבתו החברתית הפכה קרבתו

זו לידועה, ורבים מנסים להיעזר בו. אולם למרות היותו מקורב הוא מרגיש כי משום אופייה הסגור של המפלגה החרדית, היא מציעה לו מעט מאוד: לכל היותר יוכל לשמש כמזכיר סניף. שיתופי פעולה בין אבות ובנים בזירה הפוליטית רווחים גם במפלגות לא חרדיות, אולם במפלגות חרדיות קיימים ערוצים נוספים הפתוחים גם למי שנעדר גיבוי שכזה. נראה כי במפלגות החרדיות לגיבוי שכזה יש משמעות מיוחדת.

מהמשך דבריו של נחמן ברלנד עולה הבדל נוסף בין הדרך אל פעילות פוליטית במפלגות החרדיות לבין הדרך אל המפלגות הלא חרדיות, והוא מתייחס למסלול שעושה הצעיר החרדי בתוך עולם הישיבות עצמו:

אם תסתכל על עסקנים חרדים שיצאו, תברר מה הם היו בישיבה. המעמד שלהם היה משהו. קח לדוגמה את אבא שלי. כשהוא היה בישיבה, אני לא יודע אם היה לו תפקיד רסמי, אבל הוא היה בחור מנהיג, מוביל, כבר אז הוא ריכז דברים ציבוריים. היה הפגנות בכיכר השבת [...] היה לו כל הזמן ידיים בעסקנות. ביאור שמחי וכל מיני דברים [...] העסקנות והפוליטיקה זה הרבה פעמים חופף אחד לשני [...] או אריה דרעי למשל; אני יודע, כי אני לומד באותה ישיבה שהוא למד, והוא היה נקרא 'מסדר חדרים' בישיבה. אני לא יודע אם הוא היה הבחור הכי דומיננטי בישיבה, אבל הוא לא היה פראיר [בישיבה].

בניגוד למסלול העולה מדבריו של נחמן ברלנד – מעסקנות במסגרת אחת הישיבות האליטיסטיות, דרך עסקנות בחברה החרדית, אל עסקנות פוליטית במפלגות החרדיות – רבים מן הפעילים החרדים הצעירים בליכוד עשו כאמור מסלול שונה לגמרי, שעבר דרך הישיבות הפחות נחשבות, כולל אלה בעבור נוער השוליים. רובם הגיעו אל הפעילות הפוליטית בלי שהפכו קודם לעסקנים בקהילה החרדית, אלא לאחר שיצאו מן המרחב החרדי דווקא וחיפשו אפיקי פעולה חדשים. המסלול שנחמן ברלנד מתאר מצביע על קונפורמיות רבה עם ערכים ודרישות של החברה החרדית, ואילו המסלול שעברו רבים מפעילי הליכוד החרדים מצביע על עמדה שונה. בדרכם של פעילי הליכוד החרדים יש משום חתרנות והתנגדות לדרישה החרדית המרכזית: התמקדות בלימוד הגמרא, לכל הפחות במשך שנות הנעורים, עד לנישואין.

קבוצת הצעירים היא הטרוגנית יותר ואינה כוללת רק 'שבאבניקים' (נוער נפלט מישיבות) בהווה או בעבר, והרבה יותר מדויק לתאר אותה כקבוצה הנמתחת על פני קשת רחבה: בקצה האחד שלה 'שבאבניקים',

ובקצה האחר שלה צעירים מישיבות העלית. מה שעולה בבירור ויידון בהרחבה בהמשך הוא ההבדלים בין הפרשנויות, ההסברים, הפרקטיקות והמטרות של הצעירים מישיבות העלית, לבין אלה שנפלטו מישיבות. כלומר שוב אפשר לראות את אופני השינוי של מידת המחויבות של המודל התרבותי החרדי האינדאלי, המעצבת את האינטראקציה עם הזירה החדשה.

3 מן המרחב המוגן אל המרחב הפרוץ

בחלק הקודם של פרק זה בחנתי את ערעורם של מוקדי הכוח המסורתיים בחברה החרדית, ובהקשר זה ביקשתי להסביר את ההצטרפות החרדית אל תנועת הליכוד. בחלק זה אבקש להסביר את ההצטרפות לליכוד כחלק מתהליך חברתי גדול נוסף: היציאה החרדית מן המרחב המוגן. גידולה הדמוגרפי והתחזקותה הפוליטית והכלכלית של החברה החרדית, שהם הרקע לתהליכי הדמוקרטיזציה שתוארו בפרק הקודם, מהווים גם רקע ליציאה מן הריכוזים החרדיים, כמו ירושלים ובני ברק, אל יישובים וערים חרדיים חדשים, דוגמת קריית ספר, אלעד ובית י"ר עלית (שלהב, 1997). נוכח התחזקות ביטחונם של הפרטים בחברה החרדית ונוכח היחלשות הרגשת האיום על קיומה של הקהילה, קטן גם הצורך להמשיך ולהסתגר ביגטאות' החרדיים. גורמים נוספים ליציאה מן המרחב החרדי המוגן הם הצרכים הכלכליים במקומות עבודה חדשים, המצויים לרוב מחוץ למרחב החרדי המוגן, ופתרונות הדיור הזולים, המצויים אף הם הרחק מן המרכזים החרדיים.

ביטויים רבים נוספים ליציאה מן המרחב החרדי המוגן הם הנראות הגדלה והולכת של חרדים במרכזי קניות ובמרחבים לא חרדיים (אלאור ונריה, 2003)⁴⁴ ואף בטרמפיאדות ובצמתים המרכזיים ברחבי הארץ.⁴⁵

44 תמר אלאור וערן נריה (2003) מתייחסים במאמרם (עמ' 191) לנימוקים שבעזרתם מצדיקים חרדים את הרגלי צריכת המרחב שפיתחו, בייחוד כאשר הם מגיעים למרחב ציבורי פתוח (רחוב, גן ציבורי, גן החיות) באזור חילוני. הנימוקים בנסיבות אלה יהיו יחופשות מבתי הספר והעבודה, הילדים, החוס, הדירות הצפופות והיעדר האמצעים הכלכליים המאפשרים [והמצדיקים] בילוי מסוג אחר.

45 גם בתוך הריכוזים החרדיים נוכחותם מורגשת היטב, והיא עוררה ויכוח פנימי נוקב בחברה החרדית עצמה. הרבנים כמובן מתנגדים לה, בעיקר בטענה שהנטיעה בטרמפ חושפת את הטרמפיסט – לרוב צעיר חרדי – לסכנות ברמה הגשמית, אבל לא פחות מכך, ברמה הרוחנית. בהקשר זה נפוצו שמועות שאנשי ארגון 'הל"ל' (האגודה ליוצאים לשאלה) מנצלים הזדמנות זו למטרות החזרה בשאלה. ריבוי הטרמפיסטים החרדים מזכיר שנות עבר בישראל הציונית שרוח אידאולוגית וקולקטיביסטית עוד נשבה בה. החברה החרדית הבטוחה בעצמה יוצאת כיום אל המרחב, כשהיא חדורה בערכים כגון חסד, עזרה הדדית והערכת חיי פשטות מבחינה חומרית. כל אלה מהווים רקע מצוין לשגשוג התופעה, למרות התנגדות הרבנים. עוד בעניין זה ראו למשל את כתבתו של גלבר (תשס"א) **ביתד נאמן**, שם הוא מציע דרכים חדשות להענשת הטרמפיסטים ולהרתעתם. ראו גם את הדיון בפורום 'בחדרי חרדים':

http://www.hydepark.co.il/hydepark/topic.asp?whichpage=1&topic_id=368156

תובת האתר נכונה ליום כתיבת הדברים.

הצעירים החרדים היוצאים מן המרחב החרדי מגיעים אל מסגרות פעילות שונות שבעבר נעדרו מהן. המטה החרדי בתנועת הליכוד הוא רק אחת מהן. מסגרות נוספות הן שוק העבודה הלא חרדי, מסגרות להכשרה מקצועית, הנח"ל החרדי ועוד.⁴⁶

עוד ביטוי ליציאה מן המרחב החרדי המוגן הם כלי התקשורת שהצעירים החרדים קשובים אליהם מכאן ועושים בהם שימוש מכאן. כששאלתי את דוד, אחד הפעילים המרכזיים, על 'יתד נאמן' ו'המודיע', השיב שאינו קורא 'עיתונים מלפני שבוע'. 'ידיעות אחרונות', 'מעריב' והשבועונים החרדיים 'בקהילה' ו'משפחה' עדיפים בעיניו עליהם. גם ביחס לתחנות הרדיו הייתה עמדתו דומה. הרדיו במכוניתו אינו מכוון כלל לערוצים החרדיים, ואף לא לערוץ 7. 'אני מחפש חדשות, מידע', הסביר דוד, 'ואת זה אין בערוצים האלה'. במקומם אפשר למצוא אצלו את גלי צה"ל, רשת ב וגם גלגל"צ. בניגוד לעיתונות המפלגתית החרדית, המבטאת את עמדת הממסד הרבני השמרני והלוקחת חלק בשימור חומות ה'גטו' ביחס לעולם הסובב, העיתונות היומית הלא חרדית נעדרת חסרונות אלה. השבועונים 'בקהילה' ו'משפחה', שבהם מובעות לעתים עמדות ביקורתיות וחתרניות ביחס לחברה החרדית, זוכים ליחס חיובי יותר בקרב הפעילים החרדים בליכוד.⁴⁷

הפרט כמייצג קהילה

הראיתי כבר כי יש גורמים חברתיים וכלכליים שונים הדוחפים לעבר היציאה מן המרחב החרדי המוגן. ברצוני לבחון כעת את אופני העיצוב של המודל

46 ביטוי נוסף ומאורגן יותר לתהליך היציאה מן המרחב החרדי התגלה במהלך הריאיון עם יהודה שטיינברג. הוא סיפר על פעילותו במסגרת גרעין תורני, אחד מחמישה-עשר גרעינים תורניים הפזורים בעיירות פיתוח ושכונות מצוקה באזורים חילוניים ברחבי הארץ. חברי הגרעין, בוגרי ישיבות ליטאיות, נשואים ובעלי משפחות, פועלים בתמיכת קרן וולפסון. הם מתמקמים ביישובים חילוניים, מקימים במקום כולל ועורכים פעילות אינטנסיבית ל'קירוב רחוקים'. פעילות זו מנוגדת לחלוטין לנטייה החרדית המוכרת להסתגרות בריכוזים חרדיים בניסיון לצמצם את המפגש עם האוכלוסייה הלא חרדית. 47 על רקע זה ניתן אולי להבין גם את ההתלהבות הרבה שהפגינו דוד וחבריו ביחס לשימוש במכשירי תקשורת שונים. רובם מצוידים ביותר מפלאפון אחד, במכשיר מירס ובאיתורית אחת או יותר. נראה כי דבר לא יחסום את המידע מלהגיע אליהם. לזרימתו החופשית של המידע יש תפקיד מרכזי מעצם היות המידע משאב שעשוי לסייע בתהליך השתלבותם במרחב הישראלי אליו הם יוצאים.

התרבותי הגברי החרדי את אותה יציאה. נוכח מרכזיות הקהילה בתודעה החרדית נאמדות רבות מפעולותיהם של הפרטים בהתאם להשפעותיהן על הקהילה. בהתאם לכך נאמדת גם היציאה מן המרחב החרדי, כפי שעולה מדבריו של יואל בוסקילה:

במגזר החילוני לכל אחד יש את החיים שלו בנפרד, ואין את תחושת ההכללה. בציבור החרדי זה מאוד קיים. נגיד שאריה דרעי גנב, אז מסתכלים על [כל] החרדים כגנבים [...] בציבור החרדי יש [גם] את הקטע של יתלימד חכם שהולך עם רבב על בגדו חייב מיתה'. מה הפירוש חייב מיתה? זה לא שהורגים אותו, אבל זה רק מראה ש[...] תלמיד חכם, אדם דתי, מייצג אוכלוסייה [...] יש לו מחויבויות [...] כל רגע נתון שהוא מסתובב בעיר, הוא עורך הדין של כל הדתיים בארץ ובעולם [...] זה מה שמייחד, וזה גם מה שמגביל.

מדבריו של יואל עולים מספר גורמים התורמים ליתודעת הייצוגי החרדית: מצד אחד, מעצם היות החברה החרדית מיעוט הממוקם בשוליים החברתיים, למרכז החברתי יש נטייה לייצר הכללות לגביה; מצד אחר, החרדי הבודד מחונך מגיל צעיר לזהות עצמו כמייצג קהילה, בייחוד כשהוא ברשות הרבים, ועוד יותר מכך כשהוא בסביבה זרה של יהודים שאינם שומרי מצוות או בסביבת גויים.⁴⁸ עיצוב תודעתו של הפרט כמייצג חברה מתחזק נוכח הפעילות בזירה הפוליטית שמתרכזים בה נציגי הקבוצות השונות בחברה. אמנם צעירים אלה לא נשלחו מטעם החברה החרדית, וחשובי הרבנים החרדים מתנגדים לחלוטין לפעילותם, אך למרות זאת רובם מרגישים כמייצגים חברה זו וכדואגים לאינטרסים שלה. סביר בהחלט כי הרגשתם כמייצגים את הציבור החרדי או אפילו רק כידוברים לרגע' שלו, התחזקה נוכח המפגש אִתִּי, החוקר, המנסה ללמוד על החברה החרדית דרכם. הדגש הרב בתפקידם הייצוגי של הצעירים החרדים בא לידי ביטוי בהקפדתם הרבה על לבושם בהשוואה לצעירים חרדים אחרים בני גילם שפגשתי –

48 בניגוד ליחילול השם, המונח 'יקידוש השם' מתייחס לפעולות שעושה הפרט ושמקדשות את אורח החיים שהתווה האל, ובכך מרבות כבוד שמים על פני הארץ. התנהגות שכזו חשובה במיוחד ביציאה למרחב הציבורי, ובייחוד בנוכחות אלה שאינם שומרי מצוות וגויים. 'יחילול השם', בניגוד לכך, נושא משמעות מיוחדת גם הוא: 'כיוון שהיהודים הם העם הנבחר, הרי שכל התנהגות רעה שלהם פוגעת באל ומעכבת את התקדמות המונותאיזם בעולם – חוץ מזה שהיא משמשת דוגמא רעה ליהודים אחרים, ומרפה את ידיהם בקיום משימתם כנושאי דבר השם' (מקובי, 1993).

שגם היא מוקפדת כשלעצמה – וכן בנטייתם המודגשת להתנסח בלשון מדברים, כדוברי הציבור החרדי כולו ('אצלנו בדת', 'אנחנו בציבור החרדי'). חינוך הפרטים למודעות להופעתם ולהתנהגותם, במיוחד כשהם יוצאים אל מחוץ למרחב החרדי המוגן, הוא רכיב מרכזי ביהדות בכלל ובעולם התורה החרדי בפרט, והוא מופיע ברבים מספרי ההדרכה לבחורי הישיבות. כך למשל כותב בעניין זה הרב וגשל (1982: לא) בכותרת 'ישראל אשר בך אתפאר':

ואהבת את ד' אלקיך, שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא אדם קורא ושונה ודבורו בנחת עם הבריות ומשאו ומתנו נאה. ומה אומרים הבריות עליו? אשרי פלוני שלמד תורה, אשרי אביו שלמד תורה, אשרי רבו שלמד תורה. ראו פלוני שלמד תורה כמה נאים ויפים מעשיו! כמה מתוקנים דרכיו! ועליו הכתוב אומר: ישראל אשר בך אתפאר (ילקוט דברים). למדנו שיש חוב על כל אחד מישראל לחיות חיים של דוגמא ועל אחת כמה וכמה שמוטל חובה כזו על הברן ישיבה העוסק בתורה כל היום. ועוד אחרת, הרי מדרך העולם לשפוט חיים של תורה במידה שבני הישיבה מתנהגים. ולכן, אם הברן ישיבה מתנהג כהוגן, והוא לאות ולמופת במידותיו הנכונות וביראת שמים ובדרך ארץ שלו, מה אומרים הבריות? ראה הפירות שמגדלים בישיבה, כמה נאים ונעימים מעשיהם! אבל אם ח"ו אין הברן ישיבה מתנהג כשורה, הלא יאמרו ההיפך, ויתכן שימנעו מלשלוח בניהם לישיבה. ועל מי מוטל האחריות? ומי גרם כזאת? ומן הדברים שנדרשים ממי שלומד תורה הוא שיתנהג בדרך הנימוס ובדרך ארץ, שיהיה משאו ומתנו באמת ובאמונה, שיאמר על לאו לאו ועל הן הן, ושיהיה דיבורו בנחת עם הבריות.

נוכח החשיבות המודגשת של אופן הופעת הפרטים, כמו גם הסכנות הרבות הטמונות מחוץ למרחב החרדי המוגן, מחויבים הצעירים החרדים במשנה זהירות. כך מתאר שמואל את אופן התנהלותו במרחב החדש:

ברור שבמצודת זאב אני לא מרגיש בבית [...] הייחודיות שלנו זה שאנחנו לא במפלגה הזאת. אנחנו רק יכולים לעבוד כמתאמים ובתור שליחות לתקופת זמן. היעד שלנו זה עבודה למען אריאל שרון, אז לכן [...] כל דבר שייראה כסטייה וכבזבז זמן לא צריך להיות בכלל. בגלל זה לא נתחיל לעשות היכרויות או חברויות שמחוץ לתחום [...] לא להתרועע עם כל עובר ושב או כל פקיד או פקידה [...] אנחנו צריכים שיהיה לנו

הליכות, שיראו שאנחנו באמת אנשים חרדים ולשמור על הייחודיות שלנו [...] על כבוד עצמי [...] כשאני בונה קשר עם חברי כנסת אני עושה את זה בצורה מכובדת, כי אני מכובד, ויש לי מה למכור, ואני לא אתבזה בשביל קרבה מלוכלכת לחברי כנסת [...] שאצל הציבור החרדי חבר כנסת הוא עבד, משרת של העם, הוא לא אמור להיות מעליהם [...] יש מאמר כזה שהקב"ה אמר לנשיאים של השבטים 'אני לא נותן לכם שררה אלא עבדות אני נותן לכם', ולכן אני מתייחס אליהם בהתאם. לא שאני רועד מהם, ואני לא מדבר בחיל ורועדה ולא מתלהב [...] ממילא גם הם מסתכלים עליי בצורה יותר מכובדת.

שמואל זיהה את עצמו קודם כול עם יהדות התורה, אבל הסביר כי במערכת הבחירות הנוכחית (2001), שאין בה כמעט פעילות במפלגות החרדיות, הוא משתתף בפעילות הליכוד. פעילותו בליכוד רק התחזקה עם השנים שחלפו. ניכר מדבריו כאן כי מצודת זאב, כמרחב לא חרדי, טומנת בחובה מכשלות רבות לאורח חייו של חרדי, והיא איננה ה'בית' הטבעי שלו. כמו יונתן, גם בעבורו הלגיטימציה לשהות במרחב זה נובעת מן המטרה הברורה שיש לו לנגד עיניו. אותה מטרה מוגבלת לעבודת תיאום הנעשית כ'שליחות' המוגבלת בתקופת זמן. גם הוא נוקט גוף ראשון רבים ('אנחנו', 'שלנו') וממחיש את ראייתו את עצמו כמייצג קבוצה גדולה. תודעת הייצוג הזו מחייבת אותו להקפיד מאוד על התנהגותו ועל הרושם שהוא מותיר על בני שיחו. חשוב לו לשמור על ה'כבוד' העצמי ועל הופעה מכובדת, ונקודה זו הודגשה פעמים רבות. הפיקוח העצמי מחייב אותו להבנתו לפעול בתכליתיות, בלי לבזבז זמן,⁴⁹ להימנע מהיכרויות מיותרות עם בעלי תפקידים נמוכים שהתועלת האפשרית מן הקשר עמם שולית. כאשר הוא כבר מחליט ליצור היכרות עם חבר כנסת, הוא מאלף את עצמו להימנע מהתלהבות, מהערצה ומיחס מאדיר. המגבלות ששמואל מטיל על עצמו, בניגוד לחבריו, רבות, ודגש רב מושם בדבריו בתפקידן של מגבלות אלה ביצירת הופעה מכובדת וייצוג מכובד של החרדיות במרחב הציבורי.

49 מאחר שכל פעולה שאיננה לימוד תורה נתפסת כ'ביטול תורה' וכבזבז זמן, מורגלים חרדים למהר בפעילותם במרחב הציבורי החרדי, אולם כפי שעולה מדבריו של שמעון, נעשה שימוש בפרקטיקה זו גם במרחב הציבורי הלא חרדי. על סוגיה זו ראו עוד אצל אלאור ונריה (2003: 187, 193).

אולם הכניסה למרחב הציבורי מעוררת דילמות פנימיות נוספות, כפי שהן עולות מדבריו של יהודה שטיינברג, צעיר מרקע ליטאי, בן גילו של שמואל:

חשוב לי לשמור על המערכת האנושית בפוליטיקה [...] גם אם אתה פוליטיקאי. צחי הנגבי כיסח את אהוד ברק מעל דוכן הכנסת במליאה: 'אהוד ברח', המשפט המפורסם. אחרי זה ישב במזנון עם ח"כים ממפלגת העבודה, והם צחקו והחליפו צ'פחות. אתה מבין? וזה באיזה שהוא מקום נקודה יפה של הפוליטיקה, שאפשר כאילו להישאר חברים, גם אם אנחנו לפני דקה התווכחנו כי הדעות שלנו [...] מצד שני כאדם חרדי בפוליטיקה אני לא חבר שלהם, אני לא כמוהם [...] גם אם קודם לכן אני חייב להיות אתם באותה סירה. אם אני במזנון חבר שלהם ואוכל אתם ביחד, ואני יכול לשבת עם יוסי שריד ולהחליף אתו בדיחות או ח"כ ליכודניק, עדיין אני לא חבר שלו, ואין לי אתו כלום, ואני לא זה [...] ואז כידידות אנושית, במובן האנושי [...] אבל הוא חייב להבין שאני לא כמוהו, ואני לעולם לא אהיה כמוהו. אני חרדי, ואני נשאר חרדי, ואני לא אגע בו כאילו במישור של התקרבות בין הדעות. אני לא אמכור את הדעות שלי בשביל בריתות פוליטיות, וכחרדי אין לי את הבעיה הזאת שיש להם של המו"מ גם על הערכים האישיים [...] ובאמת לאורך כל מערכת הבחירות השתדלתי שאני [...] לא ויתרתי על כלום מהערכים הדתיים שלי או המצוות או ההלכות [...] הם הלכו לאכול ולא הסתכלו אם זה כשר או לא. אני המשכתי להסתכל. לא אכלתי אתם בכל מסיבותיהם וחיננותיהם בגלל שאני חרדי, אבל זה לא הפריע לי לעבוד אתם. עשיתי הפרדה ברורה בין הדברים. בשיחות פיתחנו קשרים חבריים מאוד [...] אז כן ישבתי והסברתי למה אני לא משרת בצבא.

מדבריו של יהודה שטיינברג עולה האמביוולנטיות הכרוכה בכניסה לזירה הפוליטית. מצד אחד, קוסמת לו יכולתם של חברי הכנסת לשמר את המפגש החברי ברמה האנושית על אף חילוקי הדעות והמתחים ברמה הרעיונית או הפוליטית. מצד אחר, בחברה החרדית, כמו בחברות דתיות אחרות (Garvey, 1993), יש התנגדות חריפה להבחנה זו, וזאת במסגרת תפיסת דבר השם כציווי האמור לחול על כל הארץ ומלואה.¹ אותה טוטאליות של האמת האלוהית גם מעצבת את אופיים של חילוקי דעות בין זרמים שונים בחברה החרדית, שכל אחד ואחד מהם טוען לבעלות

על אותה אמת. טוטאליות זו אינה מאפשרת ליצור הפרדה בין עמדה ברמה האידיאולוגית או הפוליטית לבין עמדה ברמה האישית, והמתחים צוברים עצמות המכלול כל יכולת לשמר יחסים ברמה האישית. לכן התנהגותם של חברי הכנסת בהקשר זה נתפסת כייחודית. מנגד, יהודה, המוקסם מיכולת זו של חברי הכנסת, ממחר להדגיש באותה נשימה כי כאדם חרדי אין לו אותה יכולת להפריד בין שני הממדים: הציבורי והפרטי. על כן הוא אינו 'חברי' של אותם חברי כנסת. מצד אחד חשוב לו לשמור על האנושיות, על הידידות, אבל מצד אחר צריך שהדברים יהיו ברורים לעמיתיו: הוא אינו כמותם, הוא אינו חבר שלהם, והוא לא יושפע מהם. מדבריו מתחוויר שהוא מדבר קודם כול אל עצמו, תוך שהוא מברר ומבהיר בינו לבינו את גבולות המותר והאסור.

בהינתן הדגש הרב בתפקידו הייצוגי של הפרט, במיוחד בזירות כמו הזירה הפוליטית, שבהן מתרכזים נציגיהן של הקבוצות השונות באוכלוסייה, מעניין לשים לב לניצנים מפתיעים שהופיעו בזירה מקבילה, זירת התקשורת, שצמחו בה בשנים האחרונות כוכבי תקשורת חרדים, שאינם מציגים את עצמם כמייצגי המגזר החרדי, וגם נראה כי אינם מרגישים כך. קובי אריאלי, בעל טור ב'מעריב', וידידה מאיר מן 'הארץ' הם שתי דוגמאות בולטות לכך. כמה מן הפעילים החרדים בליכוד ביטאו עמדה דומה.

ודע מה שתשיב:

תודעה מכוונת קהילה וחברה במקום טלנובלות

כפי שראינו, למרות שהצעירים החרדים לא נשלחו פורמלית על ידי החברה החרדית, רבים מהם מרגישים כמייצגים אותה ואת צרכיה במרחב הפוליטי והציבורי, והם מלאים בהרגשת מחויבות כלפיה. בכניסתם אל תנועת הליכוד, הם מביאים עמם גם את עניינם הרב בשאלות דת ומדינה ויחסי חרדים-דתיים-חילוניים. כך למשל תיאר זאת יהודה שטיינברג (בן 23), בוגר ישיבות ליטאיות:

לי תמיד היה רצון [...] להכיר את המערכת הזאת של דתיים-חילונים, לנסות להסביר, ולכן הלכתי ללמוד את החומר שמועבר בהרצאות [החזרה בתשובה] לחילונים. למדתי להשתמש בכלים של תקשורת בין-אישית ותקשורת המונים, על מנת שאוכל להשפיע על כל בן אדם [...] בער בי רצון לא להיתפס בלי תשובה לחילוני: למה אני לא משרת בצבא, איך

אני חי מבחינה כלכלית [...] ולכן השתדלתי להעשיר [...] ההורים שלי נתנו לי אנציקלופדיות ואת כל מדעי העולם וההיסטוריה [...] היה לי מוטו שמהדת לא מפסידים [...] השתדלתי גם לחוות אירועים פוליטיים במדינה בצורה אישית, קרובה, לעקוב אחרי כל הפרסומים, ההתרחשויות. אני עד היום זוכר כמעט את כל מי שכיהן [...] באיזה כנסת [...] היה גם החלק התאורטי: מה אני הייתי עושה ואומר כחרדי? מי צודק? השמאל, המערך בזמני, או הליכוד [...] זה הביא אותי למוכנות [...] ככלל, לדעתי צעירים חרדים מכירים את ההיסטוריה החילונית יותר מצעירים חילונים. הם סקרנים יותר, קוראים יותר, בין היתר הרבה 'ספרים אסורים' מותרים. אני למשל זוכר את כל התפקידים שיצחק שמיר מילא בלח"י, את כל מהלכי ששת הימים, יום אחרי יום, ובעצם את ההיסטוריה של המדינה מאז קומה, די בפרטים. הידע הזה [בקרב צעירים חרדים] פוחת אולי בשנים האחרונות, אבל הם עדיין יודעים הרבה יותר על המדינה והפוליטיקה מצעירים חילונים. וכשקוראים גם רוצים להיות מעורבים. וכשקוראים שגויסו מאות פעילים, הוא [הצעיר החרדי] רוצה להיות אחד מהמאות האלה. הוא רוצה גם לקחת חלק.

יהודה מתאר את ההכנות האינטנסיביות שעשה כבר מגיל צעיר לקראת היציאה אל המרחב הישראלי והמפגש עם הציבור החילוני. בהתאם לציווי הגמרא יודע מה שתשיב לאפיקורסי (בבלי, סנהדרין לח, ע"ב) מכין עצמו יהודה מגיל צעיר, ובעזרת מגוון תחומי ידע, לקראת אותו מפגש צפוי. זוהי הכנה אינטלקטואלית המחייבת את יהודה להיחשף גם לתחומי ידע כמו מדעים והיסטוריה, שאינם נלמדים במוסדות החינוך החרדיים, ולהכיר מקרוב את הזירה הפוליטית שבמסגרתה נידונות סוגיות דת ומדינה. החברה החרדית מייחדת מקום מרכזי לפולמוס עם החברה הסובבת, בעיקר החילונית. ארגונים שונים, ובראשם 'ערכים', עורכים סדנאות שכל מטרתן הכשרת מועמדים למשימת ההחזרה בתשובה וליכולת להשיב ולהתפלמס עם האדם הלא חרדי. מעבר לרצונה של החברה החרדית לגייס מאמינים נוספים לשורותיה, נמצאת ברקע ההכשרות האלה גם התפיסה על אודות האחריות הקולקטיבית לכלל ישראל. לפי תפיסה זו, מחובתו של אדם שהבחין במעשיו הרעים של יהודי אחר להוכיחו ולתבוע ממנו להיטיב דרכיו. מדבריו כאן ומדברים נוספים שאמר יהודה במהלך הריאיון עולה כי נושאים אחרים, דוגמת סוגיות שלום וביטחון, איכות סביבה, או מדיניות

חברתית, העסיקו אותו פחות, לפחות בשנות התבגרותו. הסוגיות המרכזיות באותן שנים היו קשורות בהתמודדות האינטלקטואלית עם החילוניות או הציונות הדתית. לדבריו, רבים מהצעירים החרדים בני גילו הם בעלי ידע דומה לשלו, ידע רב יותר בהשוואה לצעיר החילוני. בניגוד לו ולדומיו, צעירים חילונים רבים עסוקים בשעות הפנאי שלהם ב'תרבות הפנאי'. הבדלים אלה עולים בחדות מהתבוננות באתר 'הייד פארק' – מרכז הפורומים הישראלי. מעיון בתחומי הפורומים ניתן להיווכח כי בתחומי ה'אקטואליה וחדשות' רובם המכריע של הפורומים הם חרדיים, ומספר ההודעות בהם גדול בהשוואה לפורומים אחרים. בתחומי הבידור ותרבות הפנאי המגמה הפוכה, ורוב הפורומים הם בעלי אופי חילוני מובהק. יונתן, מרואיין חרדי, אחר אמר לי בהקשר זה: 'במקום לראות טלנובלה אנחנו דנים ומתעסקים בפוליטיקה'. בהמשך דבריו מבהיר יהודה כי יתרון חרדי זה נחלש בהדרגה עם התפתחותה של תרבות פנאי פופולרית חרדית. מן הסיפה של דבריו לומדים על מקומו השולי של האינדיבידואליזם בחברה החרדית. הצעיר החרדי הקורא בעיתון כי מאות צעירים חרדים גויסו לפעילות פוליטית, מעוניין להיות אחד מהם, להיות חלק מקולקטיב.

השפעותיו של הציוני יודע מה שתשיב' והאחריות הקולקטיבית לכלל ישראל עלו ברבים מן הראיונות האחרים שערכת, אולם תפיסות אלה קיבלו מגוון רחב של ביטויים. ככל שהמרואיין היה שייך אל עולם התורה ומפגשיו עם החילוניות היו נדירים, כך נטה לדבר על החזרה בתשובה כעל יעד מועדף. מגמה זו הייתה חזקה במיוחד אצל המרואינים החסידיים. כך לדוגמה אמר מאיר הרשקוביץ (בן 26), חסיד סלונים:

מגיל מאוד קטן היו מגיעים אצלנו בשבתות אנשים חילונים [...] שאבא שלי החזיר אותם בתשובה [...] בשבת בלילה אחרי האוכל, היו מדברים [...] שעות [...] ואני הקשבתי [...] וזה גרר אותי לדעת יותר בענייני דת ומדינה [...] הפך אותי לקצת יותר פתוח.

לקראת סוף הריאיון חיים מציע שאכבה את מכשיר ההקלטה. הוא מנסה לשכנע אותי 'להסתכל על התמונה היותר גדולה' ומעודד אותי לברר מה באמת תכלית הבריאה. כדי לסייע לי הוא אף מזמין אותי אליו לסעודת שבת. בהמשך הוא מעלה את הסברה שמא כל המחקר שלי והמפגש שלנו לא נועד אלא לאפשר לי להתקרב אל דרך ה'.

כצעיר שגדל במשפחה חסידית שגוננה עליו מפני המפגש עם העולם הטמא 'בחוץ', המפגש עם חילונים בזירה הבטוחה והביטחית אפשר לו להיפתח ולהכיר עולמות נוספים שמחוץ לעולמו. עם זאת, גם על פי דבריו, במהלך שנות לימודיו בישיבה ובכולל החסידיים היו לו מעט מאוד מפגשים עם חילונים. ניסיונות דומים להחזיר אותי בתשובה חזרו על עצמם לא פעם במהלך המחקר, בעיקר עם צעירים מרקע חסידי. במקרים רבים היה המפגש עמי בעבור צעירים אלה הזדמנות נדירה למפגש עם חילוני. בניגוד לכך, ארגון 'ערכים', הארגון המרכזי בחברה החרדית העוסק בהחזרה בתשובה, הוקם ומופעל בעיקר על ידי ליטאים. הפעילויות שהוא מארגן הן בעלות אופי אינטלקטואלי, והן כוללות בעיקר סדרות של הרצאות עם מומחים שונים. פעילויות קירוב רחוקים של קבוצות חסידיות הן בעלות אופי פחות אינטלקטואלי ובעלות דגשים אחרים, רגשיים וחוייתיים.

אצל המרואיינים הספרדיים ההחזרה בתשובה כמעט לא עלתה כנושא, ובמקומה הודגשו מונחים מועדפים כמו 'קירוב לבבות'. כך הסביר זאת שמואל:

אם תיקח בחור אשכנזי ליטאי שאין לו קרובי משפחה חילונים, הוא לא יבין [...] הוא לא חווה את זה על בשרו. [גם] אני לא חוויתי את זה על בשרי, אבל אני יודע מה שקורה מקרוב לקרובי המשפחה שלי שהם חילונים [...] לו [לבחור האשכנזי-ליטאי] יהיה קשה להבין את העולם החילוני, לתקשר אתם, לקלוט איך להתנהג אתם, איך לדבר אליהם [...] ולכן אולי האידאל שלו יהיה החזרה בתשובה [...] אצלי האידאל זה יותר הקירוב לבבות, לאחד בין האנשים כדי שלפחות [...] לא יהיו פערים יותר עמוקים, לא לסחוב את הכול למגרש של החרדים ושל חזרה בתשובה, אני לא בא עכשיו לתקן את העולם.

תנועת התשובה הספרדית הביאה לכך שרבים מן החרדים הספרדיים כיום הם בעלי משפחות שחלקן חילוניות. הקרבה הבלתי אמצעית הזו אל העולם החילוני מסייעת להקטנת המתחים ומחלישה את הסטראוטיפים, אבל היא גם מחייבת יכולת גדולה יותר להשלים עם אורח החיים שבחרו בני המשפחה והימנעות מהטפה בלתי פוסקת.⁵⁰ מרואיינים נוספים, כולל אשכנזיים, שהספיקו לצבור 'ותקי' רב יותר מחוץ למרחב החרדי במסגרת עבודתם ובפעילויות אחרות, הדגישו גם הם את רצונם לתרום לקירוב לבבות

50 הבדלים דומים מתוארים גם אצל גרינפילד (2001: 132).

ונמנעו מדיבור על החזרה בתשובה. נראה כאילו היציאה מן המרחב החרדי והמפגש עם חילונים ולא חרדים במקומות עבודה ובמקומות צריכה ובילוי, ממתנים חלק ניכר מן העמדות שמקורן בעולם התורה החרדי ומסייעים בפיתוח עמדה פלורליסטית יותר.

אצל מרואיינים דוגמת שמואל, ההיכרות הרבה יחסית עם העולם החילוני באה לידי ביטוי גם במושאי ההערצה שלו. כך תיאר את הדמות המרכזית שהיה שואף להידמות לה:

הרב לאו זה דוגמה לבן אדם שמשלב בתוכו את הכול. הוא יודע מה מותר, מה אסור ומתי. הוא משתמש בכלים העכשוויים, המודרניים, הטכנולוגיים, חיי עולם הזה, בלי לפגוע בדת ובאמונה שלו. הוא מגשר כמה שהוא יכול על הפערים והשסע העמוק שיש בחברה הישראלית, ומסתדר איכשהו כחרדי בעולם חילוני. זו דמות מאוד [...] רק שצריך לעבור דרך קשה, רב ראשי לישראל זה המון לכלוך ופוליטיקה, ומרפקים, ולהתחיל לטפס וליצור את הדילים והקשרים. לכלכו אותו הרבה, גם בקטע של נשים [...] בציבור החרדי לא כל כך מחזיקים ממנו. יותר מדי פשרן, אבל בגדול זה מה שאני רוצה [...] זה דמות מכובדת.

בניגוד לדמויות כמו הרב לאו, שתפקידן להסביר את הציבור החרדי לעולם שבחוץ, תפקידם של מנהיגי הציבור החרדי שונה לגמרי. כך מתאר זאת שמואל בהמשך:

גדולי התורה שלנו, הם יותר בפנים. הם לא מתיימרים לייצג את הציבור החרדי כלפי חוץ, הם גם לא מתיימרים להבין את הציבור שבחוץ.

החרדיות כמשאב וכמגבלה במרחב הלא חרדי

המסע שלי עם דוד שתיאורו פותח את העבודה נמשך לאורך תקופת הבחירות. אחת לכמה ימים התלוויתי אליו לסיור או לנסיעה. הפעם אנחנו מגיעים אל מטה הליכוד בדרום ירושלים. דוד נכנס עם רכבו אל מגרש החניה. מכיוון שכל מקומות החניה תפוסים, הוא עולה על המדרכה. הוא מבין שהוא חוסם נהג אחר שגם הוא חנה על המדרכה, אבל מחליט להישאר שם בכל מקרה.

'מקסימום יוציאו אותי בצפירות', הוא מרגיע. 'עכשיו אל תתפלא אם יהיו צעקות. זה המטה של אולמרט ושל יגאל עמדי, ואני שייך הרי

לאנשים של רפי בר חן, והם יריבים. הייתי כאן לפני כמה ימים וכתבתי עליהם דוח קטלני, והם כועסים עליי משהו פחד, אבל זה לא מזיז לי; שיכעסו'.

על המדרכה מול הכניסה פעילים מעמיסים כיסאות פלסטיק על משאית. בסמוך ניצבים ארגזים רבים עמוסים בדגלים ובכרזות.

'תגיד', פונה אל דוד אחד הפעילים שנראה כמפקח על העבודה. 'אתה זה שעשה לנו את הבלגן בדוח שכתבת?'

'כן', משיב דוד בטון זהיר.

'איך לכלכת עלינו ככה? אנחנו לא עובדים! מהבוקר עד הלילה קורעים פה את התחת!'

'תשמעי', נדרך דוד, 'כתבתי מה שראיתי. תהיו יותר טובים נכתוב דברים טובים', הוא מוסיף וממשיך בדרכו לעבר הכניסה.

גם הפעיל הכועס ממחר פנימה להתריע על בואנו. 'הוא שוב כאן [...] השמן הזה', אנחנו שומעים אותו צועק מרחוק. 'למעצר צריך לשלוח אותו [...] שבועיים, שירזה קצת!'

דוד אמנם מעט שמנמן, אבל לא נראה שעובדה זו מטרידה אותו. הוא מנצל את ההזדמנות כדי לקרוא לי את השורות שכתב בדוח הקודם והמתייחסות לכך שהמטה ריק, שאי-אפשר למצוא את ראשי המטות, שאין פעילות, ושהשאננות שולטת.

'התחלתי אתם בכסאח אבל אחרת אף אחד לא היה שם לב אליי', הוא אומר בשביעות רצון. 'כמו שזה עכשיו, אני בחור בן 23, וסגן ראש העיר מפחד ממני ומוטרד מהדוח שלי. זה מצב טוב מבחינתי [...] צריך קצת תחכים בדברים האלה!'

לאחר רגע יוצא מחדרו של יגאל עמדי בחור נוסף, שמן ומבוגר מהבחור הכועס. הוא מזמין את דוד לחדר הסמוך ללשכתו של עמדי.

'אני אתן לך את הנתונים שאתה צריך', הוא מבהיר בקול שקט ומפויס. 'אנחנו רוצים לשתף פעולה, ולהפך, אנחנו רוצים ללמוד מהביקורת שלך מה אפשר לתקן!'

דוד מצליח לכבוש את חיכו. ביציאה אנחנו חולפים על פני אחד הפעילים הצעירים, בן גילו של דוד בערך, צעיר שפגשנו גם בכניסתנו. 'תכתוב דברים

טובים', הוא אומר בעודו מעמיס על גבו ערמה של כסאות. דוד ממשיך לעבר הרכב, עכשיו כבר אפשר לחייך בלי חשש.

'אתה רואה', הוא אומר ופותח את דלת המכונית, 'סוג כזה של עבודות גם אני עשיתי בבחירות הקודמות. העניין הוא שהוא ממשיך לעשות אותן, ואני לא [...] וזה בזכות החרדיות שלי [...] אין הרבה כמוני בליכוד, ולמרות החרדיות שלי אני יכול לעשות הכול. לעומתי, בחור חילוני – יש הרבה כמוהו. הכיפה בשבילי זה סמל. לא שאני חושב שזה עושה לי את החיים ליותר קלים, אבל זה הסמל שלי. למרות הכיפה אני יכול לעשות הכול [...] אני יודע שאני לא נראה כמו חרדי רגיל בלבוש שלי, אבל אני מקובל בכל החוגים החרדיים [...] האדמו"רים שלהם מקבלים אותי כמו שאני: אצל ויזניץ, אצל בעלז [...] בכל מקום, אפילו אצל נטורי קרתא [...] אני חושב שזה הכוח של העבודה הפוליטית וגם העבודה השנייה שלי, ש... אין, הם מקבלים אותי [...] אני לא חושב שיש צעירים חילוניים שבגיל שלי הגיעו למעמד הזה ולחופש הזה [...] העניין הוא גם לדעת אל מי להתחבר, ואיך לגרום לאנשים האלה לסמוך עליך. ככה בונים מדינה. פעם אני חשבתי לחנך את הילדים שלי כחילונים, אבל היום אני בכלל לא חושב בכיוון.'

מדבריו של דוד עולה כי החרדיות המסומלת בכיפה השחורה מהווה משאב ומגבלה באותה עת. מצד אחד, דוד מציין כי הכיפה אינה הופכת את חייו לקלים יותר; היא ומה שהיא מייצגת מייצרים בעבורו הגבלות רבות, אך למרות זאת הוא 'יכול לעשות הכול'. דוד אינו מתייחס מפורשות לאותן מגבלות, אך אפשר רק לשער כי כוונתו למגבלות הנובעות מן ההלכה ומן הדת, כמו גם אלה הקשורות לאורח החיים החרדי, כגון היעדר השכלה כללית והימנעות משירות צבאי. מרואיינים שונים התייחסו למגבלות אלה. מצד אחר, החרדיות הופכת אותו ל'מצרך' נדיר ומיוחד בתוך הליכוד, בהשוואה לצעיר חילוני בן גילו. על אף שהופעתו התרחקה מאוד מן המראה החרדי המקובל, הכיפה השחורה ממשיכה לסמנו כחרדי, ובכך מתאפשרת לו נגישות כפולה, הן אל ראשי כל החוגים החרדיים – נגישות שחילונים אחרים אינם נהנים ממנה, ושבזירה הפוליטית יש לה חשיבות עצומה – הן אל צמרת תנועת הליכוד. כמו שאר בכירי המטה החרדי בליכוד גם דוד מהווה יחידת קישור בין החברה החרדית ורבייה לבין הנהגת הליכוד. פעילים חרדים רבים הדגישו כי בניגוד לצעיר חילוני, שהחברה החרדית בעבורו היא

עולם סגור ובלתי נגיש, להם עצמם יש נגישות מלאה לשני העולמות: גם לחברה החרדית מעצם חרדיותם וגם לחברה החילונית בשל אופייה הפתוח והלא מסתגר. תפקיד זה הופך אותם לבעלי מעמד מיוחד שלא היו זוכים בו אילו בחרו לפעול במפלגה חרדית.

דוד היה אחד הפעילים המרכזיים אך הפחות חרדים מבין חברי הקבוצה. פעילים אחרים נהגו להתלבש בלבוש חרדי מובהק ממנו, ובניגוד אליו המשיכו ללמוד גמרא בקביעות. רבים מחברי המטה החרדי וקבוצת הלוויין שלו השתתפו בשיעור הדף היומי בקבוצה שבה השתתפו גם פעילים חרדים מן המפלגות החרדיות ושאותה ארגן נחמן ברלנד. הקבוצה הורכבה מרווקים שהיו רשומים כתלמידי ישיבה ומגברים צעירים נשואים שיצאו מעולם הלימוד. השיעור התקיים מדי יום ביומו בשעה אחת עשרה בלילה, גם בשיאה של מערכת הבחירות.

עתים לתורה

כשבוע לפני יום הבחירות המטה רוחש פעילות. שלמה, נחמן ומוטקיה פלדנר עמלים על תיאום הסעת תלמידי הישיבות השונות ברחבי הארץ אל אזורי ההצבעה שלהם. הם חייבים לסכם בסופו של הערב את מספר האוטובוסים הדרושים להם כדי לקבל אישור תקציבי למחרת. העבודה מתקדמת בעצלתיים, ויש חשש שהם לא יספיקו לסיימה בזמן. נחמן ברלנד יושב מול שלושה טלפונים, ושני הפלאפונים שלו מצלצלים בלי הרף. בין צלצול אחד למשנהו הוא שולח מבט לעבר שלמה עבאדי ומזכיר לו:

יזכור, אני כאן עד 22:00, כדי להגיע ב-23:00 לשיעור.
 'אתה לא יוצא מפה עד שאנחנו מסיימים', זועף שלמה.
 'אז כדאי לך להתחיל לעבוד מהר', משיב נחמן ברלנד, 'כי אותי לא מעניין. לשיעור אני מגיע. המקסימום זה שאני אדחה את השיעור לשעה 24:00, ואצא מכאן בשעה 23:00'.

למעט רגעי מתח חריג, נתפס השיעור המשותף על פי רוב כמקור גאוה, וחברי המטה היו תמימי דעים לגביו ולגבי המשתתפים בו:

'אלה חברה שגדלו בישיבות', סיפר לי יואל בוסקילה, 'שבאים בזמנם הפנוי ויושבים כדי ללמוד [...] זה דבר יפה שאתה רואה שזה לא בגלל

שמחייבים מישהו, או שיושבים להם על הראש, אלא פשוט מאוד החבריה מרגישים רצון להתחברות!

התמדתם של הפעילים בשיעור הדף היומי, גם ברגעי השיא של מערכת הבחירות, מלמדת על חשיבותו. מבחינת החברה החרדית, קביעת עתים לתורה – גם אם מדובר בשעת לימוד ליום – מתבקשת ממי שרואה עצמו חלק מן החברה החרדית. לעובדה זו חשיבות רבה בעבור חברי הקבוצה, שמבחינת פעילותם הפוליטית, כמו גם מבחינת לימודיהם התורניים, הם אינם ממלאים חלק ניכר מדרישות המודל האידיאלי החרדי. ההשתתפות בשיעור היומי מהווה מעין אישור לחרדיותם, והיא משמעותית במיוחד בעבור הרווקים שבהם, המעוניינים למצוא שידוך או בת זוג בתוך החברה החרדית. אולם שיעורי הגמרא, כחלק מאורח החיים החרדי, הוצגו לא פעם כהוכחה לתכונותיהם הייחודיות של הפעילים. כך למשל הסביר זאת שמעון אזולאי:

גם בימים שהפעילות הייתה בהתנדבות, החבריה החרדים היו הרוב [...] תחפש לי היום איפה יש לך צעירים בגילאים האלה שמתעסקים באלף ואחד דברים, אבל כל יום בערב הולכים לשיעור הדף היומי. אחת עשרה בלילה עד אחת וחצי בלילה [...] מתפללים ערבית ולומדים את הדף היומי בצורה מסודרת [...] עקבית [...] אין להם מבחנים שהם צריכים לעבור, הם לא מקבלים תואר מזה, לא שכר [...] זה לא פותר אותם משום דבר [...] יש איזה מסגרת מחייבת בעצם היותך דתי [...] שמונעת ממך להיות עצלן.

אורח החיים הדתי מוצג כאן כמעצב אישיות ודפוסי התנהגות, כגון חריצות, התמדה, יכולת לעבוד קשה ובמקביל גם השקעה בלימוד מתוך התכוונות אל מטרות שאינן תועלתניות וחומריות. מה שנראה כבעל חשיבות גדולה אף יותר הוא הרגלם של הפעילים בעשייה משותפת וקהילתית. השיעור היומי בגמרא, שאליו הם מגיעים מרצונם החופשי, הוא דוגמה מצוינת למגוון הרחב של ההתארגנויות הרבות של החברה האזרחית במגזר החרדי. החברה האזרחית, כשם כולל למגוון ההתארגנויות, הגופים והמוסדות הפועלים במרחב שבין המדינה לבין הבית והתא המשפחתי הבודד, מתוארת בספרות כתנאי מרכזי, גם אם חלקי כשלעצמו, לקיומה של כל דמוקרטיה. אולם לימוד הגמרא תואר גם כגורם לפיתוח מיומנויות חשיבה ייחודיות, פיתוח שרבים מן המרואיינים ציינו כמשאב מרכזי המעניק להם יתרון. אלו

דברים שאמר בעניין זה מני רוטמן:

כשאתה לומד גמרא, זה מפתח את השכל [...] עשו איזה מחקר על זה, אני לא זוכר תיתוצאות [...] שבחור ישיבה שלמד גמרא וילך עכשיו ללמוד [...] לעשות פסיכומטרי [...] לוקח לו, מה שבחור אחר, רגיל לוקח לו ללמוד חצי שנה, לוקח [לבחור הישיבה] חודשיים [...] תימבין [...] בחור ישיבה שלא עובר תאוריה בפעם הראשונה, יש לו בעיה רצינית. אני חושב שיש משהו בזה. לא בזה שהם יותר חכמים [...] יכול להיות שהגמרא פותחת את הראש [...] מפתחת את המחשבה יותר טוב ממהשו אחר [...] לא סתם מי שלמד גמרא יכול להצליח בכל מיני תחומים אחרים.

כאן ראוי אולי להזכיר כי התבטאויותיהם של הצעירים החרדים הלומדים מקצוע ואשר על פי רוב נאלצים להשלים חסרים גדולים במתמטיקה ובאנגלית, היו זהירות הרבה יותר (חקק, 2004: 97) והדגישו דווקא את הפערים הגדולים בינם לבין חילונים בני גילם ואת קשייהם העצומים בדרך להתגברות עליהם. מיומנויות החשיבה הייחודיות שמני מציין נתפסות גם כיתרון בזירה הפוליטית. אלה דברים שאמר יהודה בהקשר זה:

אני לא מגיע עם רגשי נחיתות שגם חרדי מסוגל [לקחת חלק ניכר במערכת בחירות של מפלגה לא חרדית]. אני רואה את זה. גם חילוני מסוגל, כי איך שאני מסתכל על הדברים, אז כחרדי, כושר הניתוח שלי, עולה על הרבה מאוד [...] בטח מבחינה פוליטית [...] כושר הניתוח שלי, היכולת להסיק מסקנות, להקיש היקשים, להבין רגישויות פוליטיות, אני חושב שהיא לא פחותה, ובארבע עיניים אני מוכן להגיד לך גם שאני חושב שהיא יותר משל אחרים. אני העמדתי לרשותם את היכולת האישית הזאת. לא באתי והתנשאתי עליהם. גם קנה אותם שעבדתי אתם חודש ולא ביקשתי מהם לחזור בתשובה.

השיעור היומי אפשר לפעילים גם ליצור קבוצת שווים מגובשת אל מול שאר העסקנים הפוליטיים הלא דתיים ולחזק את הרגשת האחדות שלהם. לקרבה ולקשר בין הצעירים החרדים, ובכלל לאופייה הקהילתי של החברה החרדית, היו יתרונות נוספים, כפי שמסביר לי יהודה גוטליב:

בעניין הפוליטי רוב החברים שלי עוזרים לי [...] הרי אתה צריך כוח בשביל להיכנס למרכז. יש היענות [...] יותר קל לי אני חושב מאשר לבן

אדם חילוני. חילוני יכול לאסוף את העשרים אנשים שהוא מכיר בסביבה הקרובה: יתעשו לי טובה, תתפקדו בשבילי כי אני רוצה להתמודד. אבל כדי להיות חבר מרכז צריך אלפיים קולות [...] וכשאתה גר בשכונה כזאת [קריית צאנו בנתניה], זה כמו שאתה גר בכפר שכולם מכירים את כולם, ויותר קל לגייס אנשים: יתשמעו אני צריך עזרה, אני מתמודד. לא היה לי בעיה. נתקלתי פה ושם באנשים שאמרו 'אני לא רוצה להיות חבר במפלגה חילונית'. יש שמה [בקריית צאנו] איזה חמישים אחוז, אם לא יותר, שמצביעים לאגודת ישראל [...] יש אנשים שאמרו שילחצו, לליכוד אני כמובן לא אצביע, אבל להתפקד בשבילך, אם זה יעזור לך, אני מוכן. אז יש לי כמה מאות חרדים שהצביעו לי.

האופי הקהילתי של קריית צאנו, אבל עוד יותר מכך של החברה החרדית, והדגש הרב באחדות ובעזרה הדדית מקלים על הפעילים החרדים את השגת תמיכתם של מתפקדים רבים דיים, גם כאלה שאין להם כל כוונה להצביע בסופו של דבר לליכוד. מרואיינים רבים חזרו על טענה זו, ונראה כי מעבר לשלב השגת התומכים יש לה ביטויים רבים נוספים.

ליטאים, חסידים וספרדים יוצאים למרחב

היציאה מן המרחב החרדי והכניסה אל זירות כמו תנועת הליכוד במרחב הלא חרדי, לרבות אופייה של יציאה זו, סממניה והלבטים הכרוכים בה, מקבלות אופי שונה אצל כל אחת ואחת מתת-הקבוצות המרכיבות את החברה החרדית. על פי הדרך הליטאית, לימוד התורה וההשתקעות בעולם הרוחני מביאים להיחלשות התאוות הגשמיות ועתידים להגן על היחיד גם מפני גירווי הסביבה הלא חרדית מחוץ למרחב החרדי המוגן. אמנם גם החסידים שותפים לתפיסה זו, אך הם מטילים משקל גדול בהרבה על מגוון רחב של פרקטיקות הימנעות שתפקידן לצמצם את המפגש עם מוקדי טומאה העלולים לגרות את התאוות והדחפים. בפרקטיקות המרכזיות אפשר למנות את הלבוש החסידי, המבחין את הפרט מסביבתו הלא חרדית ומבטיח את חריגותו. פרקטיקות ההימנעות הרבות גם מעצבות את יחסם של החסידים אל היציאה מן המרחב החרדי המוגן, ובגללן היא אמנם פחות שכיחה. בהקשר זה סיפרו לי הפעילים החסידיים המעטים שפגשתי במצודת זאב במהלך הימים שקדמו לבחירות 2001, כי את דרכם (לרוב מבני ברק)

עשו במונית כדי לצמצם את הסכנות הרוחניות שנסיעה באוטובוס הייתה מזמנת להם. נוהג זה אפיין במיוחד את הצעירים ביניהם. אלה מבין החסידים היוצאים אל מחוץ למרחב החרדי המוגן, נאלצים להתאים את עצמם פעמיים: פעם למרחב הישראלי שאליו הם יוצאים ופעם למרחב החרדי שאליו הם חוזרים. כך מתאר זאת יהודה גוטליב:

אצל החסידים אני הולך עם קפוטה ושטריימל [בשבת] [...] זה תמיד אצלי בבגז' של האוטו. הלבוש [החסיד] הוא בעיקר כשאתה עוסק בדברי קודש, בתפילה, בלימוד, בברית, חתונה [...] בשבת אני עם זה כמעט כל הזמן, כי אני יוצא רק לבית הכנסת [...] היותר אדוקים ילכו יותר עם המעיל הארוך, אבל... אני לא הדמות המובילה בתחום הזה [...] יש כאלה שבחיים לא יגזרו את הזקן עם מספריים. אתה רואה, אני מסדר אותו קצת [...] יש כאלה שלא ילכו אף פעם לאירועים עם חילונים [...] אלא אם כן זה אירוע משפחתי. אני כן. אני אולי הצד היותר מודרני בציבור החסידי [...] כמו שאני הולך לעבוד ככה אני הולך לליכוד [...] כשאני הולך לברית אצל החברים [החרדים] שלי, אני הולך עם הכובע והחליפה [...] כשאני מוזמן לאירוע חילוני, אני לא שם את זה [...] הלכתי עם פאות מסולסלות עד גיל עשרים ואחת. למה התחלתי ללכת אתן מאחורי האוזן? לא יודע [...] ברור שכל אחד רוצה להיות יותר מושלם בחסידות [...] והנה אתה לא כל כך חסיד: אתה הולך עם פאות מאחורי האוזניים. זה לא סוף העולם, לא מנדים מישהו כזה, וזה לא חיסרון ממש [...] אולי משהו קטן שאפשר להגיד [...] סימן למודרניות.

יהודה גוטליב מתאר סדרה של שינויים בהופעתו, חלקם קבועים וחלקם בלתי קבועים. את הפאות למשל החל לקצר ולמקם מאחורי אוזניו כבר כשהיה בן עשרים ואחת. גם את זקנו הוא מסדר במספריים, בניגוד למקובל בקרב חסידים. יהודה מתאר גם שינויים שהם פחות קבועים, דוגמת השימוש במעיל החסידי הארוך והכובע. אלה שוכנים אצלו דרך קבע בתא המטען של המכונית, והוא לובש ופושט אותם בהתאם לצורך. במרחב החרדי הוא לובש אותם לתפילה, ללימוד או לאירוע דתי אחר, ואולם מחוץ למרחב החרדי הם נותרים סמויים וממתינים בתא המטען. הן השינויים הקבועים הן השינויים הקבועים פחות אינם מעוררים תגובות חריפות מדי במרחב החרדי. הם עשויים לעורר מעט ביקורת, אך לא מן הסוג שבלתי אפשרי לעמוד בו. יש להניח כי בחסידויות שמרניות יותר, כמו חסידות גור, שינויים אלה היו נתקלים בתגובה חריפה יותר. מנגד, בזכות אותם שינויים יהודה

מסומן כ'חרדי מודרני', ובמובן זה הם מגבירים את נגישותו אל המרחב הלא חרדי. שינויים דומים, ואולי אף קיצוניים יותר, עשה בהופעתו גם איציק קויפמן, קבלן הקולות החרדי: הופעתו דומה לזו של המודרניים בין הליטאיים. הלבוש הליטאי, שאומץ גם ברוב הישיבות והכוללים לציבור הספרדי, מודרני בהרבה ודומה במובנים רבים למראה איש העסקים המודרני. אולם לא רק הלבוש החסידי מהווה חסם גדול יותר מפני היציאה מן המרחב החרדי. נראה כי תפקיד דומה ממלאת גם החצר החסידית שהפרטים קשורים אליה. הכוח, כמו גם הסנקציות המצויות בידי הקהילה שמרכזה הוא החצר החסידית, הם רבים, והדבר מקנה לה יכולת השפעה עצומה על עיצוב חייו של הפרט.

הדרך הליטאית אינה עושה שימוש ברבות מפרקטיקות ההימנעות המקובלות בקרב חסידים, ובמקומן מושם כל כובד המשקל על תהליך החינוך, שבמסגרתו מעצבים תודעה וזהות דתיות ומכשירים את התלמידים כפרשנים של הטקסט התורני. התהליך החינוכי אמור להפוך אותם לאנשים אוטונומיים, המסוגלים לקבל החלטות באופן עצמאי על סמך הידע שצברו, ובמובן זה הוא מעניק להם חופש תמרון ופעולה גדול יותר בהשוואה לצעירים חסידיים בני גילם, כולל ביציאתם מן המרחב החרדי המוגן.

הבדלים אלו באים לידי ביטוי מוחשי בכל טיול ברחובות ירושלים: באזורים לא חרדיים יש הרבה יותר ליטאים מחסידים.⁵¹ בנוסף לכך, גבוהים הסיכויים כי חסידים, במיוחד צעירים חסידיים, יסתובבו בקבוצות של שניים ויותר, בייחוד כאשר הם יוצאים לאזורים שאינם חרדיים מובהקים, בעוד שליטאים יוצאים אל המרחב בדרך כלל בגפם.

אכן, הדגש באוטונומיות בתהליך קבלת ההחלטות עלול להיות מסוכן במקרים שפרשנותו של הפרט חורגת מן הדרך המקובלת ומערערת על מוסכמות ועל אמיתות (אקסיומות) דתיות ואחרות ('שנה ופירשי'). קשה יותר לשכנע פרט אוטונומי ובעל ידע וכוח כי פרשנותו מוטעית מאשר לשכנע פרט שאינו אוטונומי והקגיל לקבל הנחיות מסמכות חיצונית. רבים מן המרואיינים הליטאיים הדגימו את האוטונומיות המאפיינת את בוגרי הישיבות הליטאיות; לכולם היה ברור כי הרבנים מתנגדים לפעילות החרדים בליכוד, ולמרות זאת החליטו להשתתף בפעילות על דעת עצמם, זמן רב לפני שהרבנים החרדים קראו לציבור החרדי לתמוך באריאל שרון. כך הסביר זאת יונתן:

51 עובדה זו נצפתה גם בעיני אלאור ונריה (2003: 178).

בגיל צעיר עבדתי דרך אגוויי כי הרבנים הרשו, אבל היום אני לא מרגיש צורך לשאול אותם [בישיבה הגדולה] [...] אני אדם מבוגר [...] אני מדבר על זה עם כל מיני אנשים שאני סומך עליהם [...] אבל ראשי הישיבה שלי לא יסכימו [...] שהישיבה תעבוד לשרון. זה בשום פנים ואופן [...] אבל כבודדים, ואם אתה לא עושה את זה על חשבון סדרי הלימוד, ואם אתה מאמין במטרה [...] חוץ מזה יש גיל שאתה לא הולך לשאול רב יתשמע, מותר לנשום? כי אתה יודע. יש לך את הכללים שלך.

ההבדלים בין חסידים ובין ליטאים ביחס להשתתפות בזירה הפוליטית מוסיפים להתבהר מעבודתו של הורוביץ (2002). הורוביץ דן בעימות בין מנהיגות חסידות גור לבין נאמני הרב שך הליטאיים בשאלת התמיכה בבנימין נתניהו לראשות הממשלה בבחירות (1996). חששה הגדול של מנהיגות חסידות גור היה כי הלאומנות החרדית והפוליטיזציה של הנוער החרדי ישחקו את עקרון ההתבדלות, ועל כן תמכה בהטלת פתק לבן. הליטאים, אך גם חוגים חסידיים ימניים, כמו ערלוי וויזניץ, הכריעו את הכף ברגע האחרון לטובת התמיכה בנתניהו. הורוביץ מצטט (שם: 37) מאמר שכתב **בהמודיע** יצחק מתתיהו טננבוים העוסק בהשפעות הקשות של ההתגייסות למען מועמד חילוני על בני הנוער החרדים:

עדים היינו למחזה הלא ייאמן של נוער תורני החובש מצחיות כחול לבן [...] ושואג ביבי ובכינו [...] על הטשטוש, ועל המבוכה והסילוף שהבחירות לראשות הממשלה הביאה על ראשי דור הבנים.

חששם המרכזי של אנשי גור התמקד בטשטוש ההבחנות בין חרדיות לבין לאומיות ובין חרדיות לבין חילוניות ובהשפעות המאיימות על הצעירים החרדים בשל כך. נוכח מקומן המרכזי של פרקטיקות ההבחנה וההפרדה באורח החיים החסידי, נראה כי גם לעקרון ההתבדלות בין חילונים לחרדים יש חשיבות מיוחדת, ושחיקתה מעוררת חששות כבדים, יותר מאשר אצל המנהיגות הליטאית.

חילוניות, יצריות ומלחמתיות

היציאה אל המרחב הציבורי מפגישה את הפעילים החרדים עם חילונים רבים ומחזקת במקרים רבים את הביקורת הטרומית שלהם כלפיהם. בחלק מן המקרים הם חושפים נקודות תורפה של התרבות המערבית המודרנית

בגרסתה הישראלית-חילונית. הביקורת על החילוניות נעשית תמיד במסגרת ההשוואה אל החרדיות. כך מסכם יואל בוסקילה, האחראי למבצעי השטח במטה החרדי, את מסקנותיו ביחס להבדלים בין החילוניות והחרדיות:

חבריה חרדים הם בדרך כלל אנשים תמימים ולא נכנסים לחיים [כמו] למלחמה, שאתה כל שנייה צריך להסתכל מאחוריד ומקדימה, מי דוקר אותך, ולהיות יותר יפה מכל אחד, יותר חזק ועשיר, וכל דבר פוגע בך [...] הכול בצורה יצרית, מלחמתית [...] ההוא עשה לי ככה, ואני אעשה לו ככה [...] בגן זה מתחיל מי הילד הכי יפה, ומי מלך הכיתה [...] זו פשוט מאוד הצורת מחשבה המלחמתית-החילונית, ככה אני קורא לזה [...] שהבן החילוני [...] צריך להוכיח לכולם שגם אם זרקו אותו מהבית ספר וזה, אז הוא יותר טוב מכולם, והוא יהיה עשיר יותר מכולם, כי החיצוניות, ומה שהבן אדם מראה מאוד חשוב במגזר החילוני [...] ולכן הרבה זוגות [נשואים] שאני מכיר מוציאים יותר ממה שהם מרוויחים. אנשים כל הזמן במינוסים עצומים [...] אבא שלי גידל עשרה ילדים ב-5000-6000 שקל, וברוך ה' לאכול ודאי אף פעם לא היה חסר [...] לא הלכנו לא עם 'גוצי' ולא 'בלציה גוונה' [דולצ'ה וגוואנה], ואבא שלי עוד היה יכול להרשות לעצמו שכל ילד מתחתן, לתת עוד כמה עשרות אלפי שקלים. אז הספות שלנו היו קצת רעועות, אבל לא זה מה שחשוב [...] לעומת זאת [בדרך החילונית], כשבן אדם מגיע לעולם, והוא צריך לכבוש כמה שיותר ולהיות מפורסם יותר מכל אדם אחר, ואין לו גם הרבה קווים אדומים, כי כתוב שאברהם אמר: 'אם אין יראת אלוקים במקום הזה והרגוני' [...] כבר ימצאו את הסיבה למה זה מותר: 'אבל רגע, גם הוא גנב, אז מותר'. אתה כבר מוצא את התירוץ. אין לך כבר את הפחד של 'אסור לגנוב' [...] ולכן היום עבריינים כבדים זה מודל לחיקוי [...] הסנדק או אל קפונה, שהוא דמות מיתולוגית [...] או אתה כותב על שניים שהלכו מכות, אז זה שירה בשני וניצח הוא הגיבור שלך.

על פי יואל, לפנינו שתי מערכות חשיבה והתנהגות שונות ובמובנים רבים אף מנוגדות. בעוד שהחרדי מתואר כתמים וכמי שפיו ולבו שווים, החילוני חי כבשדה קרב שיש בו יעדים לכיבוש, מכשולים ואויבים שצריך להתגבר עליהם. מאחר שעל פי התפיסה החרדית, מושאי התחרות החילונית הם יעדים חומריים מוגבלים, כל מתחרה מהווה איום שיש לסלקו. אין זו המציאות בחברה החרדית, שבה לפחות חלק ניכר מן היעדים הם רוחניים ולכן גם בלתי מוגבלים. כפי שעולה מדבריו, ביטויי התחרות בחברה החילונית

מתחילים בגיל צעיר מאוד. ואמנם כידוע, בתרבות המערבית התחרות היא ערך הזוכה לעידוד מגיל צעיר מאוד. לא כך בחברה החרדית, שבה התחרות בין הפרטים, גם אם היא קיימת, בייחוד סביב לימוד התורה, אינה מוסדרת ומנוהלת בקפידה כמקובל במערכת החינוך החילונית. היא עוברת עידון רב ונחשבת גם כביטוי יצרי שלילי ופסול במקרים רבים (חקק, 2005). תרבות הצריכה המערבית גם היא עולה מדבריו, כמו גם ההבדלים החדים בין ערכיה לבין אלו הנפוצים יותר בחברה החרדית והמדגישים צניעות והסתפקות במועט. את דבריו על הצורך החילוני בכיבוש ופרסום אפשר להבין כמתייחסים לערך הימיוש העצמי, שהוא מרכזי לתרבות המערבית ובמרכזו האינדיבידואל. לפי יואל, כאשר הפרט עסוק כל כך בהשגת יעדיו האישיים, וכאשר הוא חלק מחברה שאינה יראת אל, המגבלות על 'מותרי' ו'אסורי' מתרופפות בהדרגה ובהתאם לצורך. בנסיבות אלה, הוא מפרש את העיסוק הרב בדמויות של רבי נוכלים וגנגסטרים, כמו אל קפונה, כנובע אך ורק מהיותם מממשים את האידאל החילוני: הישגים וכיבושים. בניגוד לכך, נרמז מדבריו, הגיבור החרדי לא יהיה זה שניצח במערכה והרג את רעהו, אלא דווקא זה שהצליח להתגבר על דחפיו ויצריו.

שני המודלים התרבותיים השונים כל כך מציעים גם מערכות תגמול שונות ומובחנות. כך מתאר זאת חצקל טאוב:

עם כל זה שאני רוצה לעשות חיים, אבל לא כדאי יותר מדי, זאת אומרת, אולי אני אפול ממש למטה, ואז בכלל לא יהיה לי טוב, כי אני יודע שזה טוב רגעי בחוץ, זה נחמד, זה בחורה פה ובחורה שם, זה בילויים, אבל זה רגעי. זאת אומרת אני צריך כל יום לעשות את זה מחדש בשביל שיהיה לי כסף. פה בישיבה אני לומד שעה ביום, אני מרגיש יום שלם, חבל על הזמן [...] בתור אברך, אני עובד. מה שמחזיק אותי זה שיעור פעם בשבוע וכל יום חברותא חצי שעה.

המודל התרבותי החילוני נתפס כמעניק לגיטימציה לסיפוק כל הדחפים והיצרים הגשמיים, ובראשם הדחף המיני לכיבוש נשים רבות. אולם לפי חצקל, דחף זה אינו יודע שובע, וכל יום צריך לספקו מחדש. 'איבר קטן יש באדם, משביעו רעב מרעיבו שבע', אמרו חז"ל, והחרדים מרבים לצטטו. ייתכן שחצקל מצטט מדברי רבנים ששמע, וייתכן שהוא מדבר מניסיון אישי. כך או כך, מדבריו עולה הטענה כי בניגוד לדחפים הגשמיים שאינם יודעים שובע, החוויה הרוחנית מעניקה סיפוק שלם ומלא יותר מהם. הפעילות המשותפת של חרדים ולא חרדים בתוך התנועה מעוררת לא

פעם גם מתחים ממשיים. במקרים כאלה חזר על עצמו הכינוי 'בעלי גולס' (בעלי עגלות, עגלונים, אנשי העולם הגשמי והארצי) ביחס לפעילים חילוניים. ימים ספורים לפני הבחירות אני מלווה את שלמה בדרכו לסניף הבנק הקרוב למצודת זאב, שם בכוונתו להפקיד המחאה בסך 5,000 ש"ח שקיבל בעבור פעילותו. שלמה מספר על הדיון המפרך על אודות תקציב מטה הבחירות החרדי שהשתתף בו יום קודם לכן:

מנהל מטה הבחירות [הכללי], האלוף [במיל'] מאיר דגן, מנהל הכול כמו במבצע צבאי. הוא רצה מידע מדויק בדיוק כמה אוטובוסים נוסעים ביום הבחירות, ולאן, ואי-אפשר לתת כאלה נתונים. הוא רצה גם מספר מדויק של קילומטרים שכל אוטובוס ייסע. זה ראש של איש צבא, גנרל, ראש קשה, אבל אי-אפשר לתת לו את הנתונים האלה, כי אין אותם. צריך קצת גמישות. צריך להגיד: או קיי, קחו מאתיים אוטובוסים ליום הבחירות. אנחנו כבר ננייד אותם לאן שאנחנו צריכים. צריך לקחת בחשבון שמבזבזים קצת כסף ביום הזה. אבל הוא עקשן. אתה היית צריך לראות איזה סרטוטים הוא עשה, כמו במחנה צבאי. אפילו איפה נמצאת פינת הקפה הוא קבע מראש, ואיך עומד המחס. אבל זה מאחורינו. יש אישור לכסף, והכול בסדר. אבל זה נובע מהחשש מלהיכנס לגירעונות, אני מציין. שלמה: 'אין דרך למנוע את זה. זה ראש קשה'.

כאן נראה כי הקושי המרכזי נובע מן המפגש-התנגשות בין חשיבה רציונלית, המנסה להיערך לעתיד לבוא, וכללי ניהול ביורוקרטי ונוקשה, המאפיינים גם את הצבא, לבין היחס החרדי לאלה, יחס המאופיין בהסתייגות מניסיונות לתכנן את העתיד ובפקפק ביכולתו של האדם להעריך הערכה אמיתית את העתיד לבוא, כמו גם בהיעדר מיומנויות ניהול מודרניות. המפגש עם החילוניות עורר לא פעם קשיים ניכרים, והמפגש עם נשים חילוניות עורר קושי מיוחד.

נשים במרחב

שוב אני מצטרף אל דוד לנסיעה. הפעם אנחנו מגיעים יחד עם פעיל נוסף, שלום גרינבלט, אל מטה הבחירות של התנועה במרכז ירושלים, שוב לצורך כתיבת דוח ביקורת. בעוד דוד שקוע בכתיבת הדוח נכנסת לחדר בחורה

צעירה וחטובה לבושה בז'קט עור ובמכנסי בד צמודים. שיערה השחור פזור, והיא נושאת עליה תיק גב.

יהיי, שלום, אומרת הצעירה, מתקרבת לעברו ומושיטה לו את ידה.
יהיי סיגל, אומר שלום בעודו אוחז בכף ידה.
'בואינה [...] איזה עצבים, אומרת סיגל. 'חמשת אלפים שקלים, אבל הם מורידים עשרים וחמישה אחוז, ואי-אפשר לשנות את זה!
'באסה, מאשר שלום.
'אז מה זה אומר, תוהה סיגל. 'שנקבל משהו כמו שלוש שמונה מאות? 'כן... ורכב'.
'אוף...! היא מפטירה. 'הגעתי לכאן, ויש לי בחינה עוד שלושה ימים, ולא התחלתי אפילו ללמוד. אתה לא יודע באיזה לחץ אני... תגיד, מה העניינים?
'בסדר... עובדים...!
'טוב, אני חייבת להתחיל לזוז, אז נתראה...!

סיגל נעלמת, ושלוש, מעט נבוך, מעט מתגאה, מספר לי שהכיר את סיגל בבחירות ב-96, שהם עבדו יחד, ושמצאם הם ידידים טובים. בבחירות הנוכחיות היא ראש מטה הנוער בירושלים.
המפגש עם סיגל היה אחד מסדרה ארוכה של מפגשים שנכחתי בהם בין פעילי ליכוד חרדים לבין נשים בתפקידים שונים. במצודת זאב, כמו גם במשרדי הליכוד בירושלים, נכחו במהלך תקופת הבחירות נשים בגילים ובתפקידים שונים, לעתים בחדרים סמוכים ממש. לפעילי הליכוד אין כל דרך להימנע מהשהייה במחיצתן, ועובדה זו מהווה קושי ממשי בעבור חלקם. בראיונות שערכתי תיארו חלק מן המרואיינים את המפגש עם נשים מחוץ למרחב החרדי כאיום הגדול ביותר על אורח החיים החרדי.⁵² היו אלה לרוב מרואיינים שאורח החיים שלהם היה שמרני ואדוק יותר. לכך מתייחס גם שמואל:

52 הצורך להימנע מקרבה ואף ממבט מודגש בהרחבה בספרות המוסר החרדית ובספרות ההדרכה לבני תורה. כך למשל כותב וגשל (תשמ"ב: ל"ו) בכותרת 'ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם': 'מעשה ברי' מתיא בן חרש שהיה יושב בבית המדרש והיה זיו פניו דומה לחמה, וקלסתר פניו דומה למלאכי השרת (מפניו שמימיו לא נשא עיניו לאשה בעולם, מכאן אמרו: מי שאינו מסתכל בנשים אין יצר הרע שולט בו (ילקוט):

חברים שלי שעזרו לכל מיני מועמדים להיות חברי כנסת [...] היו שעבדו בשכר ודאגו למתפקדים חרדים מהליכוד שיתמכו באיזה מועמד מסוים שיהיה בעשירייה [...] ואחרי זה הם התברגו בלשכה של אותו חבר כנסת או שר [...] ואז כל ההוויי שלהם היה בליכוד [...] הכירו את כולם וקשורים לכולם [...] וזה ממש השפיע על אורח החיים הדתי שלהם [...] ראיתי מחזה [...] התביישתי בהם כחרדי [...] אמנם הם נתנו ללימור לבנת את הקולות בפריימריס [...] וכתוצאה מכך הם הרשו לעצמם [...] הרבה דברים שאני הייתי ממש [...] לחיצות ידיים וכל מיני חיבוקים וזה [לאישה] [...] גם הבנתי שהיא עצמה [לימור לבנת] והנשים המקורבות אליה מסתכלות על זה בצורה מאוד מוזרה, שאחד עם זקן מתרועע עם... כי יש גבול... זה היה סתם לא נעים... יש את הדברים שההלכה לא מרשה: לחיצות ידיים לאישה... תמרור אדום... אז אני לא לוחץ ומסביר... אפשר להיות נחמד גם בלי לחיצה... אנשים לא טיפשים ורואים מי בא בשביל לעזור ולהועיל למפלגה, לעם, למדינה, אפילו שאני חרדי והוא חילוני... ואם רוצים אפשר להבין אחד את השני, גם בלי שאני אלחץ יד ואתן נשיקה.

הפיכת המעורבות בליכוד לקבועה ולקשורה בשכר ובתפקיד פורמלי חושפת את הפעילים להשפעות שליליות, והיא באה לידי ביטוי בשינוי אורח חייהם החרדי. בתנאים שכאלה מוחלף הוויי החיים הישיבתי בזה של הזירה הפוליטית שבו, כך נראה, מקובלות מחוות גופניות פומביות, כמו לחיצת יד, חיבוק או אף נשיקה, כולל בין גברים לנשים. שמואל סומך על תבונתם של האנשים ועל יכולתם להבחין כי אף שאינו נוהג על פי קוד גופני זה, הוא יכול להיות 'נחמד' ומועיל למפלגה, לעם ואפילו למדינה. ויותר מכך, ברור לו כי ההופעה החרדית מעוררת ציפיות להתנהגות תואמת, כלומר הימנעות מאותן מחוות גופניות, וכי כל התנהגות אחרת נתפסת כצורמת ומעוררת ביקורת והשתאות.

היו גם לא מעט פעילים שהתייחסו בשוויון נפש אל חציית היקו האדום' ששמואל מתאר. כך למשל תיאר זאת מני רוטמן:

האמת היא שבהתחלה יותר הקפדתי על לא ללחוץ ידיים לנשים, אבל אחר כך כשראיתי שאני גם... ביום-יום, אתה מבין [...] זה לא משהו שאני שומר נגיעה... עם בחורות. אז מה, אני אתחיל עכשיו להיות צבוע?... אז אני גם לוחץ ידיים [...] זה לא משהו שהתקלקלתי.

השינוי שמתאר מני מורכב מכמה שלבים. בשלב מסוים הפסיק 'לשמור נגיעה', כלומר הפסיק להמנע ממגע פיזי עם בנות המין השני. אך הוא מתאר מהלך שבמסגרתו הפסיק גם לנסות ולהסתיר עובדה זו. אחד ממאפיינייה של החברה החרדית הוא המתח המובנה בין האידאליים הדתיים הרוחניים לבין המציאות הגשמית בפועל. המנהיגים הדתיים מודעים לעובדה כי לא כל בני החברה מסוגלים לממש את האידאליים הנשגבים, אך משמרים אותם למרות זאת ומתוך מחשבה שוויתור עליהם יביא לקריסה וליהתבהמות כוללת. הפרטים שאינם מצליחים לממש את האידאליים הדתיים אמורים להרגיש מבוכה, להצניע את 'חריגותם' ככל האפשר, גם במחיר של התנהגות 'צבועה' ולא כנה. במקרה הזה נראה כי מני אינו מוכן לנהוג על פי אותן אמות מידה.

בין שהליכוד מהווה אבן שואבת לצעירים חרדים המחפשים נתיבים אל מחוץ לעולם הישיבות, ומראש לא עמדו בכל הדרישות שהעולם החרדי הציב לפניהם, ובין שהיציאה אל הליכוד שינתה את התנהגותם, נראה כי בקרב חלק מן הפעילים החרדים בליכוד רווחים דפוסי התנהגות שאפשר לזהותם עם השוליים החברתיים של החברה החרדית. מרואיינים אחרים הדגישו כי במובן זה הפעילות בליכוד דומה לכל מקום עבודה אחר מחוץ למרחב החרדי, כשגברים חרדים פוגשים אנשים ונשים שאינם דתיים. אולם ההשוואה למקומות עבודה לא חרדיים נכונה רק באופן חלקי. בעוד שבמקומות עבודה לא חרדיים ניתן למצוא עובדות חרדיות, אלו נעדרות לחלוטין מתנועת הליכוד. עובדה זו בולטת גם בהשוואה למפלגות החרדיות, דוגמת אגודת ישראל ודגל התורה, שאליהן מסונפים ארגוני נשים (דוגמת נשות אגודת ישראל) שפעילותן ענפה במיוחד בתקופות בחירות. אם השתתפותם של הגברים החרדים בפעילות הליכוד שנויה במחלוקת, השתתפותן של נשים חרדיות בה נראית בלתי אפשרית.

4 בין קידוש ה' ב'פרלמנט' ובין קידוש הפרלמנט והמדינה

בחלק זה של העבודה אתאר את תפיסותיהם של הפעילים החרדים בליכוד ביחס למאפייניה ולכלליה של הזירה הפוליטית ואת הסבריהם לפעילותם בתוכה. אתחיל בתיאור יחסו של הממסד החרדי. אחר כך אעבור אל הפעילים החרדים בליכוד ואבחן את התחומים שדעותיהם ופעולותיהם עולות בקנה אחד עם העמדות החרדיות הממסדיות ואת התחומים שהם חורגים מעמדות אלו. הזרמים החרדיים לגוניהם מאוחדים בתפיסת החיים במדינת ישראל החילונית כגלות רוחנית, אם בגלל קיומה (לדעת האנטי ציונים) ואם למרות קיומה (לדעת הא־ציונים). מתפיסה זו נגזרת גם חוויית ריחוק וזרות מן החברה החיצונית ומן השלטון החילוני ומוסדותיו. רביצקי (1993) מוסיף עוד בהקשר זה כי 'החיים בצדה של מדינת ישראל ושיתוף הפעולה עם מוסדותיה, מבוססים במוצהר על השלמה בדיעבד עם מציאות פוליטית נתונה. הם אמורים, אם כן, להיות נקיים מכל התחייבות או הזדהות רעיונית'. נתן גרוסמן הוא עורכו של 'יתד נאמן', ביטאונה של דגל התורה הליטאית. במאמר שפרסם זמן קצר לפני הבחירות בשנת תשס"ג⁵³ הוא דן ברקע ההיסטורי להקמתה של אגודת ישראל כמגן מפני רוחות העידן המודרני, הציונות והחילוניות:

כדי להגן על המוני היהודים המאמינים ושומרי התורה [...] היה צורך ליצור מימסד ארגוני המתבדל מכל הרוחות שנשבו בחוצות [...] זה היה המסר הבסיסי: אין חלקנו עמהם! ברוך ה' שבראנו לכבודו והבדילנו מן התועים! מאז ועד עתה, מעוררים מרנן גדולי ישראל זצוק"ל ויבדל"א, על חובת ההתרחקות מכל קשר עם פורקי עול תועי דרך ומסלפי היהדות. זה היה הויכוח המהותי בין אגודת ישראל ההיסטורית לבין 'המזרחי' לפני כמאה שנה. הגישה הדתית לאומית דגלה ביצירת 'גשר' בין מייצגי הכפירה למאמינים. החרדים לדבר ד' לא הסכימו לפסוע על 'הגשר' ואף הזהירו מפני סכנתו לשעה ולדורות [...] מרנ"ן זצוק"ל ויבדל"א, הזהירונו שוב ושוב, כי החילוניות והכפרניות הן מחלות מדבקות, שיש להתחסן

53 גרוסמן, נ' (24.1.03), 'לחיזוק נושאי דגל "והבדילנו מן התועים"', 'יתד נאמן', מוסף יתד השבוע, עמ' 13, 15.

מפניהן ולהתרחק מהן, כשם שהיה עושה כל אדם בר דעת בשומעו, שהיושב לצדו עומד לפלוט עליו את אויר נשימתו הגדוש בחיידקי מחלה קטלנית וחשוכת מרפא ר"ל.

חשיבותה של ההתבדלות כה גדולה עד כי היא הופכת לערך בפני עצמה. גורסמן מודע לכך כי התבדלות זו מרחיקה חלק מן המצטרפים הפוטנציאליים ומעוררת איבה והסתייגות במחנה הנגדי. בנוגע לסוגיה זו מצטט גורסמן בהמשך את החזון איש, שאמר כי הריחוק מפורקי העול והשנאה ששונאים אותנו עוקרי התורה – זהו "הנכס" הגדול ביותר של התארגנות החרדים מאז אגודת ישראל ההיסטורית! דבריו אלה מאמתים במידה רבה את הטענות הביקורתיות המושמעות מתוך החברה החרדית עצמה כלפי הפוליטיקאים החרדים (ראו שוב עמ' 31).

גורסמן מתאר בהמשך המאמר את התגברות השנאה אל הציבור החרדי שביטוייה הוא הצלחתה של מפלגת 'שינוי'. בהקשר זה הוא מצר על

אווירה של קרירות החודרת למחנה [היראים] עד כי יהודים חרדים מעיזים כיום לשתף פעולה ולתת ידם למפלגת 'חרות', המייצגת רעיונות לאומיים וקבעה במצעה, כי תפעל למען 'גיוס בהסכמה של בני הישיבות'. עלינו לדעת כי התקרבות למחנה החילוני לא תמעיט במאומה את שנאת החילונים [...] אכן, כך ראינו במהלך כל הדורות [...] לגבי יחסי כלל ישראל ואומות העולם, שכל אשר ינסו יהודים להתקרב לתרבות הגויים ויערערו את חומת ההבדלה [...] אזי הקב"ה יחדש יותר ויותר שנהא בלב האומות, כדי לשמור על ההבדלה החיונית לעם ישראל [...] עתה אנו לומדים כי יסוד זה נוגע גם לניסיונות ההתקרבות אל פורקי עול ודומיהם [...] וככל שנמעט את ההתבדלות כך יעוררנו משמים באמצעות התגברות נוספת של שנאה והצלחה בלתי טבעית של המסיתים והמדחים.

כמו יחסי עם ישראל והגויים, גם יחסי חרדים עם פורקי עול (החילונים) הם קבועים ובלתי ניתנים לשינוי. ההתבדלות היא אפוא דרך הקיום היחידה של האדם החרדי. כל דרך אחרת, כמו זו שנוקטים החרדים בליכוד, תחשוף את האדם לימחלות' שבסביבה ותגרור את החרפת השנאה למחנה החרדי. אך כאמור ההתבדלות שבחרו בה הזרמים החרדיים המרכזיים אינה מוחלטת, אלא חלקית במובן שהיא העניקה לגיטימציה להשתתפות במוסדות השלטוניים. ישראל פרידמן, עורך מוסף 'שבת קודש' **ביתד נאמן** ומן הדמויות

המובילות בעיתון, תיאר במוסף 'שבת קדש' שהופיע ימים ספורים לפני הבחירות (תשס"ג) והוקדש כולו לעיסוק בהן, את המטרה שלשמה, למרות כל ההסתייגויות, שולחים גדולי התורה החרדים את נציגיהם לבית הנבחרים הישראלי, והוא מבחין אותה ממטרות אחרות (גליון שבת קדש, עש"ק פרשת יתרו, תשס"ג: 8):

החלטתם של גדולי התורה לשגר נציגים לפרלמנט [...] היא כדי להשמיע בגרון ניחר 'השקפת תורה' צרופה [...] מכח הערבות של כל ישראל ערבים זה לזה [...] נכון, בדרך אפשר לגרוף הישגים חשובים למען עולם התורה [...] אבל הישג חומרי, לא זו המטרה. זו רק תוצאה [...] היהדות ועולם התורה, חייבים להדגיש, לא תלויים בהחלטותיו של הפרלמנט. הם שרדו בתנאים קשים בהרבה.

הנציגים החרדים מייצגים את דבר ה' ב'פרלמנט' שכפר בחוקיו. במובן זה הם עושים קידוש השם ומגנים על כבודו של הקב"ה נוכח 'המורדים במלכות שמים'. במקביל יש להם תפקיד נוסף ביחס לאחיהם התועים, כחלק מתפיסת 'כל ישראל ערבים זה לזה'. הישגים חומריים הם רק תוצאת לוואי, שולית לגמרי בחשיבותה. לאחר שהובחנה מטרת הימצאותם של נציגי המפלגות החרדיות ב'פרלמנט', עובר פרידמן ליצור הבחנות נוספות בין תפיסת העולם העומדת בבסיס פעולתם לבין זו של נציגי יתר המפלגות (שם: 11):

כאשר היהדות הנאמנה מצביעה על דבר כמו שהצביעו נציגי השמאל, אין זה בגלל שמאלניותה. כאשר שלוחי דרבנן נותנים קולם יחד עם נציגי הימין, אין זה בגלל ימניותם. לא הולכים ביחד. נקודה. אין שיתוף פעולה [...] גם אם ההחלטה הסופית זהה, היא ניתנת ממניעים אחרים לגמרי [...] ההבדל הוא ב'תלכו'. שם זו הליכה על פי משאלות לב, הגיונם האנושי [...] ומהלכים פוליטיים, לאומנות ימנית, או 'יפייפות נפש' שמאלנית. כאן זו הליכה על פי דעת תורה [...] במבט שמאלה, קצת קשה לטעות. בצד ההוא של המפה הפוליטית ממוקמים כל עוכרי הדת למינהו [...] אבל בימין [...] יכול לרבוץ ערפל מטשטש. כי הכיפה, לעיתים אפילו שחורה, מושלת בכיפה [...] אם מגרון חרדי בוקע צליל של ימניות פוליטית ושל 'כוחי ועוצם ידי', אות הוא וסימן שהמטען הישיבתי שלו הוא רק קוסמטיקה, מעטפת.⁵⁴

54 באותו עניין כותב ישראל שפיגל, עש"ק פרשת משפטים, תשס"ד, **יתד נאמן**, מוסף שבת קדש, עמ' 7: 'נפקא מינא גדול הוא מנין אתה בא אל קביעת ההתנהלות של עם

מאופן תיאורו של פרידמן עולה כי מדובר כאן בשתי תפיסות עולם שאינן מתיישבות זו עם זו. אמנם כלפי חוץ עשוי להתקיים שיתוף פעולה בנושאים ובהחלטות מסוימים, אולם כל בחינה מעמיקה יותר של הרעיונות, של התפיסות ושל האמונות המנחים את שני הצדדים תגלה כי ההבדלים עמוקים, וכי שיתוף הפעולה הוא חיצוני, שטחי ונקודתי בלבד. בעוד שנציגי המפלגות החילוניות פועלים בהתאם לשיקול דעתם האנושי, לדחפיהם, לתאוותיהם ולאינטרסים הפוליטיים שלהם או בהתאם לאידאולוגיות מעשי ידי אדם, כמו הלאומנות (הימנית) וההומניזם (השמאלני), נציגי המפלגות החרדיות פועלים על פי דעת התורה, המשקפת באופן הנקי ביותר את רצונו של הקב"ה על פני הארץ. גישה אחת מציבה את האדם במרכז, ואילו השנייה – את האל. אמנם הצבעה משותפת עם השמאל לעולם לא תתפרש כעדות לדרך משותפת עמו, אולם, מתריע הכותב, יש להיזהר מפני הסברה השגויה והנפוצה יותר, שביחס לימין הפוליטי קיימות הזדהות וקרבה דווקא. אלה כאלה פסולים, מבהיר פרידמן, וחרדי התומך באחד מהם מעיד על עצמו כי אינו שייך באמת למחנה.

פרידמן וכותבים שמרניים נוספים חושפים כאן מתח מהותי ועמוק בין שתי תפיסות העולם. בעניין מתח זה כותב מנוסי (2003):

מנקודת מבטו של איש הלאום, העם והתרבות אליהם הוא משתייך ראויים לשימור פשוט מפני שהם חלק מזהותו העצמית. אני שומר על תרבותי, שפתי ומורשתי, הוא טוען, מכיוון שהן שלי. כלומר, נקודת

ישראל, מן המקור העליון, דהיינו מציווי הבורא ורצונו, או ח"ו מן הרצון העצמי והפרטי שלך, או רצון כל המון היחידים המהווים את הכלל. הקב"ה הוציא אותנו ממצרים להיות עם ונתן לנו את ארץ ישראל בעבור נשמור חוקותיו ותורותיו, את חוקותיו ותורותיו שלו, בעבור זה עשה לנו את הכל [...] לכן בטרם יתעוררו להם "ראציונליסטים" לקום ולעשות איזה שהוא מעשה, לכונן מערכות מדעת עצמם, כפי ששכלם יכתוב להם, לו גם זה יהיה השכל הישר ביותר – "בבוקר ניתנה התורה ובערב ניתנו המשפטים", כדברי המדרש. אין הפסקה כלשהי ביניהם. "מגיד דבריו ליעקב, חוקיו ומשפטיו לישראל" (תהילים קמו, ט). יחודי הוא הדבר לעם ישראל, שהרי "לא עשה כן לכל גוי ומשפטים בל ידעום". תוכנית כזו של עם, שהכל בו נעשה בדברו ית', אין דוגמתה ומשלה בשום אומה ולשון.

ישראל פרידמן, בכותרת ' "כלל" ו"פרט" ו"כלל" ', מוסיף בעניין זה (מוסף שבת קדש, **יתד נאמן**, 29.10.99, עמ' 2): 'רעיונות יצירי כפי אנוש – מדינה, דמוקרטיה, ארץ ישראל השלמה, עלולים להפוך לערך עליון. בשמם נעשים כל השעבודים. השעבוד, מתברר, אפשרי לא רק ביחס לדחפים ולתאוות, אלא גם ביחס לאידאולוגיות ולרעיונות מעשי ידי אדם.

המוצא שלו היא עצמיותו, שאת קיומה הוא מבקש להבטיח. ומה שהוא מעוניין להשיג בשמה היא עצמאות לאומית, כלומר, כוח שיאפשר לעם להיות ריבון לעצמו. לכן מגיע רעיון הלאומיות המודרנית לגיבושו המלא בצורת מכונת הענק הבירוקרטית הנקראת מדינת-הלאום הדמוקרטית: בית לאומי המנוהל בידי הלאום עצמו ושמטרתו המשך קיומו של הלאום.

התפיסה העצמית של העם היהודי שונה ביסודה, אפילו הופכית. נקודת המוצא של היהודי איננה עצמיותו, והוא איננו מבקש לשמר את עמו ומורשתו בגלל שהם חלק מזהותו. מרכז הכובד של עולמו, סביבו הכל חג ואותו הכל משרת, הוא התורה שניתנה לו בידי האל. העם אינו מקודש כתכלית בפני עצמה, אלא כאמצעי לקיום התורה ולהנכחתה במציאות. מטרתו של גוף מדיני יהודי, אם ישנו, אף היא לשרת את אותה מטרה. הוא לא נועד להעניק ריבונות, לא להפגין כוח, וגם לא לשרת את הישרדותו הגולמית של העם. הארמון או המצודה, סמלם של הריבונות האנושית, אף כי הם פעילים בו, אינם עומדים במרכזו. את המרכז תופס בית המקדש, משכנו של הריבון העל-אנושי; ואם הימים ימי גלות הם אזי בית המדרש, משכן תורתו של הריבון, הוא המרכז. כך או כך, העם עצמו לעולם אינו מושא הפעילות המדינית. בזמן שהלאום המודרני עובד את עצמו, מהעם היהודי נדרש לשעבד את עצמו לטובת עבודת השם.

מן הדברים השונים שהובאו עד כה עולות הבחנות עמוקות בין המניעים, ההנחות והתפיסות, שעל פיהם אמורים לפעול הנציגים החרדים בישראל לבין אלה של הנציגים הלא חרדים. אולם נראה כי במשך שנות קיומה של מדינת ישראל התעמעמו ונשחקו הבחנות אלה. אמנם חברי הכנסת מן המפלגות החרדיות האשכנזיות נמנעים בעקיבות מתפקידי שרים, אך גם בתפקידי סגני שרים שמילאו לרוב הם הפכו למזוהים עם מדיניות משרדיהם ועם מדיניות הממשלה ולאחראים להן. בשנים שעיקר מאמצה הצבאי של ישראל התמקד במדינות השכנות ובמלחמות של צבא מול צבא, הימנעותו של הציבור החרדי מן השירות הצבאי החריפה את ההתבדלות מן המדינה. אולם מרגע שהמאבק בצבאות האויב הוחלף במאבק בטרור בבית, ואוטובוסים שנוסעים בהם חרדים וחילונים כאחד החלו להתפוצץ במסגרת המאבק בין יהודים וערבים, שוב התערערה יכולת ההתבדלות. הצורך של גורמים ממסדיים ושמרניים בחברה החרדית בהבהרת ההבחנות הללו התעצם במיוחד בשנים שהונהגו בחירות ישירות לראשות

הממשלה (1996-2001). שיטת בחירה זו חייבה שיתוף פעולה עם 'עוברי עברה' והרחיבה את נקודות המגע בין הנוער החרדי לבין הפוליטיקה הכלל-ישראלית.⁵⁵ הרחבת שיתוף הפעולה סללה לצעירים רבים את הדרך לחברות מלאה באחדות מן המפלגות הלא חרדיות. התפתחות זו איימה על הממסד ועל המפלגות החרדיות, שחששו מנטישת קהל בוחריהן. היא חייבה אפוא תגובה נחרצת שקיבלה ביטוי נרחב בעיתונות המפלגתית החרדית.

הלנו, אם לצרינו?

בהמשך למוסף 'שבת קדש' של **יתד נאמן** אשר הוקדש לבחירות הקרבות, פונה ישראל פרידמן ישירות אל הפעילים החרדים במפלגות החילוניות (גליון שבת קדש, עש"ק פרשת יתרו, תשס"ג: 8):

בשוליים בוערת אש זרה שמלכת בקצה המחנה [...] הם מעלים על המדוכה שיקולי 'אחריות', כביכול: גורלה הפוליטי, המדיני והבטחוני של הארץ עומד על כפות המאזניים [...] הללו כורתים את הענף שעליו יושבים כולנו [...] השאלה שרובצת לפתחה של היהדות הנאמנה [...] היא שאלה של זהות המצביע: האם 'יהודה' הוא, הבודד, שמזדקר במלוא מיוחדותו – או שמא ערק למחנה 'כורעי הברך', אף אם בצלמו של אדם שומר מצוות [...] הבחירה היא הלנו, אם לצרינו [...] גם אם באורחות חייך אתה נבדל מהם – אתה עלול להידרדר באותה עגלה דורסנית.

כאן כבר יוצא פרידמן ישירות נגד השיקולים והטיעונים שמעלים אותם פעילים, כמו אחריות לגורלה הפוליטי, המדיני והביטחוני של הארץ, ואלה נדחים על הסף, שהרי גורל הארץ והעם יוכרעו רק במישור הרוחני ולא במישור הגשמי-פוליטי. חרדים המשתמשים בנימוקים אלה להסברת פעילותם במפלגות חילוניות מתוארים כאן כמי שהשקפת עולמם מעוותת. תפיסת עולם שכזו מציבה את האדם האוטונומי במרכז התמונה וכאדם המסוגל להשפיע בעצמו על עיצוב המציאות, כולל המציאות המדינית והפוליטית. מעבר לדיון בסתירות הרעיוניות והאידיאולוגיות בין העמדה החרדית לבין פעילות במפלגה חילונית, מרבים העיתונים החרדיים, ובמיוחד המפלגתיים שבהם, לדון גם בסכנותיה של השתתפות זו הן בעבור הפרטים

55 בעניין זה ראו אצל הורוביץ (2002: 53).

הן בעבור החברה החרדית כולה. על סכנות אלה אפשר ללמוד מטורו של מי שלום, מן הפובליציסטים המרכזיים **בהמודיע**. במאמר שכתב במרס 2003⁵⁶ הוא מזכיר:

כך הם לכדו את הנוער שלנו – האצ"ל, והלח"י של 'חרות' [...] עם פשקאוילים מיוחדים ל'יראי ה', ו'מאכערים' מסיתים ומדיחים בקרב הבוגרים החרדים [...] בלהט המלחמה נגד הערבים ובעד מדינת ישראל [...] גם לי – כמו למשפחות חרדיות רבות – יש קרובי משפחה רבים שנפלו קרבן ליציאה הקטנטנה מחוץ לגבולות היהדות החרדית [...] שירדו לתהום בדרך החתחתים של התחברות למחתרות [...] הם לא שעו לאזהרות שכל הכוונות הטובות, וכל המטרות הנעלות, אינן שוות את ההתחברות לחילונים, שסופה נטישת הדת והכפירה באלוקי ישראל [...] מי שמשתתף בפריימריס במפלגות חילוניות, ועל אחת כמה וכמה כשהוא בוחר בהן – גם אם דעתו 'יראת שמים' מדינית וביטחוניית [...] סופו שייפול, הוא או צאצאיו בבור שהוא כרה לעצמו במו ידיו. הובאו בפנינו תמונות של צעירים מסולסלי פיאות משתתפים ב'חיננה' של מפלגה חילונית (ערבוביה וטיפלות, רחמנא ליצלן) ולא ידענו נפשנו מרוב צער. איך הם מפקירים נשמתם ליצר הרע?! [...] שימרו, בחורים ואברכים, על עצמכם [...] אל תהרסו את מחיצות הקדושה שטיפחנו [...] למען הדורות הבאים.

שלום מזהיר כי צעיר המתחיל את דרכו בהבעת תמיכה ברעיונות לאומניים במסגרת מפלגה חילונית, סופו שיתחלן בעצמו, יהפוך כופר באלוקי ישראל ואויב של היהדות החרדית. פריצותה של הזירה הפוליטית מגיעה לשיאה באותה 'חיננה', מסיבה שאינה נערכת על פי רוח היהדות וכוללת עירוב נשים וגברים ועיסוק בדברים טפלים, שכולם יחד מעודדים את השתוללות היצרים. 'המודיע', ביטאונה של אגודת ישראל, פונה במיוחד לציבור החסידי, ובכתבה זו – אל אותם צעירים חסידיים מסולסלי פאות שנצפו משתתפים באותה מסיבה.

כפי שהראיתי (עמ' 68), בסוגיית ההתבדלות, יחסם של החוגים הליטאיים והחסידיים שונה. כאן מתבלטים גם ההבדלים ברטוריקה שנוקטים הצדדים. בעוד שביהמודיע' מדגישים את 'חיננה' החילונית שמשותפים בה גברים ונשים, **ביתד נאמן** נוטים להדגיש את הרכיב

56 בסמוך לבחירות הפנימיות בסניפי הליכוד לקראת הבחירות לרשויות הערים.

האידאולוגי-רעיוני שבהתבדלות. על כן מובהר השוני בין התפיסות, המניעים, ההנחות והאמונות שבבסיס פעולתם של הנבחרים והמצביעים החרדים, לבין אלה של הנבחרים והמצביעים הלא חרדים, גם כאשר כלפי חוץ הם פועלים באופן דומה ולמען מטרה משותפת. הדגש ברכיב האידאולוגי-רעיוני עולה בקנה אחד עם אופייה האינטלקטואלי יותר של הליטאות ועם מרכזיותה של הלמדנות.

ראוי לציין כי תגובת הממסד החרדי להשתתפות במפלגות החילוניות אינה מסתכמת במאמרים ביקורתיים בעיתונות החרדית. בעיתונות החרדית ובמודעות קיר פורסמו סמוך לבחירות בשנת 2001 שמות הפעילים החרדים במפלגות החילוניות; אמצעי זה נועד לבודדס ולהפעיל עליהם לחץ ציבורי. פרידמן מבהיר את ההשלכות הראויות לדעתו של החלטת מצביעים ופעילים חרדים להעניק את קולם או את השפעתם לאחת המפלגות הלא חרדיות דווקא (גליון שבת קדש, עש"ק פרשת יתרו, תשס"ג: 8).

מי שיירשם מחוץ לגדרות המחנה, חייב להשאר שם גם אחרי שיסגרו הקלפיות. שיתחנך ישם. שיקח את ילדיו לישם. שיתפלל עם אנשי השם. הוא הוציא עצמו מן הכלל. גם עיתונים ובטאוניים שמבקשים לצנן את היורה ונותנים במה לקולות שבוקעים מחוץ לגדרותיה של היהדות הנאמנה לגדולי ישראל – אם בשל השקפת עולם מורעלת של מנווטיה או בשל בצע כסף שלא הועבר להם, חייבים להיות מטופלים על ידי ההמון הנאמן לכל אשר יורוך.

מימוש האיומים הללו אינו כה פשוט, ועד כה הוא לא יצא ממש אל הפועל.⁵⁷ במקרים ספורים – בעיקר בחוגים חסידיים – הורחקו מתפללים מבית הכנסת שנהגו להתפלל בו, לאחר שנודע ברבים על אודות פעילותם. תגובות אלה עוררו חששות רבים בלב יתר הפעילים, ובמיוחד בקרב הצעירים והלא נשואים שבהם. בשל חששות אלה רבים מהם נמנעים מלהפיץ בסביבתם מידע על דבר פעילותם ומנסים לשמרה חסויה ככל האפשר. רבים מהם תיארו כיצד הם נמנעים מפגישות פוליטיות במרחב החרדי ומשתדלים לעשות זאת באזורים 'ניטרליים' יותר, שבהם יש חשש פחות לפיקוח חברתי. מובן שגם הרבנים החרדים פעלו בהתאם. רבים מהם קיבלו פניות מחרדים

57 עם זאת ההבחנה בין חרדים אמתיים ובין 'חרדים חדשים' נידונה רבות בעיתונות החרדית הממסדית, ובייחוד ב'יתד נאמן'. לדוגמה ראו את מאמרו של נתן גרוסמן (7.5.2004): 'ליהזיהר גדולים על קטנים', **יתד נאמן**, מוסף יתד השבוע, עמ' 31.

שרצו לברר מה דינם של המשתלבים במפלגה לא חרדית. רבנים מסוימים העניקו היתרים לפרטים נבחרים, אך דאגו לוודא כי עמדתם בנושא לא תקבל פרסום ולא תהפוך להיתר גורף.

המנהיגים שלנו והמנהיגים שלכם

הכניסה אל המרחב הפוליטי הלא חרדי מפגישה את הצעירים החרדים עם הפוליטיקאים הלא חרדים. מפגש זה מעורר מגוון של תגובות ועמדות, וכדי להבין היטב את אותו מפגש ראוי להתחיל בבחינת האופן שהפוליטיקאים הלא חרדים מתוארים בשיח החרדי הרשמי הרבני ובעיתונות הממסדית. אלה דברים שכתב בעניין זה הרב שך (תשנ"ג: קיא):

תמיד ראינו, בכל התקופות, ובפרט בתקופתנו אנו, שכאשר אין פני הדברים מתקדמים כמו שאנשי השלטון והנגררים אחריהם רוצים, הם נתקפים ייאוש, כיוון שהם יצרו להם עבודה זרה של 'כוחי ועוצם ידי' וסגדו לה, לכן כאשר זו מתמוטטת, גם עולמם שלהם חרב! אנו עדים לתופעה של סגידה וריצה אחר בני אדם, שיודעים עליהם שבחייהם הפרטיים הם כלום – הם אפס! רצים אחריהם, וחושבים, שהנה – מכאן תבוא הישועה! מדוע מעריצים אותם? הרי למעשה הם בני אדם שפלים ומושחתים; אלא, שהעולם הוא ריק ונבוב ואין בו מחשבה! [...] היהודי בגולה, היה מוכרח גם הוא להתכופף לפני הגוי, לפני הפריץ, הוא השתחוה לו ודיבר לפניו דברי חנופה, אך מה חשב באותם הרגעים? הוא חשב: אני משתחוה לך, כי אין ברירה, אבל למעשה אני יודע שאתה גנב, אתה רוצח, אתה כלום, ואילו אני, אני הוא ה'אתה בחרתנו!' [...] אבל היום, כיוון שמסתכלים במבט שטחי על העולם, נתונים בתוך המעגל הזה של 'קח ותן', ואם המעגל הזה נפסק, אם משהו מעיק ומפריע ליהנות מהחיים – נופל האדם לתוך הייאוש ויכול להגיע אפילו לידי איבוד לדעת!!! וזהו האדם שהם סוגדים לו ומשתחוים לו! אדם שכל מהותו רק הנאה עצמית!

ביקורתנו של הרב שך מורכבת. ראשיתה מופנית אל התפיסה המעמידה את האדם במרכז כמעצב את מציאות חייו, ואת הפוליטיקאי, איש השלטון, כמעצב את מציאות חייהם של האזרחים. תפיסה זו מתוארת כ'עבודה זרה', מאחר שהיא מחליפה את מרכזיותו של האל באדם. כחלק מתפיסה זו משתנה

גם הגדרת ייעודו ותפקידו של האדם בעולם. על פי התפיסה החרדית, ייעודו של האדם, שנברא בצלם אלוקים, הוא להתקרב אל האל, ועל כן הוא אמור לבחור לשעבד עצמו לרצונו של זה ולראות בכל התרחשות בעולם ביטוי לרצון האלוהי. התפיסה המערבית המודרנית שהציבה את האדם במרכז, מדגישה ערכים שונים לגמרי, ובהם מימוש עצמי, אינדיבידואליזם וליברליזם, שהרב שך מכנה אותם 'המעגל של "קח ותן"'. כאשר המציאות אינה מתיישבת עם רצונו של האדם החרדי, הוא אמור להשלים עם כך ולראות בהתרחשות את רצון האל; בכך הוא מרבה כבוד שמים, מוסיף להתקרב אל האל ומממש את ייעודו. בניגוד אליו, על פי הרב שך, החילונים הסוגדים למנהיגים המשועבדים לדחפיהם, נידונים להיות תלויים בין ייאוש לתקווה.⁵⁸

כאן נידון ערך החירות, אחד מערכי היסוד של התרבות המערבית המודרנית. הוגים חרדים יוצאים נגד תפיסת היחירות הליברלית-מערבית ומתארים אותה כשעבוד לדחפים ולתאוות (בראון, תשנ"ט). סוגיה זו מרכזית ביחסם של חרדים אל מנהיגים פוליטיים חילונים, אל שיטת הבחירות הדמוקרטית ואל החילוניות בכלל, והיא עולה כאן גם מדברי הרב שך.⁵⁹

58 תיאור דומה של המנהיגים החילונים מופיע גם אצל קלצקין (תשס"ד, ב: 55): 'אחוז ניכר של העולים לגדולה – מנהלים ומפקדים, מנהיגות מדינות ותנועות, ובפרט בקרב אומות העולם או אצל הרחוקים מתורה ומצוות – לא הגיעו למעלותיהם מחמת סגולותיהם הנעלות או כשרונותיהם המבורכים דווקא; מידת ההצלחה בקרב האנושות הירודה של ימינו נעוצה בעיקר במידת עזות הפנים המצויה בהם: ככל שהנך עז מצח יותר, כן הנך יותר בעל תכונת מנהיגות [...] עז פנים הוא בדרך כלל אדם שבפנימיותו ריק הוא מתוכו, וככל שגדלה אפסותו, כך גדלה חוצפתו; על כן נקרא הוא "עז פנים". שכן עזותו רק בפניו, כלומר: כלפי חוץ הוא מגלה עזות, ולו היינו מציצים לתוכו היינו נוכחים לראות שהוא אינו כברו: חלול וחלוש הוא כקנה, נעדר כל חוסן פנימי, למול כל תאוה או לנוכח כל האינטרס הקטן ביותר ייכנע ויכרע ברך [...] אלו אנשים המסוגלים לשקר לך בפנים בלא ניד עפעף [...] בקיצור פוליטיקאים מושלמים [...] לעומת עזי הפנים בחיצוניותם, הרי שישראל עזים הם בפנימיותם. תנא משמיה דרבי מאיר: מפני מה נתנה תורה לישראל! – מפני שהן עזין (ביצה כה). ישראל עזים הם במהותם; יש בהם החוסן לעמוד בניסיונות הקשים ביותר אך אינם עזי פנים וחצופים. הביישנות נמנית עם שלוש המידות הטובות בהן מצויינים ישראל: רחמנים, בישנים, גומלי חסדים.'

59 ההבדלים הנגזרים מתפיסת העולם השונה מקבלים ביטוי גם בהתנהגות קהל המצביעים. הבדלים אלה עולים ממאמרו של ישראל שפיגל 'יכל קול יכול להכריע'. שפיגל מציין כי יריבי הציבור החרדי טוענים כלפיו כי הוא נעדר דעה עצמית וחופש בחירה, אולם מנקודת המבט החרדית, זהו יתרון דווקא. ומוסיף שפיגל (שבת קדש, עש"ק פרשת יתרו, **יתד נאמן**, תשס"ג, עמ' 12-14): 'אנו רצים למלא את חפץ ד' כפי שהוא מצוה עלינו בכל עת באמצעות ראשי העם השואבים סמכותם מהתורה' [...]. והם, גם כל האחרים, 'רצים', אבל בבהלה והיסטריה, מכוח של סקרים מניפולטיביים ו"דעת קהל" הנוצרת בהשפעת דיסאינפורמציה שנשתלת בכלי התקשורת'. גם כאן,

החברה החרדית כיתרבות מובלעת' ו'חברת נגד' (סיון, 1991; פרידמן, 1991) עוקבת מקרוב אחרי התהליכים המתחוללים בחברה הישראלית ומחפשת ציודקים לטענתה כי האידאולוגיות שנלוו להקמת המדינה – הצינונות והסוציאליזם – עתידות לקרוס ולהיעלם, שהרי הן מציבות את האדם במרכזן, מתריסות כלפי האל ואינן עולות בקנה אחד עם תורת ישראל. היחלשותה של הצינונות וקריסתן של תנועת הקיבוצים ושל הרוח הסוציאליסטית, כמו גם הופעתו של הזרם ה'פוסט ציוני' הביקורתי באקדמיה, שנידונו בהרחבה ובגלוי בחברה הישראלית, נידונו בהבלטה רבה גם בעיתונות החרדית.⁶⁰ מנקודת המבט החרדית הייתה זו הוכחה נוספת לניצחונה של הדרך החרדית ולגוויעתן של אידאולוגיות מעשי ידי אדם. תהליכים אלה גם חידדו עוד את התפיסה החרדית שהפוליטיקאים החילוניים מונעים משיקולים תועלתניים בלבד.⁶¹ בהמשך אראה כיצד גם הפעילים החרדים בליכוד עשו בה שימוש.

כלפי חוץ ה'ריצה' היא אותה ריצה, אולם במבט קרוב יותר מתגלים ההבדלים בין ריצתם של עבדי ה' הרצים למלא את חפצו, לבין אלה שרצים מיוחד ובהלה בשל מינופולציות של גורמים שונים ומשונים.

60 ולדוגמה ראו את מאמרו של ישראל שפיגל (8.10.99): 'ארצות גוים בעבור ישמרו חקיו', מוסף שבת קדש, **יתד נאמן**, עמ' 4-5.

61 כך למשל, לאחר הקמת ממשלת ליכוד-שינוי (2003) צוטט הרב יוסף שלום אלישיב, פוסק הדור והמנהיג הליטאי החשוב ביותר בזמננו, כאומר על ראש הממשלה אריאל שרון שהוא איש חילוני שהכול אצלו אינטרסים' (עמר, 2003). בצלאל קאהן, פובליציסט **ביתד נאמן**, תיאר את שרון (9.3.2003), לאחר הרכבת קואליציית ליכוד-שינוי, כאדם 'ישוש דבר לא עצר בעדו כדי להגיע לתפקיד. הוא מעולם לא עצר באדום. הוא גם מעולם לא היה נאמן לאמת כלשהי. האמת שלו השתנתה תמיד בהתאם לנסיבות ולאירועים'. שרון, כמייצג של הנהגה חילונית, פועל על פי אינטרסים, כלומר דחפים ותאוות אישיים, ובראשם דחף השררה, הכוח והכבוד המגולמים בתפקיד הנכסף. אין הוא פועל על פי משנה סדורה וקבועה. אין אצלו עקרונות או אמת מקודשת. ה'אימת' ישנה דווקא, אך היא משתנה תדיר. נוכח הביקורת הנוקבת כלפי המרחב הפוליטי מצד אחד, ובחירתם של הצעירים החרדים לקחת בו חלק מצד אחר, משתמעת אמביוולנטיות רבה, והיא באה לידי ביטוי גם ביחס לחברי הכנסת. זו למשל הייתה תשובתו של נחמן ברלנד, נציג דגל התורה, לשאלתי אם יש מישהו במערכת הפוליטית הכללית שהוא מעריך: 'את חיים רמון [...] אדם מוצלח, אין ספק בזה. אתה יכול להגיד גם מצד שני שחיים רמון הוא באופן שקוף ביותר לא פועל על פי עקרונות, הוא פועל על פי מניעים אישיים. אם כן, כמו שהסברתי לך שהרבה אנשים שפועלים על פי מניעים אישיים, בתוך תוכם הם משוכנעים שזה נובע מאידאל ש"אני הוא זה שיכול להושיע את עם ישראל". קח את ביבי [נתניהו] [...] זה שהוא שרד שלוש שנים זה היה כוח פוליטי מדהים [...] זה דבר שאין לו הסבר. אני מאמין שיש לו איזה אידאל מסוים שיוביל אותו [...] [אבל] אם אתה מסתכל כפוליטיקאי, הוא ודאי מלוכלך ביותר [...] פוליטיקאי [חילוני] רגיל [...] יכול פעם אחת להצביע בעד הסכם שלום, פעם נגד הסכם

היחלשות הלהט הציוני והרוח הסוציאליסטית הותירה את המרחב הציבורי הישראלי מיותם מאידאולוגיות גדולות ואפשרה את התחזקותם של ערכים אינדיבידואליסטיים וליברליים בחברה ובכלכלה הישראלית. האינדיבידואליזם, שגם הוא ערך מרכזי בעידן המודרני, נותן לגיטימציה לפרטים לפעול במרחב הציבורי באופן המציב את האינטרס האישי במקום מרכזי, בייחוד במישור הכלכלי, מה שבא בהכרח על חשבון מחויבות לאידאולוגיות גדולות או לקהילה (אילוז, 2002).

אל הביקורות על המרחב הפוליטי ועל המנהיגים החילוניים מתלווה לרוב גם השוואה למנהיגים החרדים. במהלך שיחה על אודות מנהיגי הליכוד מבהיר לי יואל בוסקילה כי מנהיגי הליכוד, כולל מייסדיו ההיסטוריים, אינם מרשימים אותו. לו יש מנהיגים משלו, למשל הסטייפלר, הרב יעקב ישראל קנייבסקי, ולגביו הוא אומר:

זה יהודי שכל הזמן יושב ומחדש את החכמה שלו. אתה רואה את היחס [שלו] לזולת [...] אתה מתלהב [...] זה בן אדם שמסתכל על החיים במבט גדול ולא קטנוני, לא במבט ש'הוא עשה לי, אני אחזיר לוי' [...] יש גם משהו בשילוב של לימוד תורה והבחינה ההתנהגותית [...] לא כמו איזה שחקן כדורגל שמבחינת כדורגל הוא הכי מבקיע [...] גולים, ואחרי זה נמצא עם עוד שישה חברים עם בחורה בבית מלון.

שחקני הכדורגל מובאים כאן כמייצגי מושאי ההערצה החילונית. יואל בוסקילה מזכיר בדבריו את 'פרשת הנבחרת הצעירה' שעשתה כותרות באותה תקופה. בניגוד לשחקני הכדורגל, שמיומנותם – גדולה ככל שתהיה –

שולם, פעם בעד התקציב, פעם נגד, פעם בעד חוצה ישראל ופעם נגד [...] לכן, אם לא היו להם בחירות למרכז המפלגה, מצבם היה קשה מאוד. הם לא היו חייבים דין וחשבון לאף אחד [...] לא הייתה להם שום אחריות. המפלגות [החילונית] חייבות את הפריימריס כמו אוויר לנשימה. לתת דין לבוחר. אם לא נתת דין לבוחר אתה לא יכול להגיע לכל מקום. מדבריו של נחמן עולה הבחנה בין הערכה אל הפוליטיקאים כמיומנים במקצוע הפוליטיקה, לבין יחסו אליהם כבני אדם. כפוליטיקאים, ייתכן שהם ראויים להערכה, אולם כבני אדם הם אינם עונים לדרישות המודל הגברי החרדי, בעיקר מאחר שרצונותיהם ודחפיהם האישיים ממלאים תפקיד מרכזי מידי. ביקורתו של נחמן אינה מסתכמת רק על דבר היות הפוליטיקאים מונעים משיקולים אינטרסנטיים; הוא מתייחס גם לכך שטשטוש הדעות ובלבול הדעות שלהם גורמים להם לעתים קרובות לראות את אותם אינטרסים אישיים בתחפושת של אידאולוגיה נעלה. בהיעדר מנגנון ביקורת פנימי לריסון הדחפים והתאוות של הנציגים הפוליטיים, הבחירות למרכז המפלגה מהוות תחליף חיצוני המחייב אותם להיות קשובים לקולות בוחרים והמונע מהם להתמסר לרצונותיהם ולצורכיהם שלהם עצמם.

אינה נתפסת כקשורה למידות המוסר או ההתנהגות שלהם, אצל הרבנים החרדים קשר זה מחויב. לימוד התורה אינו מתאפשר במנותק מריסון הגוף, הדחפים והתאוות, והם קשורים זה לזה בחזקה.⁶² כפי שהראיתי קודם (עמ' 26), מעמד 'דעת התורה' של הרבנים נחלש, ועם זאת הם עדיין נתפסים כמסמלים מידות נערצות וראויות לחיקוי, ומרואיינים נוספים חזרו על תיאורים דומים. אולם כפי שעלה מדברי הרב שך, לא רק מושאי ההערצה הפופולרים החילוניים זוכים לביקורת קשה; גם המנהיגים הפוליטיים החילוניים מתוארים באופן דומה.

במסגרת ההשוואה אל העולם החילוני, גם חברי הכנסת החרדים יוצאים וידם על העליונה. כך מתאר אותם נחמן ברלנד, שהוא זכור בנו של אחד מחברי הכנסת החרדים:

פוליטיקאי חרדי הוא אדם עקרוני. הוא לא ילך לעשות הצעות חוק בשביל כותרת בעיתון. הוא גם לא נמדד בכמה הצליח להזיז דברים כשהיה [בתפקיד שר, סגן שר] במשרד [ממשלתי] מסוים [...] זה צריך להיות בתחום האחריות. הוא מייצג משהו [...] הוא יהודי מאמין [...] יש הרבה דברים שהוא לא יכול לעשות, דברים שצריך לפעול על פיהם

62 על פי התפיסה החרדית, היכולת לשלוט ביצרים ובדחפים אמורה להקנות לאדם גם יכולת לשלוט ולהנהיג ציבור, עם וחברה. כך למשל במסגרת דיון במעלת ריסון היצרים והדחפים כותב הרב שלנר (תשס"א: עד): 'יצוני להרחיב לך, יקירי, על הרווח המורגש באופן מידתי, על ידי ההתגברות [על היצר]. חז"ל אמרו: "יוסף משלו נתנו לו. פיו שלא נשק בעבירה – ועל פיך יישק כל עמי; גופו שלא נגע בעבירה – וילבש אותו בגדי שש; צוארו שלא הרכין לעבירה – וישם רביד זהב על צוארו; ידיו שלא משמשו בעבירה – ויסר המלך את טבעתו מעל ידו ויתן אותה על יד יוסף; רגליו שלא פסעו בעבירה – ויתן וירכבו על קרוכין (קרון מלכות); מחשבה שלא חשב בעבירה – תבוא וקרא חכמה" (בר"ר ז, ג). כדי שיתבין עומקו של מאמר זה – מדוע על ידי ההתגברות הגיע ליוסף כדבר טבעי להיות מלך, "ומישלו נתנו לו", שיהיו כל אבריו מעוטרים בכבוד מלכות – אקדים לך קטע מדברי החבר למלך כוזר (כוזרי מאמר ג, ה, תרגום חדש): "החסיד הוא המושל. הוא האדם שחושיו, כוחות נפשו ותאותיו נשמעים לו" (כאן סוף הציטוט!). איפה מצאנו בכתוב תואר "מושל" שראוי לו החסיד, כמו שנאמר: "ומושל ברוחו [טוב] מלוכד עיר" (משלי טז לב). החסיד מתאים למלוך על בני האדם, כי אילו היה מושל במדינה היה מנהיגה בצדק – כפי שנהג עם כוחות גופו ונפשו. הוא שליט על כוח התאוה, חוסם אותה, ומונע ממנה להתגבר, לאחר שנתן לה חלקה הראוי לה, בספקו את צרכיו הגופניים כמזון ורחיצה וכדו' וכן הוא מספק לשאר חושיו את חלקם בכל מה שנחוץ לתועלת הגוף [...] כשאדם מתגבר על היצר הוא נעשה מלך על כוחותיו. אין הוא נגרר אחריהם, אלא מנהיגם בדעת וביושר, וממילא הוא נמצא במעמד של מלך. כך כאשר נעשה יוסף מלך במהותו על ידי ממשלתו באברי גופו וכוחותיו, ניתן לו מן השמים כבוד מלכות בפועל'.

[...] המלחמה שלו [...] למשל שחנויות יהיו סגורות בשבת, יותר אמתית וכנה מאשר של פוליטיקאי חילוני שלוחם שזה יהיה פתוח [...] יש הרבה פוליטיקאים חילונים שלוחמים בשם החופש [...] הבלוף הזה [...] שחופש הדת והעיסוק [...] נהיה דת, אידאולוגיה, דרך חיים. יכול להיות שזה אידאולוגיה – חופש ודמוקרטיה [...] אבל [...] מותר לך לוותר על אידאולוגיות. אז אתה יכול לבוא לחילוני ולומר לו 'תשמע, אתה יכול לוותר. אז יום אחד תסבול בשבילי, אבל אני [כחרדי], לפי אמונותי אסור לי' [...] אם זה היה מוסלמי מול יהודי [...] הם לא יכולים להגיע לפשרה [...] אבל ברגע שהמניעים של אחד מהם זה לא האמונה [...] לפוליטיקאי חרדי יש גם יותר אחריות ציבורית [...] מחויבויות [...] בלי הנושא שהרבנים קובעים לו, הוא מגיע מציבור קהילתי, הוא נושם אותו [...] אז יש דברים שאתה לא יכול לרצות את כולם, אבל בקו הכללי.

לפי נחמן ברלנד, האומדן המרכזי למידה שפוליטיקאי חרדי ממלא את ייעודו אינו קשור להצלחתו בעיצוב ובהשפעה על המציאות הגשמית. בראש ובראשונה הוא נציג של השקפת העולם התורנית ושל דבר ה' בבית המחוקקים של מדינת ישראל, אשר דוחה, במובנים רבים, את תורתו. אופייה הבלתי גמיש של ההלכה והיותה מבוססת על אמונה דתית אינם מאפשרים לנציג החרדי להתפשר, וזאת בניגוד לחילוני, שלפי נחמן, גם אם עמדותיו מבוססות על רעיונות הדמוקרטיה והליברליזם, אין לו מניעה ממשית להתפשר על מידת יישומם.⁶³ היות הפוליטיקאי הדתי חלק מחברה המדגישה ערכים קהילתיים מייצב אותו קרוב מאוד לציבור בוחריו ומחייב אותו להיות קשוב לרחשי לבם.

תיאוריהם של פעילי הליכוד החרדים את אופייה של הזירה הפוליטית ושל משתתפיה שכפלו במקרים רבים את העמדות החרדיות המסורתיות, כפי שהן מובעות בפי רבנים, הוגים ופעילים פוליטיים חרדים. גם בתארם את הגורמים לפעילותם שלהם הם חזרו על תפיסות חרדיות מסורתיות. אולם דבריהם חרגו מן השיח החרדי הרשמי ברגע שהתבקשו לתאר את

63 עוד על מערכת היחסים של החוק הדתי-הלכתי עם חוקי המדינה ראו אצל ויילר (1976: 207). תיאורים של הפוליטיקאים הדתיים כאמינים וישירים יותר משום מחויבותם לאל חזרו על עצמו גם בקבוצות איסלמיסטיות שונות. ראו למשל בעניין זה את מאמרו של קאסאבה (Kasaba, 1998: 271).

המפלגות החרדיות ואת פעילות חברי הכנסת שלהן ולהשוותן למקביליהם החילוניים. כך תיאר זאת דוד רוזנפלד:

אם תיקח חברי כנסת חרדים [...] הם אמורים להיות יותר הגונים [...] אבל [...] חוץ מזה שהוא מתפלל שלוש פעמים ביום [...] אין הבדל מעשי [...] אני גם לא בטוח שכל החרדים [אכן] מתפללים שלוש פעמים ביום [...] יש שבע עשרה ח"כים בשי"ס שאף אחד לא חלם שהם יהיו חברי כנסת, ולך תדע כמה מהם באמת יראי שמים [...] אני מכיר חבר כנסת מן הסוג החרדי-חרדי [כלומר האשכנזי] שהיועץ הפוליטי שלו מטייל כל היום עם הרכב שלו, בכל הארץ [...] הם לא רואים אחד את השני [...] נפגשים במשכורת [...] הוא (הח"כ) דאג לעבודה לאחד מהבנים של החברה שלו [...] תתחילו לעשות משהו שיועיל לציבור שלכם [...] ולא רק לציבור שלכם אלא לכל הציבור [...] שלא תהיו כאלה שנואים [...] חלק נכבד מהשנאה היא לא בצדק [...] מישוהו דואג לשנאה הזאת [...] אמצעי תקשורת למיניהם [...] לכן יש חברי כנסת חילונים שאני הרבה יותר אוהב מהם. קח את איווט ליברמן [...] אני חושב שהוא אחד מחברי הכנסת הכי שאפתנים לציונות [...] הוא בעצם שואף למדינה יהודית [...] מי שמפריע לנו, או שייתן לנו לחיות, ואנחנו ניתן לו לחיות, ואם לא, אנחנו לא ניתן לו לחיות [...] ילהיות עם חופשי בארצנו.

דוד, כמו רבים מחבריו החרדים בליכוד, אינו שותף לאידאליזציה של חברי הכנסת החרדים, ויש לו ביקורת קשה כלפיהם. כאן הוא מבקר את הצטמצמותם לנושאים המעסיקים אך ורק את הציבור החרדי, ובמקרים הגרועים יותר – לקידום אינטרסים אישיים. בהמשך הדברים הוסיף דוד בעניין היושר והמוסריות של חברי הכנסת:

כולם מושחתים, ולא משנה [אם זה] חרדי או חילוני.

חברי כנסת מוערכים מבחינתו הם אלה העסוקים במשימות לאומיות, תוך שהוא משתמש ללא היסוס ב'ציונות' כמונח חיובי, בלי לנסות להגדירה מחדש. כשהוא מצטט את מילות ההמנון 'התקווה', המונח 'חופשי' מתייחס אצלו לחופש מעולם של עמים אחרים, ולא מעול מצוות. בהמשך לכך, הפוליטיקאי המוערך בעיניו מקיים אורח חיים חילוני דווקא. עמדות מסוג זה רווחו יותר בקרב פעילים מרכזיים שהשתתפו בעשייה לא רק בתקופות בחירות.

סוגיה נוספת שעל אודותיה נמתחה ביקורת לא מעטה קשורה ביחסם של חברי הכנסת החרדים אל ציבור מצביעיהם. בניגוד לטענתו של נחמן ברלנד (עמ' 87) שלנוכח העובדה שהחברה החרדית מדגישה ערכים קהילתיים, חברי הכנסת החרדים קשובים לקהל בוחריהם, הסבירו לי רבים מפעילי הליכוד החרדים כי כפיפותם של חברי הכנסת החרדים אל מרות גדולי התורה מאפשרת ואף מצדיקה במקרים רבים את התעלמותם מרצונו של הציבור החרדי. בניגוד לכך, הסביר לי אלי וגשל, חרדי ופעיל ליכוד מרכזי בבני ברק [...] אף אחד [בציבור החרדי] לא נותן הוראה להצביע לליכוד, ולכן יש בחירה והתמודדות על כל דבר [...]. מי שעושה יותר למען הזולת יקבל יותר קולות!

אינטרסים או אידאולוגיה

הצעירים החרדים פועלים בליכוד במנוגד לדוברים הרשמיים ולציוויי הרבנים החרדים תוך כדי ערעור סמכותה של 'דעת התורה'. משום כך בחלק ניכר מן המקרים הם אינם מתארים את פעילותם כמונעת מ'דחף דתי', ורובם דיברו מפורשות על מניעים תועלתניים. כך למשל אמר לי חצקל טאוב בהקשר זה:

חרדים [...] תגיד להם פוליטיקה, זה לא מעניין אותם, [אלא] מה יוצא לי מזה. האינטרס היחיד הוא כסף ועבודה למחרת בבוקר. אין אידאולוגיה. זה לא כמו הבחור החילוני שיכול לבכות כש[אהוד] ברק עולה או יורד [...] אספר לך סיפור. הייתי יו"ר קלפי בבית הספר ירנה קאסן, משלוש בצהריים עד שתיים עשרה בלילה. [השכר הוא] שבע מאות חמישים שקל [...] יושבת משקיפה ממרצ, משקיפה מהעבודה, מזכיר מטעם ועדת הבחירות, עוד אחד ממרצ ואחת סגנית יו"ר [...] בקיצור אנחנו מדברים תוך כדי [על] פוליטיקה [...] ואיך הם בלחץ [...], ואני אומר להם 'חאלס, די, מה זה משנה מי יהיה, העיקר הכסף בסוף היום!!'. בוא הנה, אני הדלקתי להם את הפיוזים. 'אני הגעתי לפה עם שחרי', היא אומרת לי. 'אני עושה את זה בהתנדבות, בעלי עושה את זה בהתנדבות, הבנים שלי עושים את זה בהתנדבות'. וגם זה ממרצ, החבר שיושב לידך, נותן שמונה שעות בהתנדבות. חוץ מהמזכיר ואני, אף אחד לא קיבל כסף. אני אמרתי להם במפורש 'אתם פראירים!!'.

מה זאת אומרת, אנחנו מאמינים בזה.

הופס, פה היה קטע שאמרתי 'וואלה, השלים לי את הפאזל'. אם אין להם פוליטיקה, אין להם אידאולוגיה. לנו יש אידאולוגיה. הפוליטיקה זה הדבר הכי שולי שבעולם [...] שהוא יעלה, שהוא יעלה. מעניין את הסבתא שלי. כסף אני יקבל בסוף! הרי רוב הוויכוח, אם אתה זוכר, היה ששמעון לא תפר תיק ליואל ודפק אותו. כל הסיפור – כסף. הכול כסף. שום דבר לא מעניין. למה? כי בחור ישיבה אין לו מאיפה להתפרנס [...] אין פה אידאולוגיה. אין פה דרך חיים. זה הכול חארטה. גם חברי הכנסת שלנו משדרים לנו שהפוליטיקה היא ממש דבר שלילי.

לתפיסתו של חזקל טאוב, בניגוד לחילונים, שבעבורם הפעילות בזירה הפוליטית עמוסה משמעויות אידאולוגיות שעמן הם מזדהים, יחסו שלו ושל חבריו לזירה זו הוא אינסטרומנטלי בלבד. אף שעברו כבר מספר שנים מאז שעזב את הישיבה, ומעולם כמעט לא למד בכולל, משמעות 'אידאולוגית' במובן של דרך המציעה תפיסת עולם שביכולתה להשפיע באופן אמיתי וממשי על עתידו ועל מצבו של עם ישראל, אפשר לייחס רק לעולם התורה, השואף להשפיע על המציאות בממד הרוחני של ההווה.⁶⁴ ולראיה, על פי חזקל טאוב, גם חברי הכנסת החרדים הפועלים במרחב הפוליטי ומשתמשים במשאביו תופסים אותו במונחים שליליים. בנוסף לכך, מאחר שהוא בוחר לפעול במפלגה בניגוד להוראת הרבנים החרדים, ובמובן זה הוא מערער על דעת התורה שלהם, פעילותו אינה יכולה להשיג לפחות חלק מן המטרות המקוריות שלשמן נשלחים חברי הכנסת החרדים לפרלמנט הישראלי ואשר ממנו קודם לכן. השגת הישגים חומריים מקבלת כעת דירוג גבוה בהרבה, אבל אליהם מצטרפים מניעים נוספים העולים מהמשך דבריו:

הפוליטיקה היא גם בשביל הכיף, להעביר את הזמן [...] בעולם הישיבות אתה יושב שבע, שמונה חודשים בשנה, זמן-חורף וזמן-קיץ, ויש לך שבועיים-שלושה פתאום להתפרק [...] פתאום יש לחבר'ה רכבים בחינם, יורדים למצודה [מצודת זאב] יש מכוניות, דלק בחינם [...] אוכל, תקציב [...] פתאום נהיה סבבה, שבועיים-שלוש חוגגים, ואז נגמר הסיפור והולכים הביתה [...] למה? כי בחור ישיבה [...] ההרפתקאות שיש לו, אין דיסקוטקים, ואין [...] אז כשיש בחירות [זה] סיבה למסיבה.

64 עמדה זו מהותית בתפיסתה של החברה החרדית, והיא התגבשה במיוחד בידי החזון איש והרב שך. עוד בעניין זה ראו בראון (2002).

צורך נוסף שעליו עונה הפעילות במסגרת הליכוד הוא פורקן מתחים לנוכח תובענות הלימוד בשיבה. בחברה שאפשרויות הבילוי והפורקן בה מוגבלות ומפוקחות, תקופת הבחירות, שבה יש תקציב, כלי רכב זמינים ואוכל ממומן, הופכת להזדמנות נדירה לנפוש בתנאי מותרות. תיאורו של חצקל טאוב את היחס האינסטרומנטלי החרדי אל הזירה הפוליטית בוטה במיוחד, והוא קשור גם בעובדת היותו פעיל לפרקי זמן קצרים, במהלך תקופות בחירות. נראה כי ההבלטה הבוטה לעתים של מניעים אלה סייעה לחלק מן המרואיינים להבהיר את הסתייגותם מהשתלבות מלאה, לרבות רעיונית ואידאולוגית, במפלגה חילונית. פעילים מרכזיים יותר היו מתונים בהתבטאויותיהם, אולם התיאור האינסטרומנטלי חזר על עצמו גם אצלם. חלק ניכר מאותם פעילים חרדים הם צעירים המחפשים אפיקי פעילות נוספים למסלול הלימודים בעולם הישיבות והכוללים, ולעתים קרובות – כחלק מתהליך יציאתם מעולם זה. בהיותם נעדרי תעודת בגרות והשכלה אקדמית ולרוב גם ללא שירות צבאי, סגורים בפניהם מסלולים רבים של מוביליות חברתית. מסגרות פוליטיות, כמו תנועת הליכוד, נותרות פתוחות בעבורם, מאחר שתעודת בגרות או שירות צבאי אינם חלק מדרישות הכניסה אליהן, לפחות בשלבים הראשונים.⁶⁵ כפי שמציין חצקל טאוב, צעירים רבים הביעו לפני את התקווה כי מלבד האפשרות להשתכר מעט כסף בתקופת הבחירות,⁶⁶ יוכלו בעזרת הקשרים הפוליטיים למצוא לעצמם עבודה מכובדת. במהלך עבודת השדה נוכחתי לדעת כי רבים מחברי המטה החרדי בליכוד ומן המעגל הרחב יותר של חרדים הפעילים בליכוד, מתנדבים בוק"א, במד"א או ביהצלה! גם בתנאי הקבלה של מסגרות אלה יכולים רוב הצעירים החרדים לעמוד. בנוסף לכך הופכת ההתנדבות בהן לחלופה, חלקית לפחות, לשירות הצבאי הרגיל, ומתוקף כך – גם למעין כרטיס כניסה למרחב הציבורי. עוד היא מהווה ערוץ למוביליות חברתית ולהרחבת הקשרים החברתיים

65 עם זאת היכולת לתרגם את הקשרים הפוליטיים למשרה ציבורית, מוגבלת כל עוד לא שירת הצעיר בצבא. מבין הפעילים הבולטים היה דוד רוזנפלד – מן הבודדים ששירתו שירות צבאי – היחיד שעליו דובר כעל מועמד לקבלת מינוי ממשי. לאחר שהצעיר החרדי עובר שלב בעייתי זה, נפתחות לפניו אפשרויות רבות יותר.

66 מעבר לקבוצת הפעילים הקבועים יש במטה החרדי של הליכוד, כמו בשאר אגפי המפלגה וכמו במפלגות אחרות, קבוצה גדולה יותר של פעילים ומקורבים שאותם אפשר לתגמל באמצעות תשלום על עבודות שונות במהלך יום הבחירות. בכל קלפי אמורים להיות יו"ר קלפי וכמה משקיפים. שכרו של יו"ר הוא 750 ש"ח לחצי יום ו-1,200 ש"ח ליום שלם. במהלך הימים שקדמו לבחירות התמלא הסניף המרכזי של הליכוד בירושלים בצעירים חרדים שבאו לקבל כתבי מינוי לתפקידים אלה.

והמקצועיים, בנוסף למספר טובות הנאה צנועות, כגון מכשיר 'מירס' ויתעודת מתנדב', המאפשרת גישה למקומות שונים. הפעילות בארגונים אלה גם מחזקת את מעמדו של הצעיר בעיני הסביבה הלא חרדית, שבה מצויות אפשרויות פרנסה ומשאבים רבים יותר, כמו גם את הלגיטימציה להשתתפות בפעילות המפלגות הלא חרדיות ולגישה אל משאבים ציבוריים. אולם גם צעירים שאינם מחפשים דרכים אל מחוץ לעולם התורה החרדי, אלא מקווים למצוא משרה בתוכו, סוברים כי הקשרים הפוליטיים שהם רוקמים בפעילותם בליכוד יסייעו להם בהשגת משימתם. אלה דברים שאמר בהקשר זה שמואל, פעיל ליכוד באזור בני ברק:

הפוליטיקה [...] זה לא בתור מטרה. זה אמצעי לקדם דברים, את התעסוקה שלי [...] אני חושב יותר בתחום של הוראה או רב קהילה [...] אני לא רוצה להיות אברך כולל כל החיים שלי [...] שוב, לא בטוח שיהיה מקום מתאים, אבל אני מאמין ביכולת שלי, במרפקים שלי [...] נקווה שהקב"ה יעזור לי [...] והקשרים שלי, אז אני יוכל להידחף ולהשתלב [...] אם יקראו לי רבנים או כל מיני אנשים, ישמע, אנחנו רוצים לשלוח אותך מהעולם הזה ולהעביר אותך לעולם של עשייה, של פוליטיקה, אני אשקול את זה, אבל אני לא חותר לזה ולא בונה על זה.

כאן מוצגת המעורבות הפוליטית כאמצעי לגיטימי בדרך למציאת משרה רבנית, שהיא המטרה האמתית, אלא אם כן הרבנים יטילו עליו הליכה לפוליטיקה בבחינת 'חוב קדוש'. בשיחה שאני עורך עם שמואל שנתיים מאוחר יותר, תיאורו את מעורבותו הפוליטית משתנה מעט:

הציבור החרדי תמיד נבנה – גם בגלות – מכל מיני שתדלנים למיניהם [...] אנחנו [המפלגות החרדיות לאחר בחירות 2003] באופוזיציה, ואין לנו השפעה בעמדות השלטון, אבל בשתדלנות אפשר לסגור דברים. אם אתה בתוך מפלגת שלטון, אתה יכול לעשות הרבה דברים שאתה לא יכול לעשות בגלוי [...] בתוך מפלגה חרדית [...] הרחק מהזרקורים אתה יכול לסגור את כל הדילים שלך. הרבה דברים באמת ככה נעשו [...] עם חבריה מהליכוד שהיו מקורבים לשרים [...] המטרה שלנו זה לעזור [לאנשים] [...] אם כחבר מרכז ואם כמקשר בין חברי כנסת או שרים לבין אזרחים.

נראה כי הזמן שעבר סייע לשמואל בניסוח פעילותו במונחים חדשים המדגישים יותר את מחויבותו הקהילתית. גם מדבריו אלה עולה כי הפעילות

בליכוד נובעת קודם כול מרצון למצוא מענים לצרכים של הציבור החרדי, ולא מהזדהות אידאולוגית או עמדה פוליטית. כמו בגלות, הוא רואה את פעילותו כשתדלנות שנועדה להגן על זכויותיו של המיעוט החרדי במדינה שהוא אינו מזוהה עמה. באופן זה הוא גם מייצר הצדקה לפעילותו.

הליכוד כ'בית' לחרדים?

המרואיינים בתת-הפרק הקודם הדגישו את מניעיהם התועלתניים, הפרטיים והקהילתיים. כך הם המחישו גם את האמביוולנטיות שלהם ביחס לתנועת הליכוד. מרואיינים אחרים עסקו באופן ישיר יותר באותה אמביוולנטיות. אלה דברים שאמר יהודה בנושא זה:

אני מבדיל בין חרדים שרואים בליכוד בית לבין מי שרואה בו מקום עבודה [...] אחד מעניין אותו בורסה, אחד מחשבים, ואחד פוליטיקה [...] זה הכול במסגרת העבודה. אז יש אנשים שהפרנסה שלהם בליכוד. אולי אין להם עם זה בעיה. יש אנשים אחרים שבאים לפרוק יצרים פוליטיים כחרדים [...] הם רואים בליכוד בית לכל דבר [...] הוא ליכודניק בדיוק כמו רובי ריבלין או אהוד אולמרט [...] אני לא רואה בליכוד בית בכלל! [...] המעורבות שלי בליכוד היא בתחום הספציפי הזה של לקשור קשרים, לעזור [...] הסיפוק האישי: 'הנה אתה תורם, הנה אתה עושה' [...] כשרפי בר חן הרים טלפון ואמר: 'תשמע, אריק שרון צריך לנסח כמה מכתבים לאנשים חרדים. הוא לא יודע איך עושים את זה. אתה מוכן לעשות לו את זה?', התשובה שלי היא 'כן', וזה לא הופך אותי לליכודניק. אם היו נדרשים ממני דברים שהופכים אותי לליכודניק [...] לא הייתי שם. זה יכול לעזור לי במובן האישי, להתקדם בחיים או להביא תועלת לאנשים חרדים אחרים, אז אין לי בעיה. עזרתי לו במבנה המערכת של המטה [...] עכשיו אני כותב לו דוח על הפעילות של המטה. יקיבלת תשלום? אני שואל.

יהודה: 'סירבתי [...] אם הייתי מקבל כסף זה היה מחייב אותי להיות הוגן ולעבוד [...] ואני לא מתכוון לעבוד [...] רציתי חופש מבחינת השעות, הזמנים. לא רציתי שהמערכת תהיה תלויה בי [...] שתדע, גם לא הייתה לי בעיה עם רבנים או מה [...] יש לי בעיה במישור האישי: אם אני כרגע

יושב ולומד דף גמרא או כותב מכתב לאריק או עוזר לרפי בר חן [...] זה ביני לבין האלוקים הפרטי שלי.

התמונה שמציג יהודה מורכבת. הוא מודע לקיום מגוון רחב של עמדות בנושא, אבל גם מדבריו עולה אמביוולנטיות עמוקה ביחס לפעילות בליכוד. הוא איננו רואה בליכוד 'בית' מבחינה פוליטית, אבל הוא גם מסרב לראות בו מקום עבודה ולקבל תשלום שידרוש מחויבות והזדהות גדולות. במצב העניינים הנוכחי ביכולתו לבחור בקפדנות רבה יותר מתי הוא משתף פעולה ומתי לא. כך ביכולתו לדחות כל הזדהות רעיונית או אידאולוגית ולשמר לפחות חלקית את עקרון ההתבדלות, בלי לוותר על האפשרויות להפיק תועלת אישית, להתקדם בחיים, ליצור קשרים ולעזור לחרדים אחרים. האמביוולנטיות והיעדר היכולת או הרצון להזדהות ברמה האידאולוגית באים לידי ביטוי גם ברמת מחויבות נמוכה למפלגה אחת ויחידה ופעילות בו בזמן במספר מפלגות. כך למשל עולה מדבריו של יואל, מי ששימש ראש מטה המבצעים של המטה החרדי בליכוד, בתשובה לשאלה עם איזו מפלגה הוא מזדהה ביותר:

אין מפלגה מסוימת שאני מזוהה רק אתה. אני איש מבצעים, ואני אוהב להיות מחובר לכולם [...] אז נכון שאני לא אלך עכשיו [...] אם יציעו לי עבודה במרצ. אבל כל דבר שאני חושב שהוא נכון, אפילו שהוא לא כל כך נכון, אבל הוא לא מזיק לאף אחד ואפשר להתפרנס מזה, אני נכנס.

מאחר שלפעילות בזירה הפוליטית חשיבות מזערית לגבי מצבו האמתי של עם ישראל, אין חשיבות רבה מדי להזדהות עם מפלגה מסוימת; מה גם שכמו במקרה של יואל, היעדר ההזדהות הספציפית מבטיח פרנסה רבה יותר בשירותיהן של כמה וכמה מפלגות. שלא כמשתמע מהצהרתו, יואל בוסקילה בחר לאחר הבחירות של 2003 דווקא לחבור לחבר הכנסת בני אילון, והוא משמש עוזרו האישי עד לימים אלה.

אנחנו ושלטון החוק

אני מתלווה אל דוד בנסיעתו למצודת זאב. בדרך הוא מספר לי איך בצהריים נסע מקריית ספר לראשון לציון, והכביש היה פקוק. הוא היה באיחור גדול

והיה חייב להגיע, ולכן הפעיל את ארבעת אורות האיתות ונסע בשולי הכביש. 'אם היו עוצרים אותי הייתי אומר שאני בדרך לאירוע', מרגיע אותי דוד, בהתייחסו בכך לפעילותו בארגון זק"א. כשהגענו התחלנו לחפש חניה, אבל דוד לא התלבט יותר מדי. הוא התקרב לאזור חניית הנכים. וולוו לבנה וגדולה חנתה שם, והנהג שלה נכנס אליה באותם הרגעים. 'אם הוא נכה, אני סוס', הפליט דוד ונכנס לחניית הנכה הסמוכה לחניה שחנתה בה הוולוו קודם לכן. אחר כך הציב על השמשה הקדמית את השלט זק"א – רכב בתפקידי באותיות של קידוש לבנה. אירועים דומים חזרו על עצמם בהזדמנויות שונות ודרשו התייחסות.

מרואיניים אחרים מבין הפעילים בליכוד מיהרו למצוא הסברים. כך אמר יהודה:

הדמוקרטיה, לפי מיטב ידיעתי, מורכבת מכך שהולכים אחרי הרוב ומתחשבים במיעוט, ומכיוון שאני מרגיש שלא מקבלים את הנוסחה הזו במלואה, כלומר הזכויות הדמוקרטיות שלי לא מכובדות, זה גורם לי לזלזל בשלטון החוק [...] אני [כחרדי] במדינה חי בהרגשה של מיעוט נרדף [...] תוסיף לזה שאני לא מאמין בחוקים האלה [...] אז כל עוד שאני לא רואה במדינה אבא, אז אין לי סיבה לשמוע בקולה [...] אני מרגיש כל פעם שאני מקיים את חוקי המדינה או מסתדר עם הדמוקרטיה או כל שאר מערכת החוקים – אני אגיד את זה בצורה הכי צינית ובזויה – אני בעצם עושה לה טובה.

על רקע זה מעניין לציין את הסתייגותם הגורפת של רבים מן הפעילים החרדים בליכוד מפוליטיקאי דוגמת בני בגין. כך למשל תיאר אותו שלמה:

בני בגין זה אדם שאני לא סובל. כולם חושבים שהוא ישר, אבל הוא ראש בקיר. לדוגמה, היה לו נהג בבחירות. אחרי הבחירות הוא מונה לשר. הנהג של השר הקודם בכל מקרה לא יפוטר, כי זו משרה ממשלתית. גם אם הוא לא היה ממשיך להיות נהג השר, היו מוצאים לו תפקיד אחר. אבל בני בגין לא הסכים להעביר אותו, וכך הנהג של בני בגין נשאר בלי עבודה. נהג זו משרת אמון, ולשר מותר לקחת איזה נהג שהוא רוצה. אבל בני בגין הוא ראש קשה. זה לא יושר. הוא עקום לגמרי.

מבחינת שלמה הזירה הפוליטית נעדרת אנשי אידאולוגיה ישרים, והמניע לפעילות המשתתפים הם אינטרסים צרים ועשייה של אדם לטובת עצמו.

בהביטו מבעד למשקפיים הללו בזירה הפוליטית, התנהגותו של חבר הכנסת לשעבר בני בגין, שביקש להימנע ממינויים מיותרים ומבזבוז כספי ציבור, נתפסת כבלתי הגיונית ועקומה. הצורך לחסוך בכספים אלה אינו בא לביטוי בדבריו, ומהם עולה נקודת מבט של מי שמצוי מחוץ לממסד ולשלטון החוק ואינו מזדהה עם מטרותיו.⁶⁷

מעניין לציין כי בני בגין זכה לביקורות דומות מצד מרואיינים חרדים רבים במיוחד. רבים הדגישו את דבקותו העיקשת בעקרונות שעמם לא יכלו להזדהות ושאת פשרם לא הבינו. כזכור, גם האלוף מאיר דגן (עמ' 71) תואר באופן דומה. נראה כי לנוכח התפיסה החרדית המקובלת ביחס לחילוניות כנעדרת עקרונות וכמשועבדת לדחפים, בניגוד לחרדיות, התנהגותו הבלתי מתפשרת של חבר הכנסת לשעבר בני בגין, כמו גם היצמדותו הנוקשה לעקרונות (מנהליים או פיקודיים) של האלוף דגן, מעוררות הסתייגות רבה. מרואיין אחר שביקשתי ממנו הסבר להסתייגות הגורפת מבני בגין, אמר לי: 'בכל מה שקשור לכספי מדינה חרדים לא ממש מקפידים, ועם בני בגין אי אפשר "לגנוב סוסים"'. מנגד, תפיסות אלה מאפשרות להבין את הסלחנות היחסית שגילו החרדים לאחר שהתגלה להם כי לבנימין נתניהו היה רומן מחוץ לנישואין, שהרי כל החילונים בוגדים בנשותיהם, ונתניהו אינו חריג. הסברים דומים חזרו על עצמם. מרואיינים שונים טענו כי בעבור האדם החרדי, מערכת החוקים המחייבת היא המערכת ההלכתית. חוקי המדינה נתפסים אפוא כחלופה חיצונית שהמניע היחיד לציית לה הוא הפחד מפני עונש אפשרי.

67 טענות דומות מופיעות גם בעיתונות החרדית. כך למשל, חיים ולדר דן בטורו **בית דאמן** (3.10.2000) במה שהוא מזהה כחוסר יכולתו של הציבור החרדי לדאוג לאינטרסים שלו. וכך הוא כותב: 'פוליטיקה זה לא דבר ענייני, פוליטיקה היא שלטון, כוח, הדרך היחידה להשפיע. תהיה ענייני – תגמור כמו ה"דלאי למה". שכולם מעריכים אותו אבל בתכלית זה לא עוזר לעם שלו, שמתכחד לאטו [...] בעולם של היום (וגם של פעם) אם אין לך כוח אף אחד לא מסתכל לכיוון שלך'. בהמשך מבהיר ולדר כי הציבור החרדי חייב 'ללמוד להגן על האינטרסים שלו ללא בושה. כשהציבור החרדי יהיה מספיק חזק ובלתי נרדף הוא יוכל לחשוב על מותרות, כמו ייעול המערכת וסיפורים כאלה'. אז עובר ולדר לדוגמה נוספת לטענתו, הקשורה בהצעה למנות לכל עיר רב אחד במקום שניים (ספרדי ואשכנזי), הצעה שלדבריו 'עברה בשקט וללא התנגדות'. והוא מוסיף: 'ימה אכפת לנו שעוד יהודי יתפרנס? מה אכפת לנו שלעוד יהודי תהיה השפעה? מדוע שאנחנו נעשה את החשבון של המדינה, שמשקיעה מאות מיליונים ברשות השידור למשל, על תפקידים מיותרים?'

'להיות עם חופשי (וקדוש) בארצנו': על קידוש המרחב הפוליטי והמדינה

עד כה דנו בעיקר במניעים התועלתניים להשתתפותם של חרדים בליכוד, אולם בין הפעילים החרדים ניתן לשמוע גם קולות אחרים, אידאולוגיים יותר. אלה תיארו את הפעילות במסגרת תנועת הליכוד כנובעת ממניעים דתיים לגמרי. הנה דברים שאמר בהקשר זה יונתן וולף:

בזמן שהבנו שנתניהו עומד להפסיד, אני הרגשתי [...] הבנתי שאני חייב לצאת [...] נתניהו [...] אולי הוא לא מתנהג בסדר [...] מבחינה דתית, וגם [אין] שום קשר רגשי אתו [...] אבל [...] קלטתי [...] שבגלל שזה נושא דתי אני חייב לעשות את שלי [...] הבנתי גם שאם יהיה לאגוויי ארבעה-חמישה מנדטים [...] נו, ביג דיל. אבל אם ברק יעלה, התמונה פה תשתנה [...] ולכן החלטתי שאני עובד למען נתניהו [...] אבל מעצם זה שהמטרה שלך היא קדושה מבחינה דתית [...] אתה לא יכול להיכשל [...] אם אתה נכשל מבחינה דתית ובשביל מטרה דתית, אז המטרה הדתית שלך מעוותת. אם אתה הולך עכשיו בשביל התורה אתה לא יכול [...] לעשות באמצע שש-שבע [עברות] [...] ברגע שתיכשל פעם אחת, ישר תברח מכל הסיפור הזה [...] ככה הדת אומרת: המטרה לא מקדשת את האמצעים [...] הדברים האלה יותר חשובים מזה שנתניהו יהיה ראש ממשלה.

למרות הפגמים הרבים מבחינה דתית בהתנהגותו של בנימין נתניהו, התמיכה בו מתוארת כשליחות קדושה, ויש לה כללים ברורים. מאחר ששליחות זו אמורה להיות תואמת את המטרה הדתית הסופית – ריבוי תורה ומעשים טובים והפצת דבר השם בעולם – לא מתקבל על הדעת שתוך כדי חתירה להשגתה ייעשו פעולות המנוגדות לדבר ה'. דבריו מסתמכים גם על מאמר חז"ל הפוסל 'מצווה הבאה בעברה' (סוכה ל). הטיעונים הדתיים שבהם הוא משתמש, שהסיוע לנתניהו זוכה למעמד 'קדושה', משמשים בגרסאות אחרות גם את המפלגות החרדיות ואת פעיליהן במהלך תקופות בחירות.⁶⁸ במובן זה, חלק מן הפעילים החרדים בליכוד הסבו את השיח

68 ולדוגמה, בדברים שאמר הרב נסים קרליץ במהלך עצרת בחירות ושהתפרסמו במוסף שבת קדש **ביתד נאמן** (עשי"ק פרשת יתרו, תשס"ג: 6), הוא הזכיר כי כבר החזון איש התיר להגיע לקלפיות עוד לפני תפילת שחרית מאחר שהגיע להבנה כי 'הצבעה בבחירות אינה כפי הבנת ההמון, שהמטרה היא לרומם ולכבד את פלוני או אלמוני, או בשביל

הרבני לטובת פעילותם בליכוד; מה שסייע להם ביצירת לגיטימציה. נוכח הסכנה בדמות עלייתו לשלטון של אהוד ברק, מחליט יונתן וולף לעשות מעשה. הוא מבין שתרומתו ליהדות התורה שולית, והוא מרגיש כי בליכוד הוא מסוגל להועיל הרבה יותר. דברים בסגנון דומה אמר אהרון גרינשטיין, פעיל ליכוד חרדי ותיק:

אני בשביל 'יהדות התורה' רק קול אחד [...] [ויתר] הקולות שלה פחות או יותר מוגדרים. אבל כשאני בליכוד [משמש] כיושב ראש סניף של בני ברק [...] אני בעצם עשרת אלפים קולות [...] בתוך הליכוד לעניינים הדתיים והחרדיים [...] אני מנצל יותר את הכוחות שלי למען היהדות.

מרואיינים אחרים דיברו על הרצון להועיל למגזר החרדי דרך הפעילות בליכוד. חבריהם הדגישו כי דרך הליכוד יוכלו להשפיע יותר על מעמדה של היהדות במדינה כולה, ולא רק להבטיח את קיום האינטרסים הצרים של המגזר החרדי. רק אחדים רמזו על כוונה לשנות את תנועת הליכוד מיסודה. אחד המרואיינים הסביר את פעילותו בליכוד באמצעות הציטוט הבא: 'אם פגע בך מנוול זה משכחו לבית המדרש'. המנוול המדובר כאן הוא יצר הרע, שבמקרה זה מופיע בלבוש קונקרטי, בדמות העיסוק הפוליטי במפלגה לא חרדית, ואותו יש למשוך אל בית המדרש. המשיכה לכיוון בית המדרש הופכת ליעד במקרה הזה, כלומר חיזוק התכנים היהודיים בליכוד.

אם לשפוט על פי סדרה של עדויות, דוגמת ארגון זק"א, הנח"ל החרדי, כמו גם החרדים המצטרפים אל תנועת הליכוד, נראה כי משהו ביחס החרדים אל המדינה משתנה. לעת עתה זוהי תנועה המתרחשת 'מלמטה' ומובלת בידי צעירים חרדים המחפשים פתרונות לצרכים שהמבנה החברתי המסורתי התקשה לספק. אך האם יש גיבוי רבני למהלך זה, או שמא מדובר בהתנהגות חריגה העתידה להישאר ללא גיבוי רבני, ובשל כך דינה להיעלם בסופו של דבר? שאלה זו נותרה עד כה ללא תשובה ברורה. היעדר גיבוי רבני משמש לעת עתה את הגורמים השמרניים בביקורתם כלפי ההתפתחויות החדשות.⁶⁹

פוליטיקה כזו או אחרת. אלא עניין ההצבעה הוא להגן על הציבור, על צרכי הציבור, על פי התורה והמצווה, ללא שום חשבונות נוספים. וממילא זו היא מצוה ככל המצוות, שאפשר לקיימה גם קודם התפילה [...] ומלבד מעשה ההצבעה לבד כפי שהזכירו שיש בזה ענין של קידוש שם שמים שמראים שיש יהודים שכל דאגתם הוא רק שיהיה תורה ומצוות בישראל שזה קידוש השם שאין כמותו.

69 כך למשל מתאר באופן סאטירי פי' חובב במאמרו 'חליפה וקפלושי' ב**יתד נאמן** (6.12.02),

עדות אחת לכיוון התפתחות אפשרי שכזה הם דבריו של הרב יואל שוורץ, רב הנח"ל החרדי, שהוא סמכות רבנית לרבים בשוליה של החברה החרדית. הרב שוורץ רואה עצמו כממשיך דרכם של תלמידי הגר"א שעלו ארצה כדי ליישבה. שוורץ אף כתב ספר על רבי ישראל משקלוב, שהיה מתלמידי הגר"א וממייסדי היישוב האשכנזי בארץ ישראל (שוורץ, תשס"א). בספר מתאר שוורץ גם את שיטתו של הגר"א 'על הצורך לעשות פעולות ארציות לקרב את הגאולה'. שוורץ מוסיף כי שיטתו של הגר"א בעניין זה אינה ידועה, והוא מנתח את ההסברים האפשריים לכך, בעוד ששאר חלקי משנתו של הגר"א הפכו לאבני היסוד המרכזיות של עולם התורה החרדי. אלה דברים שאמר הרב שוורץ בריאיון עמו:

אני זוכר איך כילד במאה שערים ירדנו לרחובות ורקדנו, ואנשים אמרו הלל. הבעיה היא לא עם המדינה אלא עם ההתנהגות שלה. הסמל של מדינת ישראל הוא המנורה, אבל חסרים השמן והנרות, וזה התפקיד שלנו. אנחנו [הציבור החרדי] צריכים להביא את האור. אנחנו לא שוללים את המדינה כמסגרת, אבל התכנים שלה היו שליליים. אם אנחנו נוכל להכניס את התכנים שלנו, שזה היהדות, אז אין לנו שום בעיה. כך למשל, לגבי שירת 'התקווה' אנחנו [בנח"ל החרדי] מוסיפים לשירת התקווה את המילה 'קדושי' ושרים 'להיות עם חופשי וקדוש בארצנו', ואז המילה 'חופשי', מקבלת את המובן של חופש מעול העמים. הציונות הורידה את הרצון להיות עם קדוש, ואנחנו רוצים להחזיר אותו. וברגע שיש שיתוף פעולה מצד צה"ל, אין שום בעיה. ביטוי סמלי נוסף לתפיסה שלי הוא הדגל של מדינת ישראל. הצבעים של הדגל מקורם בטלית

מוסף יתד השבוע, עמ' 4) את טקס ההכרזה על 'החרדיות החדשה', אותה קבוצה חרדית חדשה שעמה נמנים הפעילים החרדים בליכוד. מנחה הערב מספר לקהל השומעים כי כחלק מן ההכנות לאירוע 'פנינו לכל הרבנים החשובים שליט"א, המנחים את דרכה של התנועה החרדית החדשה, בבקשה שיבואו לכבד אותנו בנוכחותם. יהיה לנו, אם כן, בערב חשוב זה, הכבוד והעונג לערוך הכרות מיוחדת עם המנהיגים החדשים, אשר למרות הקצר שחלף מאז שניאותו לקבל על עצמם להשתתף בהנהגת הציבור, הם זוכים מאיתנו להערצה מיוחדת'. בהמשך מוזמין המנחה את הקהל לקום לכבוד המעמד ולהתחיל לשיר את השיר שבו נוהגים לכבד כניסת רבנים: 'ימים על ימי מלך תוסיף'. אבל אז מגלה המנחה כי אירעה תקלה: 'אני לא מבין למה הם לא נכנסים. בואו נשיר עוד קצת [...] הם כנראה מתעכבים מפני שיש התקהלות גדולה לפני הכניסה [...] אני אגש לברר מה קורה'. המהתלה נמשכת, אבל בסופה מתברר כי שום רב לא הגיע. הכותב חותם במסקנה כי 'כנראה בינתיים עדיין אין גדולים ורבנים המסכימים להנהיג את הציבור בדרך שהציבור רוצה להנהיג אותם שינהיגו אותו'.

ובמצווה של תכלת ולבן, אבל מה שחסר זו הציצית, וזו תהיה התוספת שלנו. לנו יש הזדמנות לבנות את המדינה בחזרה כמו שהיא הייתה צריכה להיות. הרבנים החרדים לא הולכים בכיוון הזה כי המדינה פנתה להם עורף, אבל היחס של המדינה משתנה. גם בצה"ל מבינים היום שהעמיד שלהם הם החיילים חובשי הכיפות. ויבוא יום ואת יום העצמאות יחגגו רק חרדים ודתיים. היו לנו חמישים שנים של נתק בין המדינה לבינינו, ולחבר את זה ייקח זמן. המדינה פנתה לנו עורף, ואנחנו הסתגרנו בגטאות. גם אנחנו אשמים במה שקרה. היום אנחנו יוצאים מהגטו, והנח"ל זו אחת היציאות, ובהדרגה אנחנו נכנסים יותר ויותר לתוך העשייה [...] השאלה של אתחלתא דגאולה הפכה להיות דילמה רצינית אחרי שהמדינה הפנתה לנו עורף, שהביאה את העולים החדשים והורידה להם את הפאות, שגנבה ומכרה ילדים. אלה דברים חמורים מאוד. אבל היום יש כבר דור חדש שלא היה שותף לפשעים הנוראים של אז.

אולם לא רק מסורת תלמידי הגר"א, שהרב שוורץ רואה את עצמו כממשיך אותה, יכולה להיות דגם חלופי ליחסי הציבור החרדי והמדינה. כיוונים אפשריים נוספים הם תנועת פא"י (פועלי אגודת ישראל), שבמרחשוון תשס"ד התכנסו כ-300 מחבריה בכינוס והכריזו על חידוש פעילותה לאחר כעשרים שנים שלא התכנסה ולמעשה הפסיקה לפעול. מאז חזר להופיע גם כתב העת של התנועה 'שערים'. תנועת פא"י הציעה שילוב ייחודי בין תורה ועבודה, וגם יחסה אל המדינה ומוסדותיה חיובי יותר בהשוואה ליתר הזרמים החרדיים. בניגוד לזרם החרדי המרכזי שדגל בהתבדלות מרבית, אנשי פא"י דגלו בהשתלבות תוך כדי שמירה על הזהות החרדית, ורוב מייסדיה ראו בהקמת המדינה אירוע בעל משמעויות דתיות חיוביות.

לא להתלכלך: בין פעילות גשמית לרוחנית

ההבחנה ההיררכית בין העולם הגשמי והנחות לבין העולם הרוחני והמרומם, שהיא כה מרכזית בתפיסת העולם החרדית, מולבשת גם על המרחב הפוליטי. כשלעצמו נתפס מרחב זה ברוב המקרים כשייך לעולם הגשמי, בניגוד גמור לעולם התורה, למשל. כחלק מהעולם הגשמי, כך עולה מרבים מן הראיונות, הפוליטיקה אינה יכולה להיות מושא שאיפתם של בעלי הכישרונות הגדולים. בהקשר זה אמר יהודה:

זה מאוד מעניין לשבת בלשכת ראש הממשלה ולהחליט אם לשלוח פצצת אטום על סדאם חוסיין או לא [...] יש איזה כוח, יצר שליטה שמרתק אותך [...] אבל אני לא רואה את עצמי משתלב בכנסת ולא [...] כמו שיש ידין התנועה'. אצלנו יש יצו הרבנים' [...] ואם פתאום יקרא לי הרב אלישיב ויגיד לי 'אני רוצה שתהיה החבר כנסת הבא שלי' [...] אבל אני לא רואה את זה כריאלי ולא חולם על זה [...].

ילמי זה כן ריאליזי, אני שואל.

יהודה: 'אנשים שח"כ זה התפקיד הכי רחוק שהם יכולים להגיע אליו [...] כל מיני עסקנים מקומיים [...] שהמדרגה הבאה שלהם זה להיות ח"כ [...] אולי זה יישמע מצחיק. באופן אישי אני מרגיש שאני יכול להיות גם ראש ממשלה, גם רמטכ"ל [...] לא יהיה לי מוזר אם מחר [גיורגי] בוש [נשיא ארה"ב] ירצה ממני ייעוץ באיך לטפל בכל העולם [...] אבל אני רואה את העתיד האישי שלי בהשפעה על אחרים בתחומים יותר רוחניים [...] אני שייך יותר לבית המדרש [...] אני רואה את עצמי כמי שיכול להיות גדול המחזירים בתשובה של הדור הבא ולעשות את זה יותר טוב מאמנון יצחק [...] אני שואף להיות כתובת לכל חילוני וחרדי בארץ. כחרדי, יש לי גם הרבה ביקורת פנימית!'

קבלת ההחלטות שהיא מרכזית בפוליטיקה היגשמית' מקושרת ישירות אל היצרים, ובראשם אל יצר השליטה; מה שמציב אותה מיד במקום נמוך. מבחינת תפיסתו את יכולותיו, יהודה נראה בוטח מאוד, ובמובן זה הוא משחזר חלק ניכר מן השיח הרבני על אודות המנהיגות הדגולה הטבעית של אלה המסוגלים לשלוט ביצריהם (ראו בעניין זה הערה 62). אולם נראה כי הוא מעדיף לכוון את מאמציו אל הממד הרוחני הממוקם גבוה יותר. אחרים ממכריו תיארו את פעילותם הפוליטית כשלב הכרחי בדרך אל העולם הרוחני. כך למשל תיאר זאת שמואל:

כמובן שהחלום שלי, זה לא להיות בפוליטיקה עד סוף ימיי, אלא יותר להתעסק עם התחום הרוחני-תורני, אבל [...] לפעמים צריך [...] קשרים מסוימים כדי לקבל תפקיד תורני. אז אתה חייב את האנשים הנכונים במקומות הנכונים ולמשוך בחוטים בצורה כזו או אחרת.

אולם גם בתוך המרחב הפוליטי עצמו יש חלקים הנתפסים כגשמיים במידות משתנות של גשמיות. כך למשל מבחין יהודה בין עבודת הכנסת לבין עבודת הממשלה:

הכנסת אמורה להיות בית מחוקקים ששם יוצרים חוקים, ששם מתווים צורה למדינה [...] [שם באה לידי ביטוי] התאוריה הטהורה של הפוליטיקה [...] ממשלה זה משהו כבר עם שיניים מעשיות להיזו דברים וליישם אותם בזירות בשטח, ועם זה אין לי כלום.

אמנם בית המחוקקים עסוק בחוקים שכולם מכוונים לניהול המציאות הגשמית, אולם הוא נתפס כמאפשר עיסוק מופשט ותאורטי ופחות גשמי באופיו. עבודת הממשלה קרובה הרבה יותר אל המציאות הגשמית, ועל כן היא הופכת לזרה בעבור יהודה. ההסתייגות מן ההיבטים הגשמיים של הזירה הפוליטית מקבלת ביטוי נוסף כאשר הפעילים החרדים מתבקשים לסרטט את שאיפותיהם בתחום זה. הנה מני רוטמן:

זה לא תחום שהייתי רוצה להתפרנס ממנו [...] בטח שלא כחבר כנסת [...] כי פוליטיקה [...] זה דבר מלוכלך [...] השקרים של הפוליטיקה [...] שהיום אני צריך ללכת ולדבר עם האויב הכי גדול שלי, ומחר ללכת ולדפוק את החבר הכי טוב שלי [...] לא היה אכפת לי להיות בשורה השנייה והשלישית והרביעית, אבל בשורה הראשונה לא הייתי רוצה להיות [...] יענו, לא חברי כנסת ושרים, אבל הייתי מוכן להיות מאחורי החברי כנסת [...] יועץ [...] למרות שזה לא עבודה קבועה. אתה נמצא קדנציה, ואתה יכול למחרת ללכת למצוא עבודה אחרת [...] אבל אני חושב שכמה שאני יעבוד במשהו אחר, עדיין זה יהיה ההובי שלי [...]. כאילו, אני ממש אוהב פוליטיקה.

כמו מני רוטמן גם רבים מחבריו הביעו הסתייגות מהתמודדות על תפקידים בחזית הפוליטית. מינוי ליועץ עדיף מבחינתם על ה'לכלוך' של הזירה הפוליטית, כלומר האינטריגות, המאבקים היצריים והצורך לשנות עמדות ונאמנויות, משום שהוא מאפשר להיות בפוליטיקה בלי לוותר על יתרונותיה. אלו דברים שאמר דוד רוזנפלד בעניין זה:

אני לא מאמין בכל הצביעות הזאת שבפוליטיקה [...] לכן אני אומר שאני לא רוצה להיות בזה [...] תמיד יהיה מי שיתנגד לך [...] תן לי להיות מאחורי הקלעים [...] תהיה ה'אתה' האמתי [...] ולא תצטרך כל יום להסביר 'למה אמרתי ככה אתמול, ולמה היום אני אומר אחרת'. וזה בעצם פוליטיקאי [...] לא משנה אם הוא חרדי, חילוני או דרוזי.

נראה כי עמדות מסוג זה הן שהובילו את איציק קויפמן, מבכירי קבלני הקולות החרדיים, להעדיף מינוי ליו"ר סניף הליכוד בירושלים על פני מגוון תפקידים אחרים. מעמדו אפשר לו להציע את עצמו כחבר מועצת עיריית ירושלים, אך הוא הבהיר כי הוא מעוניין להיבחר כיו"ר הסניף.⁷⁰ סניף הליכוד בירושלים הוא הסניף הגדול בארץ, ונתון זה מעניק לתפקיד השפעה רבה מול חברי הכנסת והשרים, השפעה שאפשר לתרגם אותה למינויים פוליטיים ולתקציבים.

כאמור היו גם מרואיינים שתיארו את הפעילות בליכוד כממלאת תפקיד רוחני ודתי, ואז נותר במסגרתה מקום מרכזי להתערבותו של האל בעיצוב ההתרחשויות. כך מתאר יונתן וולף את החלטתו להשתתף במערכת הבחירות לכנסת, כאשר על פי כל הסקרים היה ברור כי נתניהו עתיד להפסיד:

בבחירות ב-1999 הגעתי לפה (מצודת זאב) ואמרתי להם 'אני יודע שהמצב קשה, אבל אני רוצה לעבוד' [...] הסיבה שלי לא היה לעבוד למען האיש [...] ידעתי שהמטרה שלי זה שנתניהו יישאר [...] אם אני לא אצליח [...] אני רק אחד, אבל הכרתי בהכרה הרוחנית שצריך לעבוד בשביל זה [...] וביהדות מבחן התוצאה הוא שולי. אם אתה חושב שנתניהו הוא טוב לדת, אז אל תעשה חשבון. 'אבל הסקרים אומרים שהוא מפסיד'. [...] קודם כול צא לעבוד, כי זה מה שטוב לך וליהדות [...] ולכן הם הביאו לי באמת עבודות [...] עבדתי מאחד בלילה [...] עד שש בבוקר [...] להדביק מודעות.

למרות הנתונים המופיעים בסקרים, החשיבה הדתית מותירה לאל מקום מרכזי להשפעה ולעיצוב המציאות. על כן ברגע שאדם סובר שהמטרה מוצדקת מבחינה דתית, עליו לוותר על ניסיון לאמוד את התוצאות הצפויות ולפעול מתוך הנחה כי במידה שהאל יחליט, הוא יוכל לעצב את המציאות כרצונו. הד לדברי יונתן מופיע בספר **שאיפות**, ובו מציין הכותב (הרשקוביץ, תשס"ג: קנד) כך: 'ובענייני רוחניות ידוע כי לא חייבים "להועיל" – אבל צריך "לפעול"'. מאחר שהעניינים הגשמיים של האדם אינן יכולות לאמוד במדויק 'תועלת', על האדם לפעול גם כאשר הגיונו אומר לו שפעולתו חסרת תועלת.

70 במקרה זה היה משקל גם לשאלת השירות הצבאי, המגבילה את טווח האפשרויות העומדות לפניו.

אך גם במסגרת תפיסת הפעילות הפוליטית כמשרתת מטרה רוחנית, לפעילים החרדים יש סולם עדיפויות ברור באשר להשתלבותם בתוכה. כך למשל מתאר יונתן וולף בהמשך דבריו את לבטיו ביחס לסוגי העבודות השונות שהוצעו לו במטה החרדי של הליכוד:

כסף? זה בכלל לא מעניין אותי [...] אבל אני לא רוצה לחלק סתם פליירים [...] בבחירות הקודמות, כשעבדתי בלילה היה לי מאוד קשה להמשיך וללמוד ביום את השמונה שעות שאני מחויב אליהן [...] ולהסתובב ברחוב [...] שעות [...] להכניס לתיבות דואר [...] לא יודע [...] בתל אביב [...] גם אתה יכול להיכשל, ויש כלבים [...] זה לילה [...] אתה מעייף את עצמך, את הרגליים שלך, וזה לא מי יודע מה עבודה [...] בהתחלה הם מציעים לך את העבודות שבעד שלוש שקל הם ייתנו למישהו [...] אני רוצה שהם יבינו: אני אדם רציני, אל תבזבו אותי [...] איך שאני חושב, אני יכול לעבוד פה בכל מקום שהם יושבים ובלי הכסף שהם מקבלים.

ימה היית רוצה לעשות? אני שואל.

יונתן: 'אותי מעניין זה ההסברה [...] יושבים חבריה רציניים [וחושבים] איך הציבור יגיב לססמה כזאת או למה שהוא שמע מברק אתמול [...] כל מיני סטיקרים נחמדים [...] לחשוב על זה [...] אחד אומר משפט, ואתה מלטש אותו קצת [...] אם הם רוצים שאני אשב פה [במשרדי המטה החרדי] שלוש-ארבע שעות [...] אבל לא עבודה שגם מבזה וגם קשה [...] אתה לא יכול להגיע למקום עם כל האידאולוגיה [...] ולשאול מה אפשר לעשות בשביל הליכוד, ואומרים לך יתשטוף פה את הרצפה בבקשה; יחסוך לנו את הכסף של המנקה? [...] סלח לי, אני בן אדם [...] מה זה יתשטוף לי את הרצפה? מה אני, ילקק את זה עם הלשון כי זה דבר רוחני? לא, אתה מבין שיש דברים שאתה יותר יכול למצות את עצמך בהם, ולכן אני ביקשתי עבודה מוגדרת, ושהיא [המזכירה] תסביר להם'.

אף על פי שהפעילות בליכוד נתפסת כמשרתת מטרה רוחנית, ליונתן גבולות ברורים לגבי סוגי המשימות שהוא מעוניין למלא. במסגרת אותם גבולות מסתייג יונתן מן הפעילות שמילא בבחירות הקודמות: חלוקת עלונים (פליירים) בשעות הלילה החשוכות ברחובות הפרוצים של עיר החטאים תל אביב, החושפת אותו לסכנות רוחניות ופיזיות (כלבים) ומאתגרת לא רק את

גופו הגשמי. המשימה המועדפת עליו היא ההסברה, כי היא מאפשרת לו להשתמש בכישורי החשיבה שלו.

היציאה אל הזירה הפוליטית מפגישה את הצעירים החרדים עם מודלים גבריים חלופיים. עולם התורה החרדי מדגיש את המודל האידיאלי של התלמיד-חכם, איש הרוח, שאת כל כוחו משקיע בלימוד התורה. הזירה הפוליטית מדגישה מודל חלופי שונה לגמרי, והמפגש עמו נחוה אצל חלק מן המרואיינים כגילויי של ממש. כך מתאר את הדברים יהודה:

לאחרונה, בעקבות הבחירות באלעד, הבנתי עד כמה הרצון הזה לעשות ולקחת חלק ולשנות הוא אנשי. הרצון לפעול וקצת לשנות את העולם [...] להרגיש שהייתי שותף במהלך שיצר משהו חדש. ספרדי שנבחר לראשות המועצה זוכה לתמיכתם של כל גדולי ישראל, ספרדים ואשכנזים, ואיחד את היהדות החרדית המפולגת. זו תחושה נהדרת של סיפוק. עשית משהו, הייתי שותף בתהליכים [...] העצמה הגדולה מבחינתי הייתה לראות גם אנשים מבוגרים ממני שמתנהגים כך, שמוכנים להוציא מהונם ומאונם בשביל להשפיע על המציאות, לשנות. וזה לא שהם הולכים לעשות מזה כסף. במבט ראשון אתה רוצה לשאול אותם 'מה אתם עושים פה? אם אין כאן כסף, תחזרו לכולל, ללימוד התורה'. אבל כנראה שיש משהו אחר שדוחף אותם. ההלם שלי וההפתעה הייתה לראות אנשים שמשקיעים כל כך הרבה אנרגיה ולהט בדברים שהם במהותם לא שייכים לבית המדרש. בחינוך שקיבלתי, כשיש לך סיבה אמונית, דתית, אז זה טבעי ולגיטימי לפעול בלהט ובהקרבה, אבל כאן אין להט אמוני. ולמרות זאת, כנראה שזו תכונה אנושית בסיסית. היהדות רק לקחה את התכונות הבסיסיות האלו – הכוחות הנפשיים, העצמות, הלהט – ומפנה את זה ליעדים תורניים. אבל הביטוי של הכוחות הללו אפשרי גם מחוץ לבית המדרש, ושם התוצאות שלו אחרות לגמרי.

בעוד שבבית המדרש מופנים כוחותיו של הפרט לעלייה במעלות התורה כדי להתקרב אל הקב"ה וליהנות מן הבריאה שברא האל, הפעילות הפוליטית נועדה לשנות את אותו עולם. על כן ההישגים בעולם המעשה, העולם הגשמי, שהם שוליים לגמרי בעולם הישיבות, נתפסים כמהותה של הפעילות הפוליטית, וההתוודעות אל הסיפוק המתלווה אליהם מתוארת בפי יהודה כגילוי מהמם ובעל כוח משכר. הפערים ביחס למקומה של העשייה מוסיפים להתבהר מן ההשוואות שעורכים הפעילים החרדים בין הפוליטיקאים

החרדים במפלגות החרדיות ומחוץ להן. אלה דברים שאמר מני רוטמן כאשר שאלתי אותו מדוע לא יעביר את פעילותו אל יהדות התורה:

שם אתה לא בעל הבית על עצמך. גם בש"ס, מה שאריה דרעי עושה – כולם עושים [...] מה שאלי ישי – כולם [...] באגודה [...] מנחיתים עליך [...] הנה רפי בר חן [...] הוא היה יכול להיות לפחות שר בש"ס, ויש לו אבא שהוא רב של שדרות שהוא מוכר [...] משפחה ספרדית מכובדת ביותר [...] הציעו לו כל הזמן [...] בוא תהיה ח"כ אצלנו [...] אבל הוא לא מוכן להיות עבד [...] יש לי חבר [...] עוזר של ח"כ בש"ס [...] הוא מכיר אנשים [...] הוא למד תקשורת [...] הוא סידר לח"כ שלו ריאיון אצל יאיר לפיד [...] אבל בש"ס [אמרו לו] 'אל תלך לפה, אל תלך לשם' [...] הוא היה באולפן של 'משעל חסי' [תכניתו של נסים משעל], והוא מקבל טלפון מסודרי שאומר לו 'תשמע, אלי ישי אמר שתצא מהאולפן' [...] תימבין, [...] לא מתאים לי. אני לא הולך לעבוד אצל מישהו אחר ולחשוב שאני מנהל את העולם [...] אם כבר אני פוליטיקאי, אני רוצה לנהל את העולם [...] להשפיע, לא להיות בובה [...] וזה מה שיש בליכוד: אתה בעל הבית של עצמך.

כפיפותם של חברי הכנסת החרדים לידעת התורה של הרבנים מתוארת אצל מני בזלזול ונתפסת כעדות לתפקידם הבורתי. בעוד שעל פי המודל החרדי 'עבד ה' הוא לבדו חופשי, אצל מני 'עבודתו' זו מוצגת במונחים שליליים, והוא מסתייג ממנה. מדבריו משתמעת תמונת עולם שהרבנים כנציגי האל אינם עומדים במרכזה, אלא הוא עצמו דווקא. הוא מעוניין להיות זה הימנהל את העולם, המשפיע ומעצב את המציאות בעזרת כוחותיו שלו. במחקר הפמיניסטי מתוארת הזירה הפוליטית כזירה גברית שבה נערך המשא ומתן על השליטה במוקדי הכוח המרכזיים בחברה. הפוליטיקאים מן המפלגות החרדיות מייצגים מודל גברי חלופי נוכח כפיפותם המוחלטת למרות גדולי התורה. ביטול רצונם האישי לידעת התורה של שולחיהם הוא ממעלותיהם המרכזיות. מני רוטמן וחבריו מערערים על מודל זה ומייצגים מודל גברי חלופי, קרוב יותר למודל ההגמוני בתרבות המערב שבו מודגש האינדיבידואל כמוקד התמונה, ושמימוש רצונותיו ושאיפותיו הוא היעד המרכזי שאליו האדם חותר באסרטיביות. הדגשת חשיבותה ומרכזיותה של העשייה הגשמית והרצון להשפיע ולשנות את המציאות הגשמית חזרו על עצמם בראיונות נוספים. אולם נראה כי החשיפה לזירה החדשה תובעת גם מחירים כבדים מן המשתתפים.

אבדן התמימות

ערב יום הבחירות אני נוסע עם יואל בוסקילה ועם יהודה משי־זהב בחזרה ממצודת זאב לירושלים. יואל הוא איש המבצעים של המטה החרדי בליכוד, ויהודה משי־זהב – של אגודת ישראל. הטלפונים אינם מפסיקים לצלצל. הידיעה שאצל השניים אפשר למצוא גיוב ליום הבחירות נפוצה. בין היתר דרושים להם במיוחד מועמדים לאיוש צוותים שייסעו במוניות בשכונות החרדיות ויקראו ברמקולים לאנשים לצאת ולהצביע. בין טלפון אחד למשנהו מבהיר יואל ליהודה:

תשמע, צריך לסנן. אנחנו לא צריכים כל ישיבה־בוחר שלא יודע מהחיים שלו [...] יש עדיפות לאנשים עם פלאפונים שיהיה אפשר ליצור קשר אתם.

בהמשך הסביר לי יואל את כוונתו:

במוניות אסור להפעיל רמקול [...] עכשיו אני מחפש חבריה שאם שוטר יגיד להם [להפסיק את פעולת הרמקול] הם יגידו 'בסדר', יכבו, יעברו לרחוב השני וידליקו. אז נכון שזה לא בסדר, יש חוק, וצריכים לכבד אותו [...] התמימות כאן זה לא בדיוק טמטום, אבל זה לא עוזר לי [...] אני צריך שאנשים יצאו מהבתים וילכו ויצביעו, לכן אני צריך אנשים ששמים פס על כל העולם, לא אנשים שמישהו יכול לתקוף אותם [...]. לעבודות השחורות אני רוצה חבריה שלא יושבים ולומדים.

יתלמיד ישיבה הוא תמים?!, אני שואל.

יואל: 'תראה, הוא לא נמצא בתוך המלחמה, אז כמובן שהוא לא אמור להיות בקיא בה'.

באותו הקשר מספר לי יואל על עבודתו בבחירות שנים אחדות קודם לכן, כאיש המבצעים של אגודת ישראל, ועל אופני ההתמודדות שלו עם פעילים מן המפלגות החרדיות האחרות:

בהתחלה לא הלך כל־כך טוב [...] אבל אז לקחתי עגלה ושמתי עליה דלי דבק ותפסתי ילדים ושמתי אותם שילכו הלוך חזור, ונגד זה אף אחד לא יכול להילחם נגדי. בעל עסק לא יכול לשים פועל שיעמוד על לוח מודעות [...] אז הם [אנשי המפלגות המתחרות] באו והגענו לסיכום שבימי שישי אני לא מכסה חצי עיר [...] אבל בדרך כלל לפני כל שלום יש מלחמה.

בתגובה אני מעיר שהשפה שלו לוחמנית מאוד. החיוך שהיה על פניו נמחק, וזו תגובתו:

זה מה שכואב לי. איבדתי מההסתכלות הנאיבית שלי; שהיום אתה אומר על משהו שהוא נאיבי, זה משוואה למטומטם. אתה נאיבי, אתה חוטף כדור. אבל בכל זאת כואב לי שאני כבר לא מסתכל על העולם בצורה חיובית [...] שאיבדתי את התמימות והטוהר [...] שכבר אני לא נותן אמון באנשים. כשבן אדם היה אומר לי משהו, לא הייתי מתחיל לחשב שההוא מכיר את ההוא, והוא שלח אותו, וכאן הם שניהם עושים עליי קומבינה [...] כשיצאתי לעולם הרחב הבנתי: אתה יכול להתנהג בצורה הזאת [ולהמשיך ולתת אמון], אבל אחרים לא יחזירו באותה מטבע [...] אם אתה נכנס לעולם החילוני, אתה צריך להשתמש בעולם החילוני, כי כתוב 'עם עיקש תתעקש ועם תן תתפתל'. אתה לא יכול ללכת בין חברות נוכלים ולהיות בן אדם אמין. הם יאכלו אותך [...] יש בי פחות אמון ויותר חוצפה ממה שהיה לי פעם [...] אני גם בן אדם יותר קשה [...] אתה צריך לחשוך יותר ולדעת לעמוד על שלך [...] יכול להיות שזה גם קשור לפוליטיקה [...] באיזה שהוא מקום אולי זה גם עשה אותי חכם יותר, להסתכל מכל הזוויות ועל כל המכלול של האנשים עליהם פועלת כל החלטה שלך, ולחשוב למי זה מזיק, למי זה לא [...] אבל החכמה הזו לא כל כך מוסיפה לי. הייתי מעדיף את הטוהר והתמימות והאמת.

יואל מתאר את עזיבת המרחב החרדי המוגן והיציאה אל המרחב הציבורי הישראלי כתהליך כואב של התפכחות. במסגרת אותה התפכחות הוא נאלץ לסגל לעצמו חשדנות, יכולת לעמוד על שלו, חוצפה וויתור על תמימותו כדי לשרוד. הוא סובר שתהליך זה הפך אותו במובנים מסוימים לחכם יותר משהיה, אבל זו חכמה מיותרת כהגדרתו, אולי משום הכאב הטמון בחובה. כפי שהסביר לי בהמשך, תהליך ההתפכחות הוא גם בלתי הפיך; אי-אפשר להחזיר את הגלגל לאחור ולשחזר את התום ואת הטוהר. החיים במרחב הלא חרדי מאיצים תהליך זה ומחריפים אותו.

את הרגשותיו של יואל שבמגזר החילוני אנשים אינם סומכים זה על זה, אפשר לפרש כנובעות מזרותו שלו ומקשייו בהבנת הקוד התרבותי החדש, או אפילו כמשקפות תהליך התפכחות כחלק מן המעבר הפרטי שעבר מעולם הילדות אל עולם הבגרות. אולם אפשר להתייחס לדברים גם כמשקפים את

כללי המשחק האמתיים של המרחב הציבורי בתרבות המערבית. הסוציולוג מקס וובר תיאר את תהליך 'הסרת הקסם' (disenchantment) הנלווה למעבר אל המודרניות. בעידן הטרנס-מודרני התייחס האדם גם לטבע וגם לחייו שלו מבעד למסננת של מיתוסים וסמלים קדושים ומתוך תפיסה מיתולוגית ודתית. חיי הפרט קיבלו משמעות באמצעות קשירתם למערכת קוסמית אלוהית כוללת, והאמונה הדתית הנחתה את פעולת האדם. אחד המאפיינים המרכזיים של המודרנה הוא הרציונליזם, שהביא להתרחקות מתפיסות מאגיות. עולם הטבע, בני האדם והחיים החברתיים הפכו למושא של התבוננות קרה, מדעית ורציונלית. מכאן נובע המשבר הגדול של המודרניות: האדם איבד את היכולת לתת לחייו משמעות. האדם המודרני בעל חופש ובעל יכולת טכנולוגיות וארגוניות ללא תקדים, אך הוא אינו יכול לענות על שאלות בסיסיות, כמו 'למה אני חי, ולאן אני הולך?'. בתרבות המערבית והחילונית מחליף מקומו של האינדיבידואל את מקומה של הקהילה, והדגש באינדיבידואליזם דוחף את הפרטים לפעול על פי האינטרסים הפרטיים, האישיים ובעיקר הכלכליים. כפי שמציינת אילו (2002: 1), 'הדאגה לאינטרס העצמי מובילה לכך שהאדם מתייחס לכל דבר – לעבודה, לשכונה שבה הוא גר, למולדתו ואפילו למשפחתו – בצורה תועלתנית ושואל את עצמו "האם זה טוב לי?". בניגוד לכללי משחק אלה, החברה החרדית, שבה עדיין שולטים ערכים קהילתיים, פועלת באופן שונה לגמרי. מאחר שיש דגש חזק ביעדים רוחניים, והפרט מקבל את הגדרתו העצמית במידה רבה בזכות היותו חלק מקהילה, מתקיימות בין הפרטים מערכות יחסים שונות לגמרי. בנוסף לכך, החברה החרדית מדגישה כי צרכיו הגשמיים והחומריים של הפרט יסופקו לו במידה שהוא בוטח באל ומקיים את מצוותיו. בהקשר זה מעניין לציין כי ביטוי נוסף של 'הסרת הקסם' היה במסגרת מערכת היחסים בין רבים מן הפעילים ובין ראש המטה החרדי. רבים מהם היו מקורבים אליו מאוד בתקופה שקדמה לבחירות והיו חלק ממעגל חברתי שסבב אותו; ואולם עם תום הבחירות, לאחר שמונה לסמנכ"ל הליכוד, התרחקו ממנו רבים מהם. כאשר ניסיתי לברר מדוע, טענו אחדים מהם כי הוא פועל רק על פי אינטרסים: הוא 'כבר לא צריך אותם אחרי שעלה לגדולה'.

בחזרה אל המרחב החרדי

ביום שישי שלפני הבחירות אני שוב מצטרף ל'פרלמנטי' של גאולה במסעדת 'שטיסל'. המסעדה מלאה, ורבים מן האנשים טרם הגיעו. אני מצטרף ליואל, למני, לשמואל ולחברים נוספים הממתינים ליתר חבריהם ברחוב, בסמוך לכניסה למסעדה. שלום גרינבלט שהגיע זה עתה מברך אותי לשלום ולוחץ את ידי.

'אני רואה שהשתלבת עם החבר'ה', הוא מציין. 'שמעת על ההתפתחויות האחרונות? מקורב לרב אלישיב אומר ש...!'

אבל אז חולפת על פנינו צעירה, ומבטו של שלום מוסט לעברה.

יואי וואי, איזו חמודה...!', הוא מציין בהתפעלות.

יואל, שגם הוא עומד לידינו, מתערב מיד: 'יש לך אישה וילד בבית', הוא גוער בשלום. 'תפסיק עם העיניים הגדולות האלה!'

'אתה תשאיר לי את העיניים שלי לעצמי', מתגונן שלום.

הם מתווכחים, אך לקול גערותיהם של שאר האנשים הם נרגעים. אחד הנוכחים מעיר שינחמד לראות איך תמיד ביום שישי פתאום מופיעה לו כיפה שחורה על הראש, אך שלום אינו נראה כמי שנבהל מן הביקורת.

לאחר דקות המתנה נוספות נשמע ברמקול קול בעל מבטא אידישאי.

מרחוק אני מבחין בשני גברים גבוהי קומה, לבושי מעילים חסידיים ארוכים, מסולסלי פאות, נושאים בידיהם שלט נעוץ על מוט ארוך, ועליו נכתב 'בבקשה, נא לא לעמוד ולא להתקהל'. אחד מהם נושא בידו רמקול, ומדי פעם בפעם הוא קורא בהגייה יידישאית:

עוברים ושבים יקרים, בשם תושבי שכונות גאולה ומאה שערים, אנו מבקשים: אל תהפכו את רחובותינו לרחובות פריז וניו-יורק. נא לא להתקהל.

בשלב מסוים אני מבחין בהתקהלות מעברו השני של הרחוב. שני נושאי השלטים צועקים על כמה בחורות העומדות בכניסה לחנות מוזיקה. הבחורות אינן נבהלות ומשיבות לחסידים מענה לשון.

'אלה אנשים שמבקשים מהציבור לא לעמוד ברחוב. שלא יטיילו כאן סתם. רק מי שעורך קניות. הם לא רוצים שיהפכו את המקום הזה למקום בילוי', מסביר לי מני. 'הם אומרים שאם אנשים עומדים, אז

מתחילים מפגשים בין בנים ובנות, ואת כל הדברים האלה הם לא רוצים כאן. הם מנסים לשמור על אופי מסוים לשכונה.

כששני החסידים מסיימים לזוף בצעירות, הם מתקרבים לעבר 'שטיסל', שגם בפתחה כבר נוצרת התקהלות לא קטנה של החבריה. אז צועק לעברם שמואל, 'דוידוביץ', דוידוביץ', תגיד להם שאסור לעמוד [...] הם מתקהלים. החבריה מגיבים בצחקוקים גדולים, ונושאי השלטים, החולפים על פנינו, נמנעים מכניסה לעימות עם החבריה.

לפני חמש שנים לא היינו יכולים ללכת כך סתם, לטייל ברחוב, ממשיך מני להסביר, בעוד שני נושאי השלטים מתרחקים. 'ישר הזרות היו מגיעים ומתחילים להרביץ. אבל אנחנו לימדנו אותם שאתנו לא מתעסקים. אם הם נוגעים בנו, אנחנו מכסחים אותם. הם הבינו. תנו לנו לחיות בשקט, ואנחנו לא נעשה כאן בלגנים. כלומר אם אנחנו באמת רוצים לעשות בלגנים או להתערבב, אז אנחנו יוצאים מהשכונה.

אמנם נוכח פעילותם של 'הזרות', מני, שלום וחבריהם מרסנים את התנהגותם במרחב הציבורי, אך השפעתם עליו ברורה: הם מביאים אתם נורמות התנהגות מתוננות מבחינה דתית. השפעתם על אופיו של המרחב הציבורי החרדי היא רק היבט אחד של השפעתם הכוללת יותר ורבת הפנים על החברה החרדית עצמה.

סיכום

במוקד מחקר זה עמדה האינטראקציה בין הפעילים החרדים לבין תנועת הליכוד שאליה הם הצטרפו. פתחתי בבחינת כמה תהליכים חברתיים המהווים רקע להבנת כניסתם אל הליכוד. תיארתי את התחזקותה של החברה החרדית מבחינה דמוגרפית ופוליטית כגורם שחולל גם את היחלשות ה'אחזדות' החרדית לטובתן של זהויות פרטיקולריות של תת-הקבוצות החרדיות. כחלק מתהליך זה נחלשו גם מוקדי הכוח המסורתיים כמו גם מעמדה של 'דעת התורה'. גורם נוסף שערער את מוקדי הכוח המסורתיים הוא השיח הביקורתי הפנימי שהתחזק באופן ניכר בשנים האחרונות בחברה זו. הרבנים, העסקנים והפוליטיקאים, כמו גם דפוסי פעילותם, עומדים במוקדה של ביקורת זו.

בנוסף ל'דעת התורה', גם 'ירידת הדורות' היא עקרון אמונה חרדי מרכזי שכוחות שונים מערערים עליו ומביאים להחלשתו, ובאופן זה מערערים גם את הלגיטימציה של חלוקת הכוח המסורתית. ערעור מוקדי הכוח המסורתיים והופעתם של מוקדי כוח חדשים יוצרים חברה חרדית מעט יותר שוויונית ודמוקרטית מזו שהייתה. ההצטרפות אל תנועת הליכוד משתלבת היטב במהלך זה. אל התנועה מצטרפים פעילים המזוהים ברוב המקרים עם השוליים החברתיים של החברה החרדית, בניגוד למצטרפים אל המפלגות החרדיות, הנמנים לרוב עם האליטה החרדית והמקורבים לאוחזים בעמדות הכוח המסורתיות.

בהמשך בחנתי את ההצטרפות אל הליכוד כביטוי לתהליך חברתי רחב נוסף: היציאה מן המרחב החרדי המוגן אל המרחב הישראלי. נוכח התחזקותה של החברה החרדית פחתה במידה ניכרת הרגשת האיום של הפרטים, וקטן הצורך להמשיך להסתגר כמקודם. ליציאה אל המרחב הישראלי יש גם גורמים כלכליים, וזאת לנוכח המשבר הכלכלי שהחברה החרדית נקלעה אליו.

בנוסף לבחינת הכוחות הדוחפים ליציאה אל המרחב הישראלי בכלל ואל תנועת הליכוד בפרט, בחנתי גם כיצד המודל התרבותי הגברי החרדי מעצב יציאה זו. תפיסת הפרט את עצמו כמייצג קהילה מחייבת אותו לנהוג לפי סדרה של כללים תובעניים. מרכזיותה של הקהילה והעיסוק הרב בכלל ישראל מעצבים גם את תודעתם ואת תחומי עניינם של משמשים בחברה החרדית, הם מכינים אותם לקראת הזירה הפוליטית, והם מהווים משאב

חשוב. החרדיות מתגלה כמשאב במובנים נוספים, ובראש ובראשונה בכך שהיא מאפשרת לפעילים לשמש מקשרים ומגשרים לציבור החרדי, שבתנועת הליכוד נתפס גם כאלקטורט פוטנציאלי. בהמשך הראיתי גם כיצד מתמודדים הפעילים מן החוגים החרדיים השונים (ליטאים, חסידיים וספרדים) עם היציאה מן המרחב החרדי המוגן, על שלל סכנותיה. המפגש עם חילונים, ועם נשים חילוניות במיוחד, עורר קושי ולבטים רבים.

על פי התפיסה החרדית המסורתית, אמורים הנציגים החרדים לעשות קידוש ה' בי'פרלמנט', שכפר בחוקותיו, ואולם הפעילים החרדים בליכוד נתפסים כמי שעושים במובן זה חילול ה', אם משום חריגתם מהוראת הרבנים ואם משום הנימוקים הזרים שהם נותנים לפעילותם. נימוקים כגון הרצון להשיג רווחים חומריים וגשמיים, אפילו הם בעבור כלל הציבור החרדי, זרים לתפיסת העולם החרדית באשר להשתתפות בי'פרלמנט'. גם נימוקים כגון האחריות לשלומם ולביטחונם של עם ישראל נתפסים כזרים, שהרי אלה בוודאי לא ייקבעו בי'פרלמנט', אלא באוהלה של תורה. הפעילים החרדים עצמם מדווחים על קשת סיבות ומניעים לפעילותם. אמנם רבים מהם מדגישים מניעים תועלתניים אישיים, ויש המדגישים את מחויבותם לצרכיו החומריים של הציבור החרדי, אך יש בהם המתארים את פעילותם הפוליטית כבעלת מניע רוחני. לעתים מדובר ברצון להגן על עולם התורה החרדי, ולעתים מדובר ברצון לשפר את מעמדה של הדת במדינה כולה. אמנם לעת עתה הפעילות החרדית בליכוד אינה זוכה לגיבוי רבני רשמי, אך הבאתי כאן את דבריו של הרב יואל שוורץ, רב הנח"ל החרדי, על אודות קידוש המדינה ומוסדותיה כעדות הרומזת להתפתחות אפשרית שתקדש גם את הזירה הפוליטית.

המודל התרבותי שהפעילים החרדים מצוידים בו גם מעצב את תפיסתם את המנהיגים הפוליטיים שהם פוגשים. על פי התפיסה החרדית המסורתית, מנהיגים אלה מונעים מאינטרסים אישיים. בניגוד לכך נתפסים הפוליטיקאים במפלגות החרדיות כמי ששעבדו את רצונם לרצונו של האל. הפעילים החרדים בליכוד כופרים על פי רוב בתיאור זה של הפוליטיקאים החרדים, והם מלאים ביקורת ביחס אליהם. חלק מהם גם מערערים על קיומם של הבדלים מהותיים בין הפוליטיקאים החרדים והחילונים. עם זאת רבים מהם משמרים מידה כלשהי של אמביוולנטיות בגלל היחס לפעילותם מטעמי דת והשקפה. השפעותיו של המודל התרבותי החרדי וההבחנה ההיררכית בין העולם הרוחני לעולם הגשמי מולבשות גם על הזירה הפוליטית, והן עולות מדברי המרואיינים, המבחינים בין עבודת הכנסת המתמקדת בחקיקה, כלומר

בקביעת עקרונות, לבין עבודת הממשלה, המתמקדת בשינוי ובפעולה במציאות הגשמית. אחרים מפרשים את העשייה הפוליטית כימלוכלכת, ועל כן הם מעדיפים תפקידים כיועצים מאחורי הקלעים ללא הצורך 'להתלכלך'.

לקראת סוף העבודה טענתי כי המעורבות הפוליטית חושפת את הפעילים למודל גברי חדש: הגבר הפועל והמשנה את המציאות הגשמית שמחוץ לכותלי בית המדרש. חלק מן הפעילים תיארו את המפגש עם מודל זה כגילוי מהמם, ונראה שהוא מאומץ בהתלהבות לפחות אצל חלקם. שינוי נוסף שעליו דיווחו כמה מן הפעילים נוגע להרגשה של אבדן התמימות במפגש עם החברה הלא חרדית והתחרותית, הפועלת על פי נורמות אחרות. הצעירים החרדים המשתתפים בפעילות הליכוד נחשפים להשפעות חדשות. הפעילות בליכוד מהווה גם עמדת כוח ומאפשרת למי ששייכים מבחינות רבות לשוליים החברתיים, לחזור אל המרחב החרדי כשהם חזקים יותר מתוקף קרבתם לעמדות כוח והשפעה. עובדה זו מאפשרת להם לעמוד ביתר תוקף על זכויותיהם, לקבל לגיטימציה לאורח חייהם, והיא מחוללת באופן זה גם שינוי של המרחב החרדי עצמו.

מקורות

- אילוז, א' (2002), **תרבות הקפיטליזם**, תל אביב: האוניברסיטה המשודרת.
- אלאור, ת' וע' נריה (2003), 'המשוטט החרדי: צריכת זמן ומרחב בקרב האוכלוסייה החרדית בירושלים', בתוך: ע' סיון וק' קפלן (עורכים), **חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 171-195.
- באום-בנאי, ר' (2001), 'תנועה חרדית ציונית?', בתוך: י' פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 102-126.
- בלידשטיין, י' (1999), 'הלכה ודמוקרטיה', **תרבות דמוקרטית**, 2: 9-40.
- בן חיים, א' (2004), **איש ההשקפה: האידיאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזאיקה.
- בראון, ב' (תשנ"ו), דעת תורה ואמונת חכמים בהגות החרדית, עבודת גמר, החוג למחשבת ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים.
- בראון, ב' (תשנ"ט), 'רצון אמתי או יצר הרע: תפיסת החירות של שני הוגים חרדים', **הגות בחינוך היהודי**, א: 98-125.
- בראון, ב' (2000), 'חכמי המזרח והקנאות הדתית: נקודות לקראת בחינה מחודשת', **אקדמות**, 10: 289-324.
- בראון, ב' (תשס"א) החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה, **עיוני הלכה ומשפט**, כ-כ"א: 123-237.
- בראון, ב' (2002), 'הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל', בתוך: נ' הורוביץ (עורך), **דת ולאומיות במזרח התיכון**, תל אביב: עם עובד, עמ' 278-342.
- בראון, ב' (בדפוס), 'קשת התגובות האורתודוקסיות: אשכנזים וספרדים'.
- בראון ב' (תשס"ה), 'דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים', בתוך: ע' יהודע (עורך), **דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שביד**, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, עמ' 537-600.
- ברויאר, מ' (תשס"ד), **אוהלי תורה: הישיבה, תבניתה ותולדותיה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
- גולדשטיין, י' (תשמ"ה), 'המאבק בין חרדים לחילונים על דמותה של התנועה הציונית: 1882-1922', **יהדות זמננו: שנתון לעיון ולמחקר**, ב: 237-260.
- גלבר, ש"ש (ח' בשבט, תשס"א) בעיית הטרמפים, **יתד נאמן**, עמ' 9.

גרינפילד, צ' (2001), **הם מפחדים: איך הפך הימין הדתי והחרדי לנח**
מוביל בישראל, תל אביב: ידיעות אחרונות וספרי חמד.

דיין, אריה (2004), 'בעשרת הדברות לא כתוב שחייבות להיות מפלגות
 חרדיות', **הארץ**, 9.12.2004.

הורוביץ, נ' (2000) 'ש"ס והציונות: ניתוח היסטורי', **כיוונים חדשים**, 2: 30-
 60.

הורוביץ, נ' (2001), 'החרדים ובית המשפט העליון: שבירת הכלים
 בפרספקטיבה היסטורית', **כיוונים חדשים**, 5: 22-78.

הורוביץ, נ' (2002), **יהודים העיירה בוערת: יהדות התורה בין בחירות
 1999 לבחירות 2001**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

הלמן, ש' וא' לוי (2001), 'ש"ס בעיתונות הישראלית', בתוך: י' פלד (עורך),
ש"ס – אתגר הישראליות, ידיעות אחרונות, תל אביב, עמ' 390-425.

הרשקוביץ, י' (תשס"ג), **שאיפות**, ירושלים: הוצאת המחבר.

גושל, ש' (תשמ"ב), **אורחות ישרים וספר לבן ישיבה**, גייטסהד: הוצאת
 המחבר.

וולף, א"י (תשל"א), **תורת הנפש באספקלריה תורתית**, בני ברק: דפוס
 אשל.

וילר, ג' (1976), **תיאוקרטיה יהודית**, תל אביב: עם עובד.

וינמן, צ' (2001), **ודע מה שתשיב: עיונים, מקורות ומסמכים**, ירושלים:
 ותיקין.

וינמן, צ' (1995), **מקטוביץ עד ה' באייר: פרקים בתולדות היהדות החרדית
 ואגודת ישראל ובמשנתו**, ירושלים: ותיקין.

וינמן, צ' (תשס"ד), 'דעת תורה ואמונת חכמים', תדפיס הרצאה במסגרת
 כנס 'תורה ומסורה', ניו-יורק, קיץ תשס"ד.

ורמן, ד' (1997), 'המרחב הציבורי של הברמאס: ניסוי מחשבתי או ניסיון
 היסטורי?', **דברים אחדים**, 1: 34-45.

חקק, י' (2003), **מאהלה של תורה למאהל טירונים: מפגש בין מודלים
 תרבותיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

חקק, י' (2004), **בין קודש לתכל'ס: גברים חרדים לומדים מקצוע**, ירושלים:
 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

חקק, י' (2005), **רוחניות מול גשמיות בישיבות הליטאיות**, ירושלים: מכון
 פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

כ"ץ, י' (תשנ"ב) **ההלכה במיצר: מכשולים על דרך האורתודוכסיה
 בהתהוותה**, ירושלים: מאגנס.

- לוי, א' (1988), **החרדים**, ירושלים: כתר.
- לופו, יי (2003), **מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ליבמן, יי (1993), 'הצטרפות החרדים לקואליציה הממשלתית לאור תגובתם למלחמת יום הכיפורים', **עיונים בתקומת ישראל**, ד: 380-398.
- מחבר לא ידוע (תשס"ב), **מלחמת היצר א: דע את האויב**, (ירושלים): הוצאת תלמידי הרב.
- מחבר לא ידוע (תשס"ב), **סולם של עליה: פרקי הדרכה לבן תורה**, ירושלים: ארגון בני הישיבות 'מחשבה אחת של מוסר'.
- מחבר לא ידוע (תשס"ב), **פרקי חינוך לגיל ילדות**, ירושלים: הוצאת כולל תפארת שרגא.
- מונסי, ני (2003), 'הודעה חשובה ויקרה', **ארץ אחרת**, 14: 47-51.
- מקובי, ח' (1993), 'קידוש השם', בתוך: א"א כהן ופ' מנדס-פלור (עורכים), **לקסיקון התרבות היהודית בזמננו: מושגים, תנועות, אמונות**, תל אביב: עם עובד, עמ' 440-443.
- נאור, א' (1998), 'ריבונות מדינת ישראל במחשבה היהודית-אורתודוקסית', **פוליטיקה**, 2: 71-96.
- סיון, ע' (1991), 'תרבות המובלעת', **אלפיים**, 4: 45-98.
- עמר, א' (2003), 'הראש של ראש העיריה', **כל הזמן**, 7.3.2003, עמ' 46-48.
- פונד, יי (תשנ"ט), **פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הציונות ומדינת ישראל**, ירושלים: מאגנס.
- פרידמן, מ' (1990), 'ימדינת ישראל כדילמה דתית', **אלפיים**, 3: 24-68.
- פרידמן, מ' (1991), **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- פרידמן, מ' (2001), 'חרדים ויחסים בין-דוריים בתוכם', בתוך: יי מאל (עורך), **מלחמות, מהפכות וזהות דורית**, תל אביב: עם עובד, עמ' 166-181.
- פרנקל, יי (1994), 'החברה החרדית והדתית בירושלים בתקופת המצור', **הציונות**, יח: 247-289.
- קלצקין, מ' (תשס"ד), **ביני לבני: הדרכה ועצה לחינוך ילדים בדרך התורה**, ירושלים: הוצאת המחבר.
- קסל, ד' (תשנ"ב), **ספר זרכי דוד על מסכת סוטה**, חלק שני, ירושלים: הוצאת המחבר.
- קפלן, ק' (2000), 'יש ריקבון רציני בחברה שלנו וצריכין להכיר את האמת': ביקורת עצמית בשיח הפנימי של החברה החרדית בישראל', בתוך: שי

וולקוב (עורכת), **מיעוטים, זרים ושונים: קבוצות שוליים בהיסטוריה**, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, עמ' 299-330.

קפלן, ק' (2001), 'כלי התקשורת בחברה החרדית בישראל', **קשר**, 30: 18-30.

רביצקי, א' (1993), **הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי**, תל אביב: עם עובד.

רביצקי, א' (2004) **האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס של התיאוקרטיה היהודית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שוורץ, י' (תשל"ח), **בן תורה וישיבה: לקט ענייני הדרכה וייעוץ**, ירושלים: הוצאת ישיבת דבר ירושלים.

שוורץ, י' (תשנ"ז), **נתיב לישיבה: פרקי הדרכה לקראת הלימוד בישיבה**, ירושלים: המוסד לעידוד לימוד התורה.

שוורץ, י' (תשס"א) **רבי ישראל משקלוב: ממייסדי הישוב האשכנזי בארץ ישראל**, ירושלים: המוסד לעידוד לימוד התורה.

שוורץ, י' (תשס"ד), **ספר קדושת ישראל: הצניעות בדיבור, בלבוש ובהתנהגות**, ירושלים: הוצאת ישיבת דבר ירושלים.

שך, א"מ (תשנ"ג) **הדרכה לבן ישיבה: מכתבים ומאמרים**, בני ברק: בהוצאת תלמידי הרב.

שלג, י' (2000), **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**, ירושלים: כתר.

שלהב, י' (1997) **מנהל וממשל בעיר חרדית**, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

שלנגר, מ' (תשס"א) **ספר "שערי גדולה"**, ירושלים: הוצאת המחבר.

Garvey, J. L. (1993). 'Introduction: Fundamentalism and Politics', In: M. E. Marty and R. S. Appleby (eds.), *Fundamentalism and the State: Remaking Politics, Economies, and Militance*. Chicago: Chicago University Press, pp 13–27.

Gole, N. (2000) 'Snapshots of Islamic Modernities', *Daedalus*, 29(1): 91–119.

Hefner, R. (1998). 'On the History and Cross-Cultural Possibility of a Democratic Ideal', In: R. W. Hefner (ed.), *Democratic Civility*. New Brunswick: Transaction Publishers, pp 3–53.

- Kasaba, R. (1998) 'Cohabitation? Islamic and Secular Groups in Modern Turkey', In: R. W. Hefner (ed.), *Democratic Civility*, New Brunswick: Transaction Publishers, pp. 265–285.
- Peres, Y. (1992). 'Religious Adherence and Political Attitudes', *Sociological Papers*.

מחקרי המדיניות של המכון הישראלי לדמוקרטיה

1. **רפורמה בשידור הציבורי**
פרופ' ירון אזרחי, ד"ר עמרי בן-שחר וגבי רחל לאל (1997)
2. **עקרונות לניהול ולתקצוב על-פי תפוקות במגזר הציבורי**
פרופ' דוד נחמיאס ואלונה נורי (1997)
3. **הצעת חוק השב"כ: ניתוח משווה**
אריאל צימרמן בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר (1997)
4. **דתיים וחילוניים בישראל: מלחמת תרבות?**
פרופ' אביעזר רביצקי (1997)
5. **לקראת רפורמה מבנית במגזר הציבורי בישראל**
פרופ' דוד נחמיאס, מרל דנון-קרמזין ואלון יראוני (1997)
6. **היועץ המשפטי לממשלה: סמכות ואחריות**
ד"ר גד ברזילי ופרופ' דוד נחמיאס (1997)
7. **הסתה, לא המרדה**
פרופ' מרדכי קרמניצר וחאלד גנאים (1997)
8. **בנק ישראל: סמכות ואחריות**
פרופ' דוד נחמיאס וד"ר גד ברזילי (1998)
9. **השתלבות קבוצות "פריפריה" בחברה ובפוליטיקה**
בעידן שלום: א. החרדים בישראל
פרופ' מיכאל קרן וד"ר גד ברזילי (1998)
10. **מבקר המדינה: סמכות ואחריות**
ד"ר גד ברזילי ופרופ' דוד נחמיאס (1998)
11. **חופש העיסוק**
פרופ' מרדכי קרמניצר, ד"ר עמרי בן-שחר ושחר גולדמן (1998)
12. **הפריימריס המפלגתיים של 1996 ותוצאותיהם הפוליטיות**
גדעון רהט ונטע שר-הדר (1998)

13. **השסע היהודי-ערבי בישראל: מאפיינים ואתגרים**
פרופ' רות גביזון ועסאם אברוריא (1999) הופיע גם בערבית
14. **100 הימים הראשונים**
פרופ' דוד נחמיאס וצוות המכון הישראלי לדמוקרטיה (1999)
15. **הרפורמה המוצעת במערכת בתי המשפט**
שחר גולדמן בהנחיית פרופ' רות גביזון ופרופ' מרדכי קרמניצר (1999)
16. **תקנות ההגנה (שעת חירום) 1945**
מיכל צור בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר (1999)
17. **חוק ההסדרים: בין כלכלה ופוליטיקה**
פרופ' דוד נחמיאס וערן קליין (1999)
18. **פסיקת הלכה בשאלות מדיניות**
פרופ' ידידיה צ' שטרן (1999)
19. **הרבנות הממלכתית: בחירה, הפרדה וחופש ביטוי**
איל ינון ויוסי דוד (2000)
20. **משאל-עם: מיתוס ומציאות**
דנה בלאנדר וגדעון רהט (2000)
21. **השסע החברתי-כלכלי בישראל**
איריס גירבי וגל לוי בהנחיית פרופ' רות גביזון (2000)
22. **מדינה משפט והלכה – א. מנהיגות ציבורית כסמכות הלכתית**
פרופ' ידידיה צ' שטרן (2000)
23. **מעברי שלטון בישראל: השפעות על מבנה הממשל ותפקודו**
פרופ' אשר אריאן, פרופ' דוד נחמיאס ודורון נבות (2000)
24. **העדפה מתקנת בישראל: הגדרת מדיניות והמלצות לחקיקה**
הילי מודריק-אבן-חן בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר ופרופ' דוד נחמיאס (2000)
25. **הטלוויזיה הרב-ערוצית בישראל: ההיבט הציבורי**
פרופ' ירון אזרחי, ד"ר זוהר גושן וגב' חני קומנשטר (2001)

26. **דגמים של שיתוף אזרחים**
אפרת וקסמן ודנה בלאנדר בהנחיית פרופ' אשר אריאן (2002)
27. **הכנס הכלכלי השנתי התשיעי – יוני 2001**
מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
27. **אסטרטגיה לצמיחה כלכלית בישראל (2002)**
28. **אי-שוויון בישראל: חצי הכוס הריקה וחצי הכוס המלאה (2002)**
29. **הרפורמה במערכת הבריאות: עבר ועתיד (2002)**
30. **המדיניות המקרו-כלכלית לשנים 2001 – 2002 (2002)**
31. **מדינה, משפט והלכה – ב. עושר שמור לבעליו לרעתו: מקומם של המשפט ושל ההלכה בחברה הישראלית**
פרופ' ידידיה צ' שטרן (2002)
32. **חקיקה פרטית**
דנה בלאנדר וערן קליין בהנחיית פרופ' דוד נחמיאס (2002)
33. **הכנס הכלכלי השנתי העשירי – יולי 2002**
מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
33. **איום ביטחוני ומשבר כלכלי (2002)**
34. **הגלובליזציה (2002)**
35. **מדיניות הפנסיה (2002)**
36. **המדיניות המקרו-כלכלית לשנים 2002-2003 (2002)**
37. **רגולציה – הרשות המפקחת**
אורי ארבל-גנץ בהנחיית פרופ' דוד נחמיאס ופרופ' ידידיה צ' שטרן
(2003)

38. **רגשות דתיים, חופש הביטוי והמשפט הפלילי**
 (בשיתוף עם קרן קונרד אדנאואר)
 פרופ' מרדכי קרמניצר, שחר גולדמן וערן טמיר (2003)
39. **דת ובג"ץ: דימוי ומציאות א. פרסום "מנוף – המרכז למידע יהודי" במבחן הביקורת**
 די"ר מרגית כהן, די"ר אלי לינדר ופרופ' מרדכי קרמניצר (2003)
40. **האומנם מדינת כבוד האדם?**
 אלוף הראבן (2003)
41. **פורנוגרפיה – מוסר, חירות, שוויון: הצעה לתיקון האיסור על פרסום והצגת תועבה, ועבירות קרובות**
 רם ריבלין בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר (2003)
42. **המשמעות הפוליטית והחברתית של פינוי יישובים ביש"ע**
 יאיר שלג (2003), מהדורה שנייה (2004)
- הכנס הכלכלי השנתי האחד-עשר – יולי 2003**
 מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
43. **המדיניות המקרו-כלכלית לייצוב המשק ולצמיחה (2003)**
44. **הצעה לארגון מחדש של החינוך הציבורי בישראל על בסיס ביזור ואיזור (2003)**
45. **אמינות ושקיפות במשק (2003)**
46. **מערכת ההשכלה הגבוהה לעשור הקרוב (2003)**
47. **המונופוליסט כקרובן: על זכויות חוקתיות בדיני ההגבלים העסקיים**
 עדי אייל בהנחיית ידידיה צ' שטרן ודוד נחמיאס (2004)
48. **מדינה, משפט והלכה – ג. דת ומדינה: תפקידה של ההלכה**
 ידידיה צ' שטרן (2004)
49. **זכויות חברתיות בחוקה ומדיניות כלכלית**
 אבי בן בסט ומומי דהן (2004)

50. האם תיתכן מדינת הלכה? הפרדוקס של התאוקרטיה היהודית
אביעזר רביצקי (2004)
51. יהודים שלא כהלכה: על סוגיית העולים הלא-יהודים בישראל
יאיר שלג (2004)
- הכנס הכלכלי השנתי השנים-עשר – יולי 2004**
מנהל הכנס והעורך: פרופ' ראובן גרונאו
52. המדיניות המקרו-כלכלית: הקטנת האבטלה וצמצום הפערים
(2004)
53. שינויים במבנה השווקים והמתווכים הפיננסיים ובמערכת הפיקוח
(2004)
54. יחסי עבודה בעידן של תמורות (2004)
55. רפורמה בשלטון המקומי: ביזור לראויים ואבזור לנחשלים (2004)
56. סודות רשמיים: הצעה לתיקון האיסור הפלילי
מרדכי קרמניצר ואפרת רחף (2005)
57. דת ובג"ץ: דימוי ומציאות: ב. מודל תלת-ממדי למדידת אקטיביזם
שיפוטי
מרגית כהן, מרדכי קרמניצר, אלי לינדר ואביטל בגין (2005)
58. לוחמים בלתי חוקיים או חקיקה בלתי חוקית?
הילי מודריק אבן-חן בהנחיית פרופ' מרדכי קרמניצר (2005)
59. פסילת רשימות
מרדכי קרמניצר (2005)
60. האם הכול כשר בהתמודדות עם הטרור?
מרדכי קרמניצר (2005)
61. סוד הכוח: מועצת יש"ע ומאבקה בגדר הפרדה ובתכנית ההתנתקות
ענת רוט, בהנחיית אשר אריאן (2005)

הכנס הכלכלי השנתי שלושה-עשר – יולי 2005

מנהל הכנס והעורך: דוד ברודט

62. **מרווחה לעבודה: המדיניות הכלכלית להמשך הצמיחה וההבראה המשקית** (2006)

63. **א-סימטרייה: משק קטן – כלכלה גלובלית** (2006)

64. **כמה זה עולה לנו? על ההשלכות הכלכליות של ההינתקות** (2006)

65. **האתגר היהודי של המשפט הישראלי: חלומות, סיוטים וחזונות**
ידידיה צ'י שטרן (בדפוס)

66. **גברים בשחור – מסע אל נבכי הפוליטיקה הישראלית: גברים חרדים בתנועת הליכוד**
יוחאי חקק (2006)

● **الصدع العربي اليهودي في إسرائيل: مميزات وتحديات**
الاستاذ عصام ابو ريا البروفيسورة روت جبيزون

Research Papers of the Israel Democracy Institute:

- 1E **Religious and Secular Jews in Israel: A Kulturkampf?**
By Prof. Aviezer Ravitzky (2000)
- 2E **State, Law, and Halakhah: Part One – Civil Leadership as Halakhic Authority**
By Prof. Yedidia Z. Stern (2001)
- 3E **Incitement, Not Sedition**
By Prof. Mordechai Kremnitzer and Khalid Ghanayim (2002)
- 4E **State, Law and Halakhah: Part Two – Facing Painful Choices: Law and Halakhah in Israeli Society**
By Prof. Yedidia Z. Stern (2003)
- 5E **The Political and Social Ramifications of Evacuating Settlements in Judea, Samaria and the Gaza Strip**
By Yair Sheleg (2004)

**6E State, Law and Halakhah: Part Three – Religion and
State: The Role of Halakhah**
By Prof. Yedidia Z. Stern (2004)

in haredi parties are seen as subjugating their own interests to the wishes of the Almighty. haredi activists within the Likud mainly reject this perception of haredi politicians and severely criticize the way they are being treated. At the same time, many of them are to some degree ambivalent, due to their religiosity and world view. The effect of the haredi cultural model and the hierarchical distinctions between the spiritual world and the material world also impacts the political arena, as can be seen from those interviewed. They distinguish between the work of the Knesset which focuses on legislation, that is, laying down principles, and serving a government which focuses on corporal activity and change. Others describe political involvement as 'dirty' and prefer to function as consultants, behind the scene, without 'dirtying' themselves in the political limelight.

The last part of my study is devoted to my claim that political involvement exposes activists to a new model of masculinity: the man who works to change the tangible reality that lies beyond the walls of the Beit Midrash. Some activists described their encounter with this model as an amazing discovery, and it would appear that at least some of them fervently embrace it. Another change reported by some was the feeling that they lost their naiveté when they encountered the non-haredi, competitive society that functions according to different norms. Young haredi men who participate in Likud activities are exposed to new influences. Involvement in the Likud also constitutes a position of power. It allows those on the social periphery to return to the haredi setting in a stronger position, after having been close to positions of power and influence. It allows them to stand up for themselves more firmly, gain legitimacy for their way of life, and in this way generate change within the haredi milieu as well.

process of emergence from the protected haredi environment into the wider Israeli milieu, a trend to which economic and demographic factors have contributed.

This study will prove that, despite the fact that in many aspects haredi activists in the Likud deviate from the demands of the haredi cultural model, in many other aspects this model continues to mold their behavior, mind-set, and perception. Thus, for example, I will show how according to this way of thinking, the individual represents the word of God and the community, activists are obligated to behave according to a strict set of rules, and their consciousness and their fields of interest are therefore molded. The centrality of the community and its manifold ties are revealed as an important resource on the way to political involvement. The 'haredi-ness' of these activists can also be considered a resource because it enables them to serve as a bridge to the haredi public, which the Likud movement regards as a pool of potential voters. Further in this study I will explore how different activists ('Litvaks,' Sephardim, and Hassidim) cope with the hazards facing them as they enter a political arena that lies beyond the protected confines of the haredi milieu.

The haredi activists put forward a variety of motives and reasons for their involvement. Many of them give personal motives as their incentive. Others emphasize their commitment to the material needs of the haredi community. Yet, some of them describe their political involvement as spiritual calling. They also occasionally mention a desire to protect the haredi Torah world, or improve the standing of religion in the State. As of yet haredi involvement in the Likud has not been officially sanctioned by the rabbis, but there have been indications in haredi society of a developing awareness of the sanctity of the State and its institutions, including the political arena.

According to traditional haredi thinking, non-haredi political leaders are motivated by personal intent. In contrast, politicians

Summary

Men in Black

A Journey to the Wellsprings of Israeli Politics: Haredi Men in the Likud

Yohai Hakak, supervised by Aviezer Ravitzky

This study focuses on haredi activists in the Likud movement. It begins by examining some of the social processes that are essential for our understanding of haredi affiliation with the Likud party. One main process is the deteriorating ‘solidarity’ within the haredi faction which allowed for the distinct identities of haredi sub-groups to be emphasized. This process has weakened traditional sources of power within haredi society and contributed to the decline in the status of rabbis who claim to speak in the name of Torah (da’at Torah). Another cause of the waning power of traditional sources has been the increase in critical discourse within this society in recent years. An additional principle fueling this offensive has been the ‘generational decline’ (yeridat hadorot); the undermining of this principle has contributed to reduced legitimacy of the traditional division of power.

This destabilization of the traditional power bases, along with the emergence of new ones, has led to the formation of a somewhat more equal and democratic haredi society. Entering the Likud movement can be regarded as part of this trend. Most of those who have joined the Likud are on the social margin of the haredi faction, in contrast to those who are affiliated with the haredi parties, most of whom belong to the elite. Thus, affiliation with the Likud has contributed to a more evenhanded distribution of social power within haredi society.

These developments, which constitute the background for affiliation with the Likud movement, are accompanied by the